

05(К.УН.)
Вісн

ISSN 1728-3817 (загальний)

ISSN 1728-2721 (серійний)

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГЕОГРАФІЯ

52
—
2006

Наведено результати теоретичних та практичних розробок у галузі геоекології, геоморфології, метеорології, гідрології, суспільної географії, картографії.

In this bulletin are presented the results of theoretical and practical studies in the fields of Geoeontology, Geomorphology, Meteorology, Hydrology, Human Geography, Cartography.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР**Я.Б. Олійник, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. АПН України****РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

С.Ю. Бортник, д-р геогр. наук, проф.; М.Д. Гродзинський, д-р геогр. наук, проф.; С.Ю. Дмитрук, д-р геогр. наук, доц.; П.О. Масляк, д-р геогр. наук, проф.; А.М. Молочко, канд. геогр. наук, проф.; О.Г. Ободовський, д-р геогр. наук, проф.; В.М. Самойленко, д-р геогр. наук, проф.; С.І. Сніжко, д-р геогр. наук, проф.; В.В. Стецюк, д-р геогр. наук, проф.; В.К. Хільчевський, д-р геогр. наук, проф.; В.О. Шевченко, д-р геогр. наук; П.Г. Шищенко, д-р геогр. наук, проф., чл.-кор. АПН України; Б.П. Яценко, д-р геогр. наук, проф.; К.В. Мезенцев, канд. геогр. наук (відп. секр.).

Адреса редколегії

**03022, Київ-22, вул. Васильківська, 90, географічний факультет;
телефон (38044) 521 3270**

Затверджено

**Вченого радою географічного факультету
19.09.05 (протокол № 7)**

Атестовано

**Вищою атестаційною комісією України.
Постанова Президії ВАК України
№ 1-05/6 від 12.06.02**

Зареєстровано

**Міністерством інформації України.
Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97**

**Засновник
та видавець**

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02**

Адреса видавця

**01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43
телефон (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128**

Наукова бібліотека**ім. М. Максимовича****КНУ****ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА****3612JB**

45 - чит.зал періодики та дисерт.

18.50

**© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006**

ЗМІСТ

ВИПУСК 52

I. ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пістун М., Олійник Я.	
Про адміністративно-територіальну організацію життєдіяльності населення України.....	4
Мохначук С.	
Ландшафт як географічна система.....	8
Дмитрук О.	
Екотуризм: теоретичні та практичні аспекти розвитку.....	10
Гукарова І.	
Якість життя як предмет суспільно-географічного аналізу.....	13
Смирнов І.	
Митна логістика в суспільно-географічному вимірі.....	15
Бабарицька В.	
Світосистема як глобальна геопросторова єдність генетичної і функціональної взаємодії в системі людина-природа	17

II. ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Руденко Р., Хільчевський В., Яцюк М.	
Оцінка карбонатно-кальцієвої рівноважної системи річок Самара і Вовча в умовах інтенсивного антропогенного навантаження	19
Затула В., Кошель Т.	
Метеорологічні умови утворення снігових лавин в українських карпатах	21
Іщук С., Гладкий О.	
Територіальна організація внутрішньої торгівлі північно-східного суспільно-географічного району України	23
Любіцева О.	
Стадії розвитку туристичного процесу в Україні.....	25
Мезенцева Н., Штельмах О.	
Регіональний аналіз добробуту населення України	27
Шишацький В.	
Особливості регіональної поляризації виборчих уподобань населення під час президентських виборів 2004 року	30
Сердюк А.	
Особливості формування та відтворення тваринництва в придніпровському суспільно-географічному районі	32
Лавриненко С.	
Особливості територіальної організації агропродовольчого ринку регіону	34
Дорошенко В., Діденко К.	
Оцінка чинників територіальної організації пасажирських автомобільних перевезень	37
Мезенцев К.	
Прогноз регіонального розвитку України з використанням синергетичного підходу	39
Матвієнко В., Матвієнко Н.	
Окремі аспекти бізнес-планування в сільськогосподарському виробництві	43
Бондаренко Е.	
Принципи забезпечення та оцінка якості цифрових просторових даних для геоінформаційного картографування	45
Остроух В.	
Топологічні представлення геоінформаційного тематичного картографування	47

III. ПРАЦІ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Резникова К.	
Структура аналізу геоекологічних ризиків	49
Дмитриченко Т.	
Вивчення інтегральних властивостей рельєфу північної околиці Подільської височини з еколого-геоморфологічною метою	50
Запотоцька І.	
Теоретичні основи вивчення соціальної сфери: суспільно-географічний аспект	52
Дубина О.	
Науковий потенціал території як об'єкт суспільно-географічного дослідження	54
Хомра І.	
Питання теорії економічної географії в працях г. Кривченка	56
Макаренко П.	
Роль інновацій у розвитку сучасного автомобілебудування в країнах "центр" і "напівпериферії"	57
Климко О.	
Аналіз рівня монополізації ринку фінансово-банківських послуг України	59

IV. ЮВІЛЕЙ

Степану Степановичу Мохначуку – 75!	61
-------------------------------------	----

CONTENTS

ISSUE 52

I. THEORETICAL WORKS

Pistun M., Oliynyk Y.	
About administrative-territorial organization of human activity in Ukraine	4
Mohnachuk S.	
Landscape as geographical system	8
Dmitruk O.	
Ecotourism: the theoretical and practical aspects of the development.....	10
Gukalova I.	
Quality of life as subject of human-geographical analysis	13
Smyrnov I.	
Customs logistics in human-geographical measuring	15
Babarytska V.	
Universe system as global geo-spatial unity of genetic and functional humanity-nature interaction	17

II. APPLIED WORK

Rudenko R., Khilchevskiy V., Yatsyuk M.	
Estimation of calcium carbonate system of Samara and Vovcha rivers in the situation of intensive anthropogenic influence	19
Zatula V., Koshel T.	
Meteorological condition of the forming the avalanches in Ukrainian Carpathians	21
Ishchuk S., Gladkey O.	
Territorial Organization of trade in North-East region of Ukraine	23
Lyubitseva O.	
Stages of development of tourism process in Ukraine	25
Mezentseva N., Shtelmah O.	
Regional analysis of Ukrainian population well-being	27
Shyshatsky V.	
Features of regional polarization of electoral preferences of the population during presidential election of 2004	30
Serdyuk A.	
Spatiality of formation and revival of animal husbandry in Prydniprovska region	32
Lavrynenko S.	
Spatiality of regional agrofood market territorial organization	34
Doroshenko V., Didenko K.	
Estimation of factors of the territorial organization of passenger transportations by road	37
Mezentsev K.	
Forecast of regional development of Ukraine by synergetic approach	39
Matviyenko V., Matviyenko N.	
Some aspects of business-planning in agricultural manufacture	43
Bondarenko E.	
Principles of maintenance and rating of quality of the digital spatial data for geoinformation mapping	45
Ostroukh V.	
Topological representations of geoinformation theme mapping	47

III. YOUNG SCIENTIST WORKS

Reznykova K.	
Structure of geoecological risks analysis	49
Dmytrychenko T.	
Study of integrated features of a relief by northern outlying districts of a Podilska height with ecological-geomorphological purpose	50
Zapototska I.	
Theoretical basics of social sphere investigation: human-geographical aspect	52
Dubyna O.	
Scientific potential of territory as an object of human-geographical research	54
Khomra I.	
Questions of the theory of economic geography in the G. Kryvchenko's works	56
Makarenko P.	
Role of innovations in development of modern motor industry in "central" and "semi-peripheries" countries	57
Klymko O.	
Analysis of the monopolization market of Ukrainian financial-bank services level	59

IV. JUBILEE

Stepan Mohnachuk – 75!	61
------------------------	----

І. ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3:30:33 (477)

М. Пістун, д-р геогр. наук,
Я. Олійник, д-р екон. наукПРО АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Розглянуто суспільно-географічні засади організації адміністративно-територіального устрою державної влади і місцевого самоврядування України.

The human-geographical fundamentals of organization of administrative-territorial system of state authority self-government in Ukraine are considered.

Після обрання Президентом України В. Ющенка, він і його уряд розпочали активну реалізацію передвиборної програми, а також конкретної за змістом і оригінальної за формою програми Кабінету Міністрів України "Назустріч людям", яка охоплює всі сторони життя українського народу і діяльності урядовців на всіх рівнях державного управління і самоврядування. Цими програмами передбачено розв'язання одного із складних і перманентних завдань – здійснення збалансованої регіональної політики, орієнтованої на підтримку депресивних територій, на дальший розвиток місцевих органів влади і територіальних громад, які адекватно повинні впливати на регіональний розвиток держави. З цією метою буде здійснюватись узгодження стратегічних цілей і пріоритетів розвитку держави і регіонів, забезпечення стабільності та прогнозованості відносин між центральними і місцевими органами виконавчої влади щодо розвитку територій; децентралізація та чітке розмежування повноважень і функцій між центральними, регіональними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на кожному рівні управління, перш за все корінних питань – бюджету, власності, державної влади та механізму надання суспільних послуг населенню.

Запорукою успішного розв'язання всіх вищезгаданих проблем є здійснення заходів адміністративно-територіальної реформи, яка є важливою складовою регіональної політики, її конструктивного аспекту – регіонального розвитку. Ця реформа повинна вирішити два складні взаємопов'язані завдання: 1) створити ефективну систему державного управління, делегувати управлінські функції згори донизу, сприяти всебічному розвитку місцевого самоврядування; 2) поліпшити територіальну організацію державної влади і управління соціально-економічним та екологічним розвитком регіонів, впорядкувати адміністративно-територіальний устрій держави, оптимізувати функціонально-територіальну структуру життєдіяльності населення, унеможливити сепаратизм і федералізм. Якщо перше завдання успішно вирішується на урядовому рівні із солідним забезпеченням юридичної та управлінської наук, то друге – за обов'язкової участі представників суспільно-географічної науки, регіональних економіки та соціології. Надалі ми зупинимось переважно на суспільно-географічному аспекті виконання другого завдання згаданої реформи.

Основними принципами проведення адміністративно-територіальної реформи мають бути: 1) функціонально-територіальна системність (взаємозв'язок соціально-економічного розвитку, систем розселення населення і адміністративно-територіального устрою); 2) чіткий розподіл функціональних обов'язків, ієрархічна простота управлінської системи; 3) економічність і наближення органів управління до потреб народу, до людини; 4) соціально-економічна та екологічна пріоритетність як основа стійкого, збалансованого розвитку держави.

Перспективна структура управління регіональним розвитком України повинна базуватися на функціонально-територіальній взаємодії трьох основних аспектів діяльності людини – соціально-економічного, розселенського та адміністративно-територіального. При цьому головною передумовою науково обґрунтованого адміністративно-територіального устрою має стати його залежність від просторової диференціації соціально-економічної та екологічної діяльності населення, що найповніше відображається сіткою (схемою) інтегрального соціально-економічного районування України та регіональних особливостей системи розселення населення, перш за все міського. Принципова ієрархія інтегральних елементів територіальної структури соціально-економічної діяльності узагальнена нами і наведена на рис. 1, блок А. Тут гостродискусійно в конструктивно-прикладному аспекті є проблема і схема макросоціально-економічних районів, незважаючи на глибоку теоретико-методологічну розробку суті макrorайонування і наявність конкретних схем макrorайонів України. На основі аналізу спеціальної (суспільно-географічної та економічної) літератури нами в межах України виявлено дев'ять макросуспільно-географічних районів [8, с. 89–97], які відображають їх участь у загальнодержавному і міжнародному поділі праці (спеціалізація і рівень комплектності людської діяльності). Вони є інструментом довгострокового прогнозування, індикативного планування розміщення продуктивних сил (ПС) і управління ними на загальнодержавному рівні; основою розв'язання міжобласних і міжмакrorайонних проблем, зокрема створення міжрайонних баз, координації питань зі спеціалізацією, кооперування і комбінування виробництва; засобом вирішення загальнодержавних і регіональних програм; базою вдосконалення адміністративно-територіального устрою і основою вивчення особливостей територіальної структури соціально-економічного розвитку в навчальних закладах.

Функціональними частинами макrorайонів є мезорайони (підрайони), які адміністративно представлені АР Крим і 24 областями, мають свої рівні соціально-економічного розвитку та збалансованості і нині досить успішно використовуються на практиці управлінськими органами, оскільки за останні роки повніше вивчені науковцями. Так, Л. Масловською виявлено п'ять типів мезорайонів України за рівнями соціально-економічного та екологічного розвитку (лідери і благополучні, середні, проблемні і відсталі [5], а С. Лісовський аргументовано згрупував мезорайони України за рівнем збалансованості основних сфер діяльності людини і станом навколоїншого середовища в п'ять груп (високий, помірно високий, середній, помірно низький і низький) [4].

У межах мезорайонів виділяються мікрорайони у вигляді адміністративних районів, господарських вузлів, центрів, пунктів і місцевостей. Центрами ("ядрами") формування виробничо-і соціально-територіальних ком-

плексів у межах вищезгаданих суспільно-географічних районів є міста, що належать до регіональних, субрегіональних і локальних систем розселення населення, які характеризуються відповідними показниками людності та виконуваними функціями (рис. 1, блок Б).

На основі територіальної взаємодії вищезгаданих аспектів (блоків А і Б) слід формувати варіанти адміністративного поділу України з їх системою територіальних одиниць, управлінських органів, які належать до

відповідних рівнів державного управління і самоврядування. Таке врахування в системі одиниць адміністративно-територіального устрою (АТУ) особливостей розміщення населення і його діяльності є методологічною перевагою АТУ України порівняно з адміністративним поділом зарубіжних країн. Ця тенденція помітна протягом усіх часів існування нашої держави з урахуванням її рівня розвитку продуктивних сил і політичного становища за різних соціально-економічних формacій.

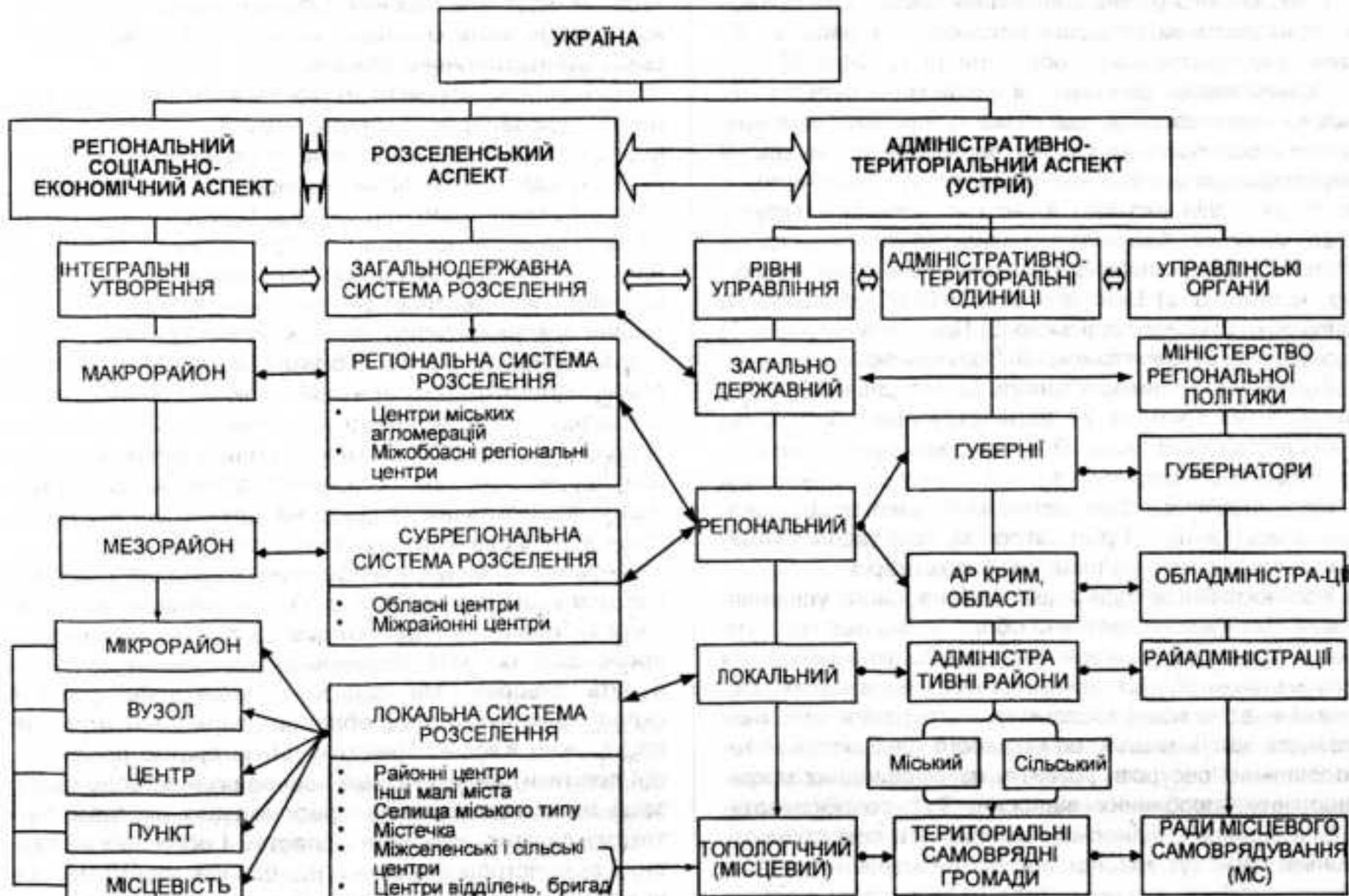

Рис. 1. Перспективна структура управління регіональним розвитком України

В Україні впродовж сторіч одиниці АТУ були різними за площею і назовою: вічові збори ("віча") в докнязівський період, князівства – у Київській Русі, старостинська та замкова адміністрація – у середньовічних містах, воєводствах та міські магістрати – у XIV ст., козачі полки – сотні – громади – у XIV–XVII ст., губернії – повіти та міські думи – з XVIII–XIX ст., земські начальники, комісари Тимчасового уряду та Центральної Ради – на початку ХХ ст., за радянської доби – губернії, округи, які поділялись на повіти і райони, а впродовж 1932–1954 рр. склалась чотирипланова система АТУ: Центр, область, район, село. У другій половині 50-х рр. була спроба посилити територіальний принцип управління промисловістю у вигляді створення економічних адміністративних районів, але цей досвід не був достатньо узагальненим [9, с. 133].

На нашу узагальнену і переконливу думку в Україні має бути чотири рівні управління життєдіяльністю населення: 1) загальнодержавний (центральний), 2) регіональний, 3) локальний і 4) топологічний. У країнах ЄС має місце наднаціональний рівень управління зі своїми органами, які здійснюють комунітарну політику.

Тепер функції загальнодержавного рівня управління виконують Президент України і його секретаріат, Верховна Рада і Кабінет Міністрів, у складі останнього по-

винно бути Міністерство регіональної політики (чи регіонального розвитку).

Центр належить забезпечити входження України до загальносвітового процесу, поширювати економічні, політичні та адміністративні нововведення з урахуванням територіальних відмінностей регіонів, визначати генеральний напрям соціально-економічного розвитку країни, сприяти всебічному розвитку регіонів. Центр має розробляти великі регіональні програми державного управління (на основі державної власності та контролюючих функцій), а також спеціальні управлінські заходи для Столичного регіону, господарських агломерацій і великих господарських вузлів.

За Центром зберігаються функції міждержавних відносин, оборони та оборонної роботи, екологічного захисту, регулювання грошового обігу, контроль за банківськими операціями, оподаткування, розробки стратегії регіонального планування (у т. ч. містобудування), розвитку освіти, культури, підготовки та перепідготовки кадрів, розвитку загальнодержавних транспортів та енергетики, космічних, океанічних і геологічних досліджень. Центр також повинен відповісти за відтворення національно-історичного та етнографічного середовища. Держава поширює свою діяльність на всю територію країни в тій частині економічної, соціальної, культурної і

політичної сфер, що має загальнодержавне значення. Центр також зобов'язаний контролювати виконання своїх рішень нижчими рівнями управління.

Невід'ємними документами загальнодержавного управління регіональною політикою мають бути: 1) Державна програма комплексного соціально-економічного і екологічного розвитку та розміщення продуктивних сил як всієї країни, так іх великих регіонів; 2) Державна програма розвитку міжрегіональної інфраструктури.

Регіональний рівень управління повинен охоплювати територію макросоціально-економічних районів, АР Крим та адміністративних областей. [9, с. 134–139].

Повний варіант региональної влади може бути територіально представлений дев'ятьма губерніями, землями, краями сформованими на базі вищевказаних на рис. 2 макросоціально-економічних районів: 1) Столичною, в межах якої слід виділити Київський столичний округ у складі м. Києва, Київської господарсько-поселенської агломерації і функціонально взаємодіючою з ними приміською територією, 2) Центральною, 3) Слобожанською, 4) Донецькою, 5) Придніпровською, 6) Причорноморською, 7) Подільською, 8) Карпатською і 9) Волинською.

Головними територіальними їх складниками залишаються АР Крим та 24 адміністративні області. На даний період межі губернії не слід змінювати. Керівником губернії є губернатор з контрольно-управлінськими та координаційними функціями, який повинен підпорядковуватись Центру. Губернатор, за прикладом Президента України, матиме невеликий секретаріат.

Найважливішою одиницею регіонального управління має стати адміністративна область, яка має нині чіткі межі і сформовані органи державного управління. За умов надання області такого статусу відповідних повноважень вона може забезпечити створення належних умов для життя людей, ефективного використання територіальних ресурсів, розвитку взаємовигідних міжрегіональних виробничих відносин. Тут реалізовуватиметься принцип відносної економічної самостійності, оскільки саме тут задоволюватиметься значна частина першочергових людських потреб. Більша ж частина засобів виробництва може бути створена лише на основі міжрегіонального обміну. Області мають бути відповідними соціально-економічними комплексами, збалансованими за головними функціональними підсистемами (природно-ресурсною, розселенською, виробничою, соціальною, демографічною й екологічною), що матимуть відповідну місцевим умовам і ресурсам загальнодержавну спеціалізацію людської діяльності. Головним завданням для управлінців області мають бути об'єкти виробничої інфраструктури – енергетика, будівельна індустрія та будівництво, місцевий транспорт і зв'язок, постачання і збут. Область повинна надати комерційну спрямованість підприємствам АПК, з виробництва товарів широкого вжитку, торгівлі і громадського харчування, рекреаційного господарства. За допомогою ринкових чинників регулюватиметься розвиток місцевого господарства. Область стане основним замовником на розробку перспективних прогнозів у відомих і вищих навчальних наукових закладах. Значно підвищиться відповідальність обласного рівня управління при розв'язанні конкретних екологічних проблем на основі урядових дотацій і заохочень. Наріжним каменем впровадження будь-якої моделі оптимізації відносин між Центром і територіями є збереження і розвиток економіки та соціальної сфери України як цілісної системи.

Органом регіонального управління в області мають залишатись обласні державні адміністрації, які надалі

повинні виконувати свої функції при значному скороченні чисельності чиновників.

Управління обласними центрами має здійснюватись на загальному та районному рівнях. У величезних і великих обласних центрах не слід допускати суміщення державних і самоврядних регулюючих повноважень, що призводить до певного відриву міських адміністрацій від реальних громадських інтересів, виникає багато конфліктів через суперечливі інвестиційні, містобудівні, архітектурні та екологічні рішення. Обласна ланка повинна також координувати соціально-економічний розвиток сільських адміністративних районів.

Основними документами обласного рівня державного управління мають бути: 1) Прогнозно-індикативний план соціально-економічного розвитку; 2) Програма соціально-економічного розвитку; 3) Схема комплексної організації території; 4) Паспорт області та обласного центру. При цьому господарські, наукові, культурні та інші міжрегіональні зв'язки мають постійно змінюватись і розвиватись. У цьому контексті нині викликає запитання так звана Кримська автономія, піднесена до республіканського рівня. Адже за всіма параметрами території і людської діяльності, специфікою географічного положення та історичними традиціями вона в адміністративно-управлінському відношенні звичайною адміністративною областю із багатонаціональним складом населення. Криму найбільше відповідав би статус автономної області.

Можливий більш економічний ("эрзаний") варіант регіонального управління в Україні, коли замість дев'яти губерній і їх губернаторів на територіальній базі пропонованих макросоціально-економічних районів будуть створені Міжобласні координаційні ради в складі заступників голів обласних державних адміністрацій, яким Кабінет Міністрів (Міністерство регіональної політики) делегуватиме повноваження щодо реалізації загальнодержавних і регіональних програм. При такому варіанті значення областей і обласних державних адміністрацій повинно ще більше зрости. На даному етапі розвитку України будь-які зміни територіальних меж областей недопустимі.

Не менш складним і відповідальним є локальний рівень управління соціально-економічним розвитком, який має забезпечити конкретну реалізацію державних, макрорайонних, обласних і власних рішень на підзвітній території (сільський і міський адміністративні райони, мале місто, селище, село, територіальна громада).

На цьому рівні управління повинно здійснюватись повне регіональне самоврядування. Актуальність місцевої влади зумовлена недавніми подіями Помаранчевої революції, розбалансуванням існуючих форм управління, з'явою сепаратизму, який має штучне політичне коріння.

На нинішньому етапі перебудови суспільних (у т. ч. територіальних) відносин головним об'єктом управління на локальному рівні на найближчі 5–6 років має бути адміністративний (сільський і міський) район. Це базова ланка Державного устрою, таксономічна одиниця адміністративно-територіального поділу та досить складний господарський комплекс. Із суспільно-географічного погляду він є динамічною та достатньо структурованою територіальною соціально-економічною системою, що характеризується такими особливостями:

- має чіткі територіальні межі та органи державного та самоврядного управління;
- його господарство виділяється недостатньою комплексністю та пропорційністю внаслідок "відкрито-

сті" до зовнішніх зв'язків і недостатньої сформованості внутрішніх зв'язків;

- є своєрідною локальною системою населених місць, що виступають "ядрами" формування та розвитку соціально-економічного процесу;

- його територія є найповнішим і достовірним джерелом первинної інформації про природно-господарський потенціал і місцеву специфіку природо-користування;

- у його межах формуються територіальні громади як об'єкти місцевого самоврядування, відпрацьовується методика і техніка реальної взаємодії усіх суб'єктів суспільних відносин на місцевому рівні управління – органів виконавчої влади, підприємств, недержавних організацій і громадськості. Отже, адміністративний район є цілісним державно-муніципальним утворенням, що найповніше відображає сучасний стан реалізації адміністративної реформи.

Якщо сільський район має вищий рівень господарської і трудової замкнутості, більшу територіальну диференціацію життя населення та чинників, що зумовлюють цю життєдіяльність, то міський – характеризується більшою різноманітністю процесу життедіяльності населення, має високий рівень взаємозалежності всіх процесів внаслідок обмеженості території, більшим впливом місцеположення на всі сторони життя, умовністю адміністративних меж щодо врахування реальної системи зв'язків.

Основними елементами територіальної структури людської діяльності в межах сільських районів є господарські центри, сформовані на базі райцентрів та інших міст, і господарські пункти, які сформувались на основі окремих підприємств у поселеннях з людністю до 20 тис. жителів. У межах міських районів такими є громадські центри (з відповідною транспортною доступністю), промислово-інфраструктурні зони і ареали та сельбищні зони (з їх планувальними районами та кварталами, що розміщаються на міських транспортних осіях).

Управлінськими органами в межах сільських і міських районів повинні на певний період залишитись райдержадміністрації з координуючими і контролюючими функціями. Основними документами локального рівня управління мають бути: 1) Прогнозно-індикативний план соціально-економічного розвитку району і райцентру; 2) Схема і проект районного і міського планування; 3) Проекти технополісів, технопарків та інших інноваційних форм господарювання; 4) Паспорт району і райцентру.

У нових умовах переходу економіки України до ринкових відносин і децентралізації влади й управління немає жодної потреби укрупнювати адміністративні райони і створювати інші адміністративно-територіальні одиниці (повіти), варто лише зменшити контрастність площ і чисельність населення адміністративних районів з урахуванням особливостей природно-господарських зон, рівнів урбанизації і соціально-економічного розвитку територій.

З утворенням територіальних громад почав формуватися топологічний (місцевий) рівень самоврядного управління, який вимагає наукового обґрунтування параметрів цих громад. Громада повинна мати всі фінансові та матеріальні можливості для виконання своїх функцій – забезпечення населення громадськими послугами на рівні гарантованих соціальних стандартів.

"Ядрами" таких громад мають бути транспортні та обслуговуючі центри (малі міста, містечка, селища міського типу, окрім великих сіл з зручним транспортно-географічним положенням). Є обґрунтування науковців-проектантів, що в межах пересічного сільського адміністративного району доцільно сформувати дві територіальні громади з населенням не менше 40 тис. осіб і територією не менше 1 тис. км² [7]. Із урядової інформації відомо, що в Україні є 10623 територіальних громад і стільки ж повинно бути місцевих бюджетів; це означає що на середній адміністративний район припадає близько 20 територіальних громад. Їх кількість слід скоротити, щоб у середньому в сільському районі було 3–4 повноцінні територіальні громади, тобто їх загальна чисельність в Україні не повинна перевищувати 2,5 тис.

Деякі вчені до топологічного рівня управління рекомендують відносити території окремих сільськогосподарських підприємств і переробних цехів при них (у сільській місцевості) чи промислових (у міській), а також автотранспортних підприємств, закладів сфери обслуговування найнижчих рангів. На їх думку, тут здійснюється безпосереднє прикладання праці, відпочинок і задоволення матеріально- побутових і культурно-освітніх потреб найнижчих рангів.

Органом управління територіальних громад є самоврядні ради (агенції регіонального розвитку), які згідно із законом "Про місцеве самоврядування в Україні" (1997) самостійно вирішують всі проблеми місцевого соціально-економічного та екологічного змісту. Для їх успішного функціонування слід обґрунтувати оптимальну модель муніципальної структури – форму організації влади і управління на рівні кожної самоуправної одиниці. Оптимальними в цій структурі слід вважати відносини, якщо реалізується повнота і незалежність влади, а також діє система стримування і противаг, що блокують узурпацію влади і зловживання нею [1]. Але яка б модель не була вибрана, головними напрямами господарської самостійності місцевих органів влади мають бути такі: 1) завершення розподілу податкових джерел на постійній довгостроковій основі у Податковому кодексі України; 2) завершення процесу формування комунальної власності та розподілу земель на комунальні і державні; 3) завершення процесу формування багатофункціонального комунального господарства на основі нормативного регулювання форм господарської діяльності місцевої влади. У 2004 р. прийнято два важливі Закони України щодо розмежування земель державної і комунальної власності і про відносини між районним бюджетом і бюджетом територіальних громад.

1. Данакин А., Лазарев В. Модели організації місцевого самоуправління в регіоні // Регіон: проблеми і перспективи – 1999 – № 3.
2. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні. – К., 2003.
3. Закон про місцеве самоврядування в Україні. – К., 2002.
4. Лісовський С.А. Економіко-географічні засади збалансованого розвитку України: Автореф. дис. д-ра геогр. наук. – К., 2004.
5. Маслоєська Л.Ц. Стадій розвитку продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика. Автореф. дис.. д-ра екон. наук. – К., 2004.
6. Назустріч людям. Програма діяльності Кабінету Міністрів України // Уряд. кур'єр. – 2005. – № 26.
7. Нудельман В. Самодостатня територія як запорука підного життя // Уряд. кур'єр. – 2002. – № 171.
8. Пістун М.Д., Мезенцев К.В., Търдо В.О. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект. Монографія. – К., 2004.
9. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. Навчальний посібник. – К., 1996.

Надійшла до редакції 14.09.05

УДК 911

С. Мохначук, канд. геогр. наук

ЛАНДШАФТ ЯК ГЕОГРАФІЧНА СИСТЕМА

Розкрито суть категорії ландшафту як географічної системи, її властивостей, структури, способу функціонування та організації.

There are exposed the essence of category of landscape as geographical system, its properties, structure, manner of functioning and organization.

Географія належить до найдавніших галузей знань. Вона існує понад 2,5 тис. років. Однак до цього часу їй не вдалося розбудувати загальновизнаної, добре обґрунтованої теорії. Тепер у науці функціонує три групи концепцій – хорологічна, дуалістична і моністична. Кожна з них завжди відчувала труднощі у виявленні специфічного, якісно визначеного, єдиного об'єкта дослідження, його структури, способу функціонування, організації. Особливі труднощі відчували географи у виявленні і обґрунтуванні суті географічних законів.

Вибираючи гідне місце в науковому поділі праці, географи впевненіше відчували себе у сферах прикладної діяльності, а починаючи з XIX ст. – помітно почали відставати в розбудові власної теорії. Саме цей напрям виявився продуктивнішим. Конкретно наукові дисципліни, спираючись на глибоке і всебічне вивчення внутрішніх зв'язків, законів і закономірностей, теоретичні розробки, досягли значних успіхів у розбудові своїх теорій. Цьому сприяло системознавство, відоме в конкретних науках як системний підхід.

У статті зроблено спробу, спираючись на досягнення загальної теорії пізнання, зокрема системологію, обґрунтувати єдиний, цілісний, якісно визначений об'єкт дослідження географії – ландшафт. Ландшафт – це гармонійне поєднання людини з компонентами живої та косної природи в навколоzemній оболонці, які, взаємодіючи між собою за допомогою специфічного механізму цілепокладання і цілездійснення, забезпечують його стабільне функціонування і сталій розвиток. У визначенні йдеться про ландшафт на ноосферному етапі розвитку, специфічні відносини між компонентами та наявність механізму саморегулювання, їх стабільність у часі і просторі.

Ландшафт – складне утворення. Досить звернути увагу на ту обставину, що у знятому вигляді у його складі існують фізичні, біологічні, хімічні, суспільні властивості компонентів. Системний підхід є ефективним засобом пізнання складних формувань. Проте потрібно пам'ятати, що системознавство як сфера наукової діяльності не зводиться лише до розробки методу, а на самперед покликане відбивати властивості системності, сутність, внутрішню природу об'єкта. Вони поділяються на загальну теорію систем і прикладну діяльність.

У системології відомо понад 200 визначень, від найпростіших, в яких стверджується, що системаю слід вважати сукупність компонентів, між якими існують взаємозв'язки, аж до констатації того, що система – це органічна цілісність, наділена здатністю до саморегулювання. З метою повнішого розкриття ландшафту як географічної системи застосовуються різні логічні конструкції – від найпростішої до найскладнішої. Ще основоположники системології вважали, що система – це комплекс елементів, які перебувають у взаємозв'язку. Спробуємо наповнити це поняття географічним змістом.

Як зазначалося вище, ландшафт на ноосферному етапі розвитку включає в себе людину, компоненти живої і косної природи, які постійно взаємодіють між собою. Проте це ще не дає підстави стверджувати, що ми маємо справу з комплексом. Адже поняття комплексу в географії означає не просто взаємодію, а відношення, що передбачають одержання певного ефекту за рахунок такого об'єднання. Більше того, у цьому визначенні не

вказані властивості, на базі яких здійснюється взаємодія. Ця обставина дуже важлива при системному відображені таких складних утворень, як ландшафт. Звідси випливає, що найзагальніші визначення систем не можуть бути використані для відображення ландшафтів. Потрібно орієнтуватися на ті поняття, які здатні відтворювати глибинну сутність системного мислення, системного бачення ландшафтів. А воно, як відомо, полягає у виділенні в кожному компоненті простих географічних властивостей, виявленні механізмів формування, функціонування і розвитку синтетичних географічних властивостей цілісності і якісної визначеності ландшафтів, переходу від простих до складних властивостей тощо.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу ті визначення систем, в яких прості і синтетичні властивості, упорядковуючись відповідно до вимог об'єктивних законів взаємодіючих компонентів, формують цілісність і якісну визначеність досліджуваного об'єкта. Властивість – це момент якості, сукупність певним чином упорядкованих простих ознак, що забезпечує перехід до інтегральних властивостей цілісності, якісної визначеності такого утворення. Кожний компонент ландшафту є носієм багатьох властивостей різної природи – фізичних, хімічних, біологічних, географічних. Під географічними розуміють ті властивості фіксованих компонентів ландшафту, які, взаємодіючи між собою, працюють на збереження і розвиток цілого. Звідси випливає, що географія вивчає лише ті властивості своїх компонентів, які, взаємодіючи між собою, сприяють збереженню і вдосконаленню ландшафту. Інші властивості, взаємодіючи між собою, формують інші системи, які є об'єктами дослідження відповідних галузей знань. У географії вони розглядаються як природне і суспільне середовище.

Пізнаючи природу географічних властивостей ландшафту, слід пам'ятати, що вони поділяються за складністю на поелементні, міжелементні та синтетичні. До поелементних відносять ті властивості, які виражують дію кожної складової ландшафту на ціле. Відомо, що дія літогенних, водних, біотичних, суспільних речей і сил на формування і розвиток ландшафтів, їх цілісність та якісну визначеність і синтетичні функції розглядається як пряма, тобто повинна вивчатися географічною наукою. Ось чому, наприклад, геоморфологія є географічною, а не геологічною наукою.

Аналогічно трактується дія людського фактора на ландшафт. Людина є носієм багатьох властивостей, зокрема біологічних, суспільних і географічних. Властивості, які виражают безпосередній вплив кожної людини або сукупності людей на збереження і розвиток ландшафту, є географічними і лежать у сфері інтересів географії в цілому та відповідних її галузей. Отже сукупності людей, об'єднаних ідеєю певного впливу на ландшафт, є об'єктом дослідження географії людини. Рівнем суспільної організації сукупностей людей виступає середовище, що впливає (прискорює або сповільнює) на їхню дію на ландшафт.

Міжелементними вважаються географічні властивості, які утворюються в результаті взаємодії простих властивостей. Розглянемо це на прикладі бінарних відносин між властивостями об'єкта дослідження. Неважко зрозуміти, що кожний елемент впливає на функціону-

вання і розвиток ландшафту не тільки безпосередньо, а й через складні властивості як результат взаємодії двох елементів. На формування і життєдіяльність ландшафту діють ускладнені властивості, що виникають у процесі взаємодії простих географічних властивостей. Так, взаємодія простих властивостей води і повітря формує ускладнену властивість, яка впливає на ландшафт.

Синтетичні географічні властивості – це продукт взаємодії простих і ускладнених властивостей, які визначають неповторність ландшафтів, специфіку їх функціонування як цілісності та характер зв'язків з об'єктами інших конкретних наук. Слід відмітити, що сукупність синтетичних властивостей ландшафтів є фундаментальною ознакою їх цілісності, якісної визначеності. Однак вона може діяти тоді і лише тоді, коли в її основі лежать стабільні відносини між складовими. Географічні зв'язки вважаються ландшафтоутворюальними тоді, коли вони стійкіші, ніж зв'язки між його елементами і компонентами середовища.

Ландшафт як цілісне утворення наділений властивістю саморегулювання. Відомо, що на всіх етапах розвитку – абиотичному, біотичному та ноосферному – ця властивість була присутня. У теорії системології і навіть географії стверджується, що в основі регулювання складних систем лежить механізм цілепокладання і ціледосягнення. У ландшафтах він реалізується спонтанно або осмислено. З поширенням географічної культури можуть з'явитися умови для осмисленого регулювання функціонування ландшафтів. Наявність базових системних ознак ландшафту дозволяє трактувати їх як географічні системи. Отже, ландшафт як система – це органічне ціле, що сформувалося в процесі взаємодії елементів живої і неживої природи з людиною на основі чіткого впорядкування їх властивостей, що характеризуються специфічною структурою, способом функціонування і організацією та підпорядковуються вимогам об'єктивних географічних законів. Структура, спосіб функціонування і організація є важливими аспектами системного аналізу ландшафтів і пов'язані з природою географічних законів, механізмом цілепокладання і ціледосягнення, тому на них слід зупинитися детальніше.

Під структурою розуміють закономірні відношення між елементами системи, що забезпечують обмін речовин, енергії та формaciї між ними. У цьому загальному понятті закладений важливий зміст. Зокрема, у загальну категорію закономірних відношень включаються взаємодоповнюючі зв'язки, відношення нейтральності та взаємовідштовхування. Сукупність таких відношень бере участь у формуванні структури. Упорядкованість елементів у системі забезпечується об'єктивними законами і закономірностями, які визначають цілісність, якісну визначеність системи, рівень її відповідності суті досліджуваного утворення. Відомо, що повна відповідність відношень вимогам об'єктивних законів свідчить про гармонійний та безпроблемний її розвиток, а відхилення від них – це ознака наявності проблем. Звідси випливає, що впорядкованість елементів у географічній структурі може і повинна знайти чітке відображення в логіці теорії структури. Структура відрізняється від інших категорій системного підходу стійкістю. Структура – це інваріант системи, її найпростіша складова, тобто та сукупність властивостей і відношень між ними, що змінюється найповільніше. У загальних конкретно-теоретичних побудовах ця обставина дозволяє розмежувати здавалось би досить близькі за формулою визначення системи і структури, виявити спільні риси тощо.

Поглиблений системний аналіз структур складних систем дозволяє виділити окремі їх аспекти. У теорії системології і прикладних системних розробках виділяють субстанційну, функціональну, організаційну і просторову структури. Незважаючи на відмінність сторін структури, у

них є спільні риси. Вони спираються на відповідні об'єктивні закони, зокрема закони будови, виділяються найвищим рівнем стабільності і впорядкованості. Не випадково завжди підкреслюється, що структура, включаючи її аспекти, є носієм якісної визначеності.

У фаховій літературі існує багато різних підходів до визначення структури. Вони дуже близькі за змістом, але в них фіксуються різні акценти щодо тлумачення об'єкта. Деякі системознавці вважають, що в категорії структури слід виділити ознаку стабільності і якісної визначеності певної сукупності елементів, інші – виділяють специфічну впорядкованість, треті – стійкість, стабільність у часі і просторі тощо. Однак всі погоджуються з тим, що вона є носієм сутності, внутрішньої природи системи.

Ландшафти, як географічні системи, мають специфічну структуру. Під структурою ландшафтів розуміють закономірне поєднання людей, елементів живої і косної природи, що забезпечують обмін речовин, енергії та інформації між цими складовими. Особливість географічної структури полягає в тому, що вона об'єднує в єдине ціле всі складові навколоземної оболонки. За рівнем узагальнення вона знаходиться на вершині багаторівневої пізнавальної конструкції в теорії конкретних наукових дисциплін.

Завдання географії – виділити ті відношення між ними, які працюють на збереження і розвиток ландшафтів. Серед цих відношень, насамперед, слід виділити інваріантні, зафіксувати впорядкованість властивостей, на яких ґрунтуються структура географічної системи. Така логічна конструкція відома вже давно. Однак вона завжди не сприймалася ідеологічними надбудовами, зокрема принциповою неможливістю об'єднувати людину з живою та косною природою в єдиній системі. Антропоцентричні побудови не витримали випробування практикою.

Структура географічної системи визначається об'єктивним механізмом цілепокладання і ціледосягнення, що реалізується за допомогою специфічних законів. Вони впорядковують відношення між людиною, живою і косною природою на базі сукупності географічних властивостей. Унаслідок несприятливого, зокрема суспільного, середовища у функціонуванні і розвитку ландшафтів навіть на ноосферному етапі їх динаміки переважає спонтанний процес цілепокладання і ціледосягнення. Переход на осмислене регулювання сповільнюється руйнівними суспільними діями.

Географічна структура – надзвичайно складна конструкція. Виділяють окремі її аспекти (субстанційна, функціональна, організаційна, просторова), рівні (макро-, мезо-, мікро-), прикладну спрямованість (фізико-географічна, демо-географічна, виробничо-географічна структури) тощо.

Системне бачення ландшафту включає спосіб його функціонування. У системології з цією метою використовують поняття функції, функціонування, способу функціонування. Під функцією розуміють таку дію частини на ціле, при якій забезпечується його життєдіяльність і розвиток. Таке тлумачення функції не викликає сумнівів щодо суспільних, біологічних і технічних систем, але є сумнівним, якщо його застосовувати в ландшафтознавстві. Насправді ж поняття функції адекватно відбиває всі ті процеси, що відбуваються між частиною і якісно визначенім цілим у природі. Таке твердження справедливе не лише тому, що складовою ландшафту є людина, але й тому, що навіть на доноосферних етапах об'єктивно існує механізм цілепокладання і ціледосягнення. У ландшафті діє упорядкована сукупність функцій, яка забезпечує їх життєдіяльність, тобто функціонування. Функціонування – це сукупність спрямованих дій елементів, що супроводжується відновленням, відтворенням, перетворенням, переміщенням ресурсів, які забезпечують життєдіяльність географічної системи. Цей багатогранний процес ґрунтується на географічних

законах функціонування ландшафтів. Вони, у свою чергу, визначають механізм цілепокладання і ціледосягнення в життєдіяльності всіх типів і видів географічних систем, що виявляється в динаміці людей, обміні речовин, енергії та інформації.

Узагальнення процесу функціонування ландшафтів у теорії географії здійснюється засобами системології, зокрема за допомогою поняття способу функціонування. Під способом функціонування розуміють стійку, чітко впорядковану щодо основної мети сукупність функцій, що забезпечують життєдіяльність ландшафту і визначають його специфіку. Своєрідність способу функціонування визначається географічною структурою і географічними законами будови та функціонування ландшафтів. Сукупність таких функцій є стабільною в часі і просторі.

Функції частин ландшафту поділяються на внутрішні і міжсистемні. Внутрішні функції включають функції субординації і координації. Обидві групи функцій характеризуються різними рівнями актуалізації. Функціонування ландшафтів означає їх неперервний рух, динаміку, відновлення, відродження, перетворення ресурсів у межах певної якісної визначеності. Його не слід змішувати з розвитком. Однак функціонування суттєво впливає на обмін речовин, енергії та інформації у системі за фіксований відрізок часу, визначає гармонійність і стабільність буття ландшафтів. Оскільки ці ознаки стосуються гармонізації систем на найвищому рівні загальності навколоземної оболонки без гіпертрофованих виявів антропоцентризму, переваги підходу стають очевидними.

Невід'ємною складовою системного дослідження ландшафтів є всебічне вивчення їх організації. У теорії системології під організацією розуміють діяльність, спрямовану на збереження і вдосконалення об'єкта дослідження, зокрема його цілісності та якісної визначеності. Особливість системного бачення організації полягає в тому, що воно орієнтує на ретроспективний і ситуаційний аналіз ландшафтних процесів, їх прогнозування та регулювання в різних за тривалістю проміжках часу. Об'єктами такого дослідження можуть виступати структура ландшафтів, спосіб їх функціонування, їх таксономічні рівні тощо.

Дослідження організації тісніше, ніж структурний аналіз пов'язане з інформаційним забезпеченням. Саме тому організацію ландшафтів розглядають як специфічну інформаційну систему, елементами якої є міри інформації, з'єднані інформаційними потоками, що включають в себе дії, спрямовані на їх формування, збереження, перетворення та використання. З позицій регулятивної діяльності інформаційні потоки в ландшафтах поділяються на прямі і зворотні, а інформаційна система – на керовану і керуючу підсистеми. Потоки від керуючої до керованої підсистем називають прямими, а від керованої до керуючої – зворотними.

Найефективнішим засобом дослідження, зокрема регулювання ландшафтного процесу, є моделювання.

УДК 796.5

ЕКОТУРИЗМ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

Проаналізовано теоретичні та практичні аспекти розвитку екотуризму.

The theoretical and practical aspects of the development of ecotourism are analyzed.

Постановка проблеми. Екологічний туризм (англ. – ecotour, ecotourism) – відносно нове поняття в туристичній діяльності. Виникнення екологічного туризму спричинене невідрегульованістю відносин у системі "суспільство – природа", або в туристичній інтерпретації – "туризм – екологія". Саме орієнтацією на екологічну складову можна пояснити підвищенню увагу в останні роки до відвідування місць з незміненим або малозміненим природним

У системології під моделюванням розуміють процес побудови, вивчення і використання моделей. Побудова моделі ландшафту включає такі етапи: розробка сценарію, конструктування теоретичної моделі, модифікація теоретичної моделі у прикладну, формалізація теоретичної або прикладної моделі і структуризація загальної математичної моделі. На етапі вивчення моделі розробляється теорема наявності розв'язку і умови одержання допустимих географічних результатів. На етапі використання моделі формується відповідна інформаційна база, обробляється весь масив інформації з метою одержання кращих результатів.

Підсумовуючи написане, слід зазначити, що ландшафт відповідає вимогам системи як органічного цілого. На всіх етапах функціонування в ньому закладені стабільність і необхідна різноманітність складу, неповторний спосіб функціонування і специфічна організація. Величезний потенціал закладений у ландшафтах на ноосферному етапі їх розвитку. Він зумовлений появою людини, її розуму і свідомості. Ця обставина стала незаперечним доказом того, що людина є погіршим результатом спонтанного розвитку ландшафтної сфери. Вона може і повинна взяти на себе функцію переходу від спонтанного до комплексного розвитку ландшафтів.

Неважко помітити, що викладена у статті позиція суперечить загальноприйнятій у нашій практиці теорії географії, яка штучно змонтована з теорії фізичної та суспільної географії і не дає відповіді на питання про об'єкт дослідження як якісно визначену цілісність, природу географічних законів і закономірностей, географічні властивості і зв'язки, сутність структури, способи функціонування географічних систем, географічне регулювання тощо. Таке дуалістичне тлумачення теорії науки зумовлене не лише ідеологічними настановами, а й багатовіковою орієнтацією на макрорівневі розробки. Усі конкретні науки розробляли свої теорії на базі найпростіших систем. Таким шляхом може і повинна йти географія. Найпростіші географічні (не фізико-географічні) ландшафти спрощують застосування теорії пізнання – узагальнення, аналогію, ідеалізацію, формалізацію – і дозволяють позбутися ярлика „унікальності“ об'єкта дослідження.

Такий підхід до осмислення ландшафтів має не лише теоретичне, а й прикладне значення. Він дозволяє розглядати географічну систему як органічну цілісність, який чужі ідеї соціоцентризму. Метою регулювання ландшафтів є досягнення збалансованого і гармонійного їх функціонування. Воно ґрунтуються на об'єктивних економічних законах. Відхилення від цих вимог трактується як географічна проблема, що підлягає розв'язанню. Таке регулювання не прийнятне з позицій сучасних технологій і цін. Однак воно перспективне і вигідно відрізняється від економічних, гуманітарних та екологічних підходів.

Надійшла до редакції 03.01.2005

О. Дмитрук, д-р геогр. наук

середовищем. Численні опитування туристів свідчать, що серед провідних мотивів туристських подорожей на перший план все більше виступає прагнення людей до спілкування з природою. Грунтовно дослідивши це явище, можна навіть говорити про те, що механізми тяжіння людей до неспотвореної природи та прагнення до оздорівчої дії природного середовища виявляються навіть на генетичному рівні, про що свідчать дані сучасних медич-

них досліджень [4]. Проте сучасний розвиток екотуризму є досить неоднозначним і суперечливим, існує цілий спектр теоретичних і практичних проблем, що його супроводжують та значною мірою гальмують.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. В останній час кількість публікацій, присвячених проблематиці екотуризму та екологізації туризму, неупинно зростає. Серед них необхідно виокремити серію навчальних посібників [1; 2; 3; 5], що вперше на системному рівні актуалізують концептуальні та практичні аспекти екотуризму та спонукають до визначення змістового наповнення цього поняття.

Визначення невирішених сторін проблеми. Незважаючи на те, що термін "екотуризм" активно використовується в індустрії туризму вже досить тривалий час, саме змістове наповнення цього поняття лишається дискусійним і потребує детального аналізу та визначення.

Мета та завдання статті. Проаналізувати сучасні концепції і підходи до визначення та змістового наповнення поняття екотуризму, дати узагальнене його визначення, сформулювати основні складові та окреслити практичні аспекти розвитку.

Основний виклад матеріалу. Стан із змістовним наповненням терміна "екологічний туризм" ("екотуризм") ускладнюється використанням великої кількості споріднених і схожих за змістом термінів: "природний туризм", "м'який туризм", "зелений туризм", "відповідальний туризм", "сталий туризм" "агротуризм" тощо. Необхідно також відзначити, що неоднозначність терміна не дозволяє отримати точні статистичні дані про розвиток екотуризму. Тому експерти WTO в підрахунку прибутків і надходжень від різних видів туризму використовують поняття "туризм, орієнтований на природні туристські ресурси", або "природний туризм" (nature bases tourism), куди відносять і екотуризм.

На практиці під брендом "екотуризм" часто реалізуються програми активного туризму (спортивно-оздоровчого, пригодницького, екстремального тощо). Це призводить до того, що внаслідок понятійної плутанини багато провідних турфірм в Україні і за кордоном відмовляються від використання терміна "екотуризм", оскільки він розуміється різноманітними групами споживачів по-різному.

Однією з причин такого стану більшість дослідників екотуризму аргументовано називають початкове використання терміна маркетологами для впливу на туристів, орієнтованих на природу, її захист і активний відпочинок (outdoor). Насправді таких туроператорів у більшості випадків мало турбувала охорона навколошнього середовища. Тому ідея екотуризму довгий час викликала і викликає досі дискусії як у науковців, так і менеджерів туризму і туристів.

Для виявлення змістового наповнення поняття екотуризму проаналізуємо основні визначення терміна "екотуризм", що для зручності у хронологічному порядку представлені в таблиці 1.

Узагальнюючи всі вищенаведені визначення, можна виділити три основні складові екотуризму, які присутні практично в кожному з них: екоосвітня, природоохоронна та етнотолерантна. Це найбільш загальні змістоформувальні складові, за відсутності хоча б однієї з яких екотуризм не можливий у принципі. Розглянемо їх більш детально.

Екоосвітня складова передбачає наявність в екотуризмі елементів екологічної освіти та просвіти (пізнання природи, отримання туристами нових знань, навичок та вмінь не просто поведінки у природі, а спілкування з нею).

Природоохоронна складова реалізується у відповідній природозберігаючій поведінці групи на маршруті, застосуванні спеціальних екологічно-туристських технологій мінімізації впливу на природне середовище, а також участі туристів та туроператорів у програмах та заходах із захисту навколошнього середовища.

Етнотолерантна (її ще можна назвати етноекологічною) виявляється в повазі інтересів місцевих жителів. Це перш за все шанобливе ставлення до місцевого населення, збереження традиційних систем природо-користування, повага та дотримання місцевих законів і звичаїв, а також внесок туризму в соціально-економічний розвиток даної території.

Враховуючи вищенаведені складові екотуризму та узагальнюючи попередні визначення, можна запропонувати наступний інтегральний варіант визначення цього поняття. У найбільш загальному розумінні екологічний туризм є формою активного відпочинку з екологічно значущим наповненням – особливий інтегруючий напрям рекреаційної діяльності людей, що будують свої взаємовідносини з природою та іншими людьми на основі взаємної вигоди, взаємоповаги та взаєморозуміння. Туристи отримують від такого спілкування з природою певний фізичний, психологічний, інтелектуальний та емоційний запас міцності та здоров'я, а природа при цьому зазнає мінімальних оборотних впливів і втрат, місцеві мешканці отримують соціальні та економічні стимули до збереження природи та традиційного природокористування.

З цих позицій екологічний туризм дійсно можна вважати базовою концепцією сталого життєздатного розвитку туристичної індустрії у ХХІ столітті.

Висновки та перспективи. Як уже відзначалося вище, термін "екотуризм" виник у результаті потреб самих туристів, що виявляється в попиті на спілкування з природним середовищем, появлі нових групових і суспільних потреб у вивченні й охороні природи, культурної спадщини тощо. У такий спосіб екотуризм реалізується як реальний економічний чинник, що спонукає туроператорів до його розвитку.

Грунтуючись на даному положенні, легко пояснити географію і спрямованість основних міжнародних екотуристських потоків з індустріально розвинених країн (США, Німеччина, Японія, Великобританія) у країни, що розвиваються (Непал, Індія, Пакистан, Кенія, Танзанія та ін.). Тому батьківщиною екотуризму варто вважати не екотуристські території, а місце появи, формування першої групи свідомих екотуристів.

Звідси також зрозуміло, чому екотуризм слабко розвинений в Україні як напрям внутрішнього туризму. У країні ще не сформувався попит на даний напрям туризму, дуже мало свідомих екотуристів, що готові витратити кошти, час і сили на спілкування з природою та її захист. Наслідком цього є слабкий розвиток туристської пропозиції, у результаті чого нечисленні види внутрішнього екотуризму часто відносять до активного, паркового, пригодницького, екстремального та навіть соціального туризму, тобто такого, що необхідно підтримувати з державних засобів.

Таким чином, наявність екотуристів (ринку попиту) та туристична індустрія (турбізнес, що реагує на попит та формує пропозицію), є основною рушійною силою розвитку екологічного туризму. Уявлення деяких вітчизняних експертів про те, що головним чинником розвитку екотуризму виступають туристські ресурси природоохоронних територій, не отримує жодного реального підтвердження. Ресурси в Україні є давно, а екологічний туризм розвивається переважно в теоретичній площині.

Тому стратегія розвитку екотуризму через національні й регіональні адміністрації, комітети та держуправління з туризму та систему відповідних органів управління природоохоронними територій вимагає більш глибокого концептуального та практичного опрацювання. Розвиток екотуризму в ринкових умовах можливий у першу

чергу на основі економічних механізмів та аж ніяк не адміністративних. З урахуванням наведеного вище цілком очевидно, що саме екотуристи і туристична індустрія (турбізнес) розвивають екотуризм, як напрям туристичної діяльності.

Таблиця 1. Хронологія визначень терміна "екотуризм"

Джерело (автор), рік	Визначення
Т. Міллер, 1978	Життєздатний туризм, чутливий до навколошнього середовища, що включає вивчення природного і культурного навколошнього середовища і має на меті поліпшення стану в цьому середовищі
БММТ "Спутник", 1987	Екотуризм – маршрути, обладнані таким чином, щоб присутність туристів мінімально відбивалася на природному середовищі, а самі вони не тільки відпочивали, але і знайомилися з екологічними проблемами, більше того, по можливості брали участь у їх вирішенні
Міжнародна організація екотуризму (TIES), 1990	Екотуризм – відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігає навколошнє середовище і підтримує добробут місцевих мешканців
H. Ceballos-Lascurain 1991	Екотуризм – подорож по відносно недоторканих природних місцевостях з особливою метою вивчення, милування і насолодою ландшафтами з їх дикими рослинами і тваринами, а також всіма існуючими культурними проявами
О.О. Бейдик, 1997	Екологічний туризм – складова частина рекреаційної діяльності, при якій негативний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним. Екологічний туризм передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища та рекреаційної інфраструктури
Г.С. Гужин, М.Ю. Беликов, Е.В. Клименок, 1997	Основою екотуризму є турбота про навколошнє середовище. На перший план виходить організація поїздок з обмеженим числом учасників у природні зони з можливим відвідуванням місць, що становлять певний культурний інтерес із метою реалізації різноманітних проектів охорони і раціонального використання природних ресурсів
М. Майя, 1997	Екотуризм координує, допомагає і стимулює використання культурних і природних туристських ресурсів, признаючи важливість зберігання місцевої культурної спадщини і природних ресурсів області (регіону) для місцевого населення і майбутніх туристів
N.K. Ward, 1997	Екотуризм – будь-яка подорож, протягом якої мандрівник вивчає навколошнє середовище, подорож, у якій природа є головною цінністю
M. L. Endicott, 1997	Екотуризм – подорожі з низьким антропогенным впливом на навколошнє середовище або тури до природи
М. Біржаков, 1999	Екологічний туризм визначається як строго спеціалізований вид дозвілля з яскраво вираженими науково-пізнавальними цілями. Один з різновидів природного туризму, що об'єднує людей, які подорожують з науково-пізнавальною метою
Консультивативна рада Канади з навколошнього середовища (Canadian Environmental Advisory Council), 1999	Екотуризм – вид туризму, пов'язаний із лізанням природи та спрямований на зберігання екосистем при повазі інтересів місцевого населення
А. Слепокуров, 2000	Екологічний туризм – вихід в природу груп екологів з метою прибирання сміття, ліквідації руйнувань, відновлення підземних джерел
В. Ємельянов, 2001	Екологічний туризм – це будь-який вид прибуткової туристичної діяльності, що сприяє формуванню екологічного світосприйняття, приносить користь навколошньому природному середовищу, культурній, культурно-історичній і генетичній спадщині, з метою сталого розвитку туристичних регіонів, підвищення культурного рівня і достатку їх населення; в тому числі шляхом відрахування певної частини отриманого прибутку на фінансування проектів, які спрямовані на досягнення вказаних задач
О. Дмитрук, 2001	Екотуризм – це інтегруючий напрям у туристичній діяльності. Екологічним туризмом може бути будь-який вид туризму, що реалізується в умовах активного перебування людини в природному середовищі з використанням його рекреаційних, пізнавальних та інших можливостей, а й з урахуванням можливості їх відновлення, зберігання і відтворення як на спогляданому, так і на практичному рівні
В. Кекушев, В. Сергеев, В. Степаницкий, 2001	Екотуризм – туризм з екологічно значущим наповненням, специфічна форма діяльності людей, які у спілкуванні з природою вибудовують свої відносини з нею на основі взаємної вигоди, щоб людина отримала від такого спілкування певний фізичний, інтелектуальний та емоційний запас міцності і природа при цьому не постраждала
Міжнародне товариство за виживання, 2002	Екотуризм визнає першість інтересів місцевих мешканців у туристському освоєнні території, захищає місцеву флору і фауну, забезпечує місцевих мешканців економічними стимулами зберігати навколошнє середовище
Я. Олійник, В. Гетьман, 2002	Екологічний туризм включає всі види туризму, орієнтовані на збереження природного довкілля, зокрема заповідних ландшафтів, налагодження гуманних стосунків з місцевим населенням та органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів
О. Любіцева, К. Сташук, 2002	Екологічний туризм – це напрям туризму, оснований на максимізації використання природно-рекреаційних благ і ресурсів і спрямований на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність
В. Храбовченко, 2003	Екотуризм – вид туризму, що ґрунтуються на туристському попиті, пов'язаний із туристськими потребами в пізнанні природи і внеском у збереження екосистем при повазі інтересів місцевого населення

1. Дмитрук О.Ю. Урбанізація та екологічний туризм: теорія і практика конструктивно-географічного дослідження: Навчальний посібник. – К. 2002. 2. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм. Сучасні концепції менеджменту і маркетингу: Навчальний посібник. – К. 2004. 3. Кекушев В.П., Сергеев В.П., Степаницкий В.Б. Основы менеджменту

екологического туризма: Учеб. пособие. – М., 2001. 4. Курбатова О.Л. Проблемы генетической демографии и экологии города в программе ЮНЕСКО "Человек и биосфера" // Урбозоология. – М., 1990. 5. Храбовченко В.В. Экологический туризм: Учеб.-метод. пособие. – М., 2000.

Надійшла до редакції 03.09.2005

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ

Розглянуто якість життя як міждисциплінарну категорію, яка не має загальновизнаного трактування. Проаналізовано різні дефініції якості життя; особливу увагу приділено визначенням географів.

The article considers quality of life as interdisciplinary category which is not having generally used interpretation. Different definitions of quality of life are analysed; the special attention is paid to definitions from geographers.

Фундаментальне завдання географії – осмислити життя людини (населення) в географічному середовищі – на сучасному етапі все більше пов'язується із проникаючою в науку методологією концепції якості життя, яка являє собою комплекс міждисциплінарних розробок, що висвітлюють економічну, соціальну, політичну та екологічну відповідність життєвого середовища зростаючим потребам населення. Частково ця інформація вже інтегрована в географічні дослідження, проте на сьогодні немає ані чіткої методики оцінки, ані узгодженого переліку показників, ані навіть визнаного більшістю науковців визначення самої категорії "якість життя".

Виникнення та еволюція концепції якості життя. У філософській літературі традиція вивчення різних сторін життя має давню традицію. Слід відзначити, що передумови наукового розгляду категорії якості життя були сформовані зокрема в період становлення й розвитку класичної економічної теорії, засновником якої був А. Сміт. Однак минуло ще майже два століття, перш ніж ідея якості життя через поняття "рівень життя" і добробут оформилася в самостійну категорію, яка потребує прискіпливої уваги науковців і досі. Важлива роль у становленні даної категорії належить соціологам, особливо в період динамічного розвитку теорії споживання. Завдяки насамперед їх працям, у поняття, що розглядається, увійшов суб'єктивний аспект оцінки людьми якості свого життя, який поруч з об'єктивним становить цілісність у більшості оцінок і визначень, які були надані категорії останнім часом. Звісно, що становлення категорії якість життя було зумовлено певним соціальним запитом і стало символом зміни дослідницьких парадигм у ряді наук. У свою чергу ця зміна була зумовлена об'єктивною кризою – серйозним і достатньо травматичним падінням з кінця 1960-х рр. темпів економічного росту в деяких провідних західних країнах, масовими соціальними протестами населення, проблемами забруднення навколишнього середовища тощо.

Незаперечним на сьогодні є факт, що категорія якість життя увійшла в поняттєво-термінологічний апарат науковців спочатку в західних країнах. Найчастіше її перше згадування пов'язують з іменем Дж. Гелбрейта – відомого американського економіста і одного з засновників так званого інституціонально-соціального напряму економічної думки, який у 1958 р. видав свою книгу під назвою "Суспільство достатку" (*The Affluent Society*) [20]. У цей період західні науковці в цілому дуже позитивно дивилися на теорію індустріального суспільства. Учені в більшості своїх були захоплені досягненнями науково-технічного прогресу і вважали, що він не просто змінює економіку, але й модифікує структуру інтересів людей і автоматично приводить до добробуту. Пізніше (70–80-ті рр. ХХ ст.) наслідки науково-технічної революції стали оцінювати більш обережно і вже не так оптимістично. Однак безумовним досягненням інституціоналізму було використання в дослідженнях великої кількості неекономічних факторів, критичне ставлення до соціальних хвороб капіталістичного суспільства та акцентування на важливій ролі держави у функціях соціального контролю.

Соціальна географія теж не залишалася осторонь змін дослідницьких напрямів. Як зазначав на початку

1970-х рр. американський географ Р. Касперсон, "перенесення центру ваги географічного дослідження з супермаркетів і автострад на зліденність і расизм вже почався, і ми можемо очікувати на його подальший розвиток, тому що змінюються самі цілі географії. Нові люди в географії бачать призначення своєї науки в тому ж, в чому його бачать медики: відсторочити смерть і зменшити страждання" [21]. Зокрема, вже в 1970-ті рр. географи США підійшли до картографування найскладніших соціальних явищ і умов життя, достатньо згадати роботи П. Нокса, Д. Сміта, В. Бунге, які вільно оперували різними комплексними індикаторами. Велика кількість соціальних проблем аналізувалася в рамках радикальної географії (Д. Харвей, Р. Піт, Г. Олсон та ін.), яка акцентувала увагу науковців на вирішенні проблем і територіальних соціальних несправедливостей на той час, мала наслідком певну кількість критичних робіт, однак була більше політизована, ніж фундаментальною. 1980-ті роки були часом панування поняття якості життя в західній урбаністичній географії; в одній із підсумкових статей про зарубіжні географічні дослідження якості життя в містах прогнозується велике значення, яке, поза сумнівом, збережеться за концепцією якості життя у ХХІ ст. [22].

У рамках радянської економічної географії (як і в рамках радянської соціології, економіки та інших наук) концепція якості життя не набула такого розвитку через ідеологічні причини, хоча її фактичні складові були присутні в численних дослідженнях урбанізації, соціальної інфраструктури, демографічних процесів і розвитку систем розселення. Зокрема, період кінця 1980 – початку 1990-х рр. слід вважати плідним щодо географічного осмислення якості життя, хоча сама категорія майже не згадується в дослідженнях у ті роки [2; 5; 9; 18].

Інтенсивний поштовх розвитку концепції якості життя в незалежній Україні та інших колишніх радянських країнах був наданий тією ситуацією, яка склалася у трансформаційний період на пострадянському просторі. Науковці, на відміну від політиків, зосереджених на економічних негараздах, з початку 1990-х рр. звертають увагу на соціальну проблематику – бідність і соціальну стратифікацію, безробіття, соціальний і людський розвиток і намагаються квантифікувати якість життя як самостійну наукову категорію. В Україні слід відзначити насамперед роботи Е. Лібанової, С. Пирожкова, В. Мандибури, В. Гейця, В. Пономаренка, Н. Лебідь, В. Артеменка, Н. Ноздріної, Т. Котенко, В. Куценко, М. Фащевського та ін.

У західній науковій думці інтенсифікація досліджень якості життя наприкінці ХХ ст. пов'язана з посиленням громадських рухів за права людини, актуалізацією гендерних проблем, демократизацією і глобалізацією життя, наслідками урбанізації і забруднення навколишнього природного середовища. Найголовнішою подією на міжнародній арені з початку 1990-х рр. стає і щорічна публікація звітів ООН про стан людського розвитку в країнах світу.

Зрештою тільки в останні роки можна констатувати концептуальний етап розвитку категорії якість життя як інтегрального показника ефективності соціально-економічної політики і на пострадянському просторі, і в західних країнах, які мають більш високі середні стандарти життя.

Навряд чи можна поділити думку про те, що розгляд якості життя, як і розгляд концепції сталого розвитку є сумнівним для сьогоднішньої специфіки ситуації на пострадянському просторі і є повністю привнесеним у суспільну географію з інших наук [3]. Ми стоїмо на тій позиції, що найкращі нові дослідження завжди народжувалися на стику наук і не тільки не сприяли втраті предмета науки і розриву цілісності самої суспільної географії, а навпаки – заповнювали той дефіцит, який вона мала. При цьому, безумовно, методологія досліджень не може бути в чистому вигляді запозичена із західних джерел – занадто великим є розрив в умовах життя України і розвинених країн. З іншого боку, нова методологія осмислення якості життя не може бути повністю методологією переходного періоду, тому що цей період характеризується швидкими змінами як на параметричному, так і на функціональному рівнях. Вона може допускати лише поправки на цей період, але повинна орієнтуватися на подальше стабільне функціонування територій різного рангу і типу і головне – на переплетення і взаємодію природних і суспільних закономірностей [15].

Міждисциплінарність категорії. Короткий огляд історії формування категорії якість життя вже свідчить про її неоднозначне сприйняття і обґрунтування фахівцями різних галузей. Так склалося, що дана категорія є близькою достатньо широкому колу наук – від медицини до географії. Однак для всіх наук характерним є її тлумачення як системоутворюальної характеристики низки факторів (соціальних, духовних, етнокультурних, економічних, політичних, екологічних, медичних тощо), які визначають умови життя, діяльності, розвитку людини та її положення в суспільстві.

Численні дослідження, які вже проведені на сьогоднішній день, віддзеркалюють два підходи (або їх синтез), які склалися в історії розробки та оцінки даної категорії. Перший спирається на визначення об'єктивних умов формування якості життя, другий – на індивідуальне (суб'єктивне) сприйняття життя. Залежно від домінування у визначеннях та оцінках тієї чи іншої позиції і формуються концептуальні моделі якості життя: об'єктивна і суб'єктивно-психологічна. Водночас результати спеціальних досліджень свідчать, що між суб'єктивними відчуттями і реальними умовами життя існує дуже і дуже незначний зв'язок. Очевидно тут діє і ефект запізнення реакції населення на зміну певних об'єктивних показників, що характеризують умови життєдіяльності, однак у цілому зрозуміло, що категорія є неоднозначною і надскладною для аналізу в рамках будь-якої окремої науки.

Зокрема, філософами якість життя обґрутовується як складний феномен, який характеризує рівень само-реалізації людини, можливості розвитку, різні рівні вияву потреб (індивідуальний і системно-соціальний). Категорія розглядається часто в рамках загальної філософії якості з позицій цивілізаційного розвитку і соціоприродної коеволюції [16]. Економісти і соціологи, які виступають лідерами за кількістю публікацій у даній сфері, звертають увагу насамперед на задоволення потреб і якість споживання, хоча деякі роботи вказують на те, що якість життя характеризує саме населення [6]. Характерним для соціоекології, яка пізніше почала опрацьовувати дану категорію, є привнесення в поняття фактора значення стану навколошнього природного середовища та його впливу на стан людей [12]. Нарешті для медицини має значення насамперед відповідність стану екологіко-соціально-економічного середовища певним вимогам щодо збереження здоров'я населення, якість лікування і підтримки хворих; здоров'я оцінюється в рамках загальної соціальної ефективності функціонування людини [1].

Якість життя як суспільно-географічна категорія. Опрацювання якості життя в рамках суспільної географії є цілком віправданим з позицій формування і обґрунтування географічної та її частини – суспільно-географічної наукової картини світу. Як відомо, процес самоорганізації суспільства в геопросторі відбувається через встановлення специфічних суб'єкт-об'єктних відносин між характером суб'єктів життєдіяльності, який постійно змінюється й умовами геопростору, саме в цих відносинах і є предметна своєрідність тих наук, які відтворюють суспільно-географічну картину світу [8]. Якість життя без сумніву є суспільно-географічною реальністю, тому що це не тільки територіальне розмаїття типів задоволення потреб і інтересів населення (у т. ч. геопросторових його інтересів), а й закономірний результат вияву просторово-часових взаємоадаптаційних відносин між ним, як окремими індивідуальними, суспільством і природою.

Розгляд якості життя з суспільно-географічних позицій довів, що єдності у визначенні немає навіть у рамках однієї науки. У табл. 1 наведено кілька дефініцій, запропонованих географами в останньому десятилітті.

Більшість визначень можна віднести до об'єктивного підходу, що є логічним як з позицій науки, яка в оцінках оперує в першу чергу офіційними статистичними показниками, так і щодо першості виникнення саме такого погляду на якість життя. Однак в останні часи географами все більше наголошується на врахуванні суб'єктивного фактора, відображення реакцій населення на певні умови життя, тому цілком віправданим вони вважають синтез двох підходів – об'єктивного і суб'єктивного. У чистому вигляді суб'єктивний підхід є не таким поширенім серед географів, що можна пояснити недосконалістю, відсутністю територіальної суцільності у проведенні необхідних соціологічних досліджень, хоча його важливість все рівно підкреслюється майже всіма авторами. Однак загальні риси, які відчутні в усіх географічних дефініціях, такі:

Розглядається не якість життя окремого індивіда, йдееться про якість життя територіальної спільноти людей або населення в цілому.

Якість життя – комплексне, системне та інтегральне поняття, яке має достатньо складну внутрішню структуру.

Якість життя віддзеркалює різноманітні умови життя, а рівень життя є однією з найголовніших складових.

Велике значення у визначенні якості належить суб'єктивним оцінкам людей умов свого життя.

Якість самого населення не менш важлива за характеристику якості умов життєдіяльності.

Аналізуючи цю категорію, увага географів має бути звернена не просто на територіальну диференціацію розмаїття економічних, соціальних та інших показників якості життя. На нашу думку, в дослідженнях мають брати участь і такі традиційні для суспільної географії фактори, як географічне положення, рівень освоєності території, рівень і глибина урбанізаційних процесів, рівень транспортної доступності тощо. Для різних країн і регіонів значення цих факторів буде різним, однак воно неодмінно специфікуватиме картину економіко-соціально-екологічних особливостей якості життя.

Підсумовуючи зазначене і стоячи на позиції підтриմки концепції стійкого (збалансованого) розвитку, пропонуємо своє трактування категорії: якість життя територіальної спільноти людей – це міра її здатності внаслідок своїх специфічних умов (географічних, природних, соціально-економічних, екологічних, політичних) задовільняти основні потреби населення найоптимальнішим для нього, природи і суспільства чином, забезпечувати відновлення процесів життєдіяльності і стійкій розвиток. Як бачимо з даного визначення,

оцінка якості життя не може обмежуватися констатацією рівня задоволення потреб чи описом (хоч і найдетальнішим) умов, в яких розгортається життєдіяльність населення. Слід дбати про майбутнє регіону і самого населення. У цьому плані якість життя ніколи не буде

низькою там, де вона має потенціал для свого поліпшення, і високою там, де цей потенціал вичерпано. Залишилося знайти лише правильний механізм управління якістю життя населення.

Таблиця 1. Визначення якості життя в рамках суспільної географії

Визначення якості життя (ЯЖ)	Автори, рік [джерело]
ЯЖ визначається за всіма показниками, що впливають на життєдіяльність населення і можуть оцінюватись як кращі чи гірші	О. Топчієв, 2001 [17]
ЯЖ відображає життя людей як цілісність, повністю його охоплює і має дві складові: якість умов життя і якість самого населення	Н. Лебідь, 1995 [11]; К. Місевич, С. Рященко, 2003 [14]
ЯЖ – комплексний показник соціального розвитку регіонів, у характеристиках якого в різних пропорціях відображаються рівень, умови життя та якість населення	Н. Зубаревич, 2003 [7]
ЯЖ – інтегральне поняття, яке всечіно характеризує рівень і ступінь благополуччя, свободи, соціального і духовного розвитку людини, а також її фізичне здоров'я	А. Когут, В. Рохчин, 1994 [10]
ЯЖ – сукупність потреб населення, набір яких залежить від ієрархічного рівня території, що розглядається, і ступінь задоволеності цих потреб, міра соціального, економічного та екологічного благополуччя людини, групи людей	Н. Маяк, 2001 [13]
ЯЖ – інтегральна категорія, що відображає єдність суб'єктивних і об'єктивних оцінок різних умов життєдіяльності суб'єкта (будь-якої, у т. ч. територіальної спільноти людей) та її властивостей у конкретному культурно-історичному та ресурсному контексті	Т. Гаврилова, 2004 [4]
ЯЖ – поняття гуманістичної географії і гуманістичної екології для характеристики якісних стандартів індивідуального або суспільного життя. На відміну від стандарту життя, який вимірюється головним чином матеріально. ЯЖ враховує і чинники нематеріальної природи, напр., соціальні і культурні норми суспільства, індивідуальну свободу і можливості особистого влаштування життя, якість природного і штучно створеного середовища	Diercke-словник. Загальна географія, 1997 [19]

1 Агаджанян Н.А. Качество жизни // Глобалистика: Энциклопедия. – М., 2003. 2 Анохин А.А. Теория и методология географических исследований социальных различий в СССР. Автореф. дис ... канд. геогр. наук. – Л., 1987. 3 Бабурин В.Л. Эволюция Российских пространств: от большого взрыва до наших дней (инновационно-синергетический подход) – М., 2002. 4 Гаврилова Т.В. Принципы и методы исследования качества жизни населения // Технологии качества жизни. – 2004. – Т. 4. – № 2. 5 Географическая среда и условия жизни населения Сибири / К.Н. Мисевич, С.В. Рященко. – Новосибирск, 1988. 6 Женщина, мужчина, семья в России: последняя треть XX века. Проект "Таганрог" / Под ред. Н.М. Римашевской. – М., 2001. 7 Зубаревич Н.В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода – М., 2003. 8 Каледин Н.В. Географическая научная картина мира: деятельностьно-геопространственный контекст // Вестник СПбГУ. – 2003. – Сер. № 7. – Вып. 1 (7). 9 Картографические исследования природопользования (теория и практика работ) / Л.Г. Руденко, Г.О. Пархоменко, А.Н. Молочко и др. – К., 1991. 10 Когут А.Е. Рохчин В.Е. Региональный мониторинг качества жизни населения. – СПб., 1994. 11 Лебідь Н.П. Соціально-екологічні аспекти розвитку території (суспільно-географічне дослідження на прикладі України). Автореф. дис ... канд. геогр. наук. – К., 1995. 12 Маркович Д.Ж. Глобальные

проблемы и качество жизни // Социологические исследования – 1998. – № 4. 13. Маяк Н.А. Методика расчета индекса развития человеческого потенциала при изучении качества жизни населения на уровне микрорайонов административно-территориальной иерархии // География, общество, окружающая среда: развитие географии в странах Центральной и Восточной Европы: Тез. докл. Ч. 1. – Калининград, 2001. 14. Мисевич К.Н., Рященко С.В. Демографические факторы в контексте устойчивого развития регионов Азиатской России // УГЖ. – 2003. – № 3. 15. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. Посібник. – К., 1998. 16. Субетто А.И. Управление качеством жизни и выживаемость человека // Стандарты и качество – 1994. – № 1. 17. Толчієв О.Г. Основи суспільної географії. Навчальний посібник. – Одеса, 2001. 18. Фащевський Н.И., Палий Т.М., Демченко М.П., Старостенко А.Г. Територіальна організація жизнедеяльності населення. – К., 1992. 19. Diercke-Wörterbuch Allgemeine Geographie / hrsg. von Hartmut Leser. – Braunschweig, München, 1997. 20. Galbraith, John K. The Affluent Society (1958). Boston, 1998. 21. Kasperson R.E. The post-behavioral revolution geography // B.C. Geographical Series. – 1971. – № 12. 22. Pacione M. Quality-of-Life Research in Urban Geography // Urban Geography. – 2003. – Vol. 24.

Надійшла до редакції 03.05.2005

УДК 911.3

І. Смирнов, д-р геогр. наук

МИТНА ЛОГІСТИКА В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОМУ ВІМІРІ

Розкрито зміст та геопросторовий вимір митної логістики як складової митної справи в Україні, а також особливості логістичної функції в управлінні митною діяльністю на різних регіональних рівнях.

There are shown contents and geospatial aspect of customs logistics as part of customs service in Ukraine, as well as logistics function's peculiarities in customs service management at different spatial levels.

Постановка наукової проблеми. Митна логістика – новітній прикладний напрям логістики, що недостатньо розкритий у літературі, зокрема в регіональному вимірі. Незважаючи на це, логістичну функцію митної діяльності відівнено називають серед тих важливих її функцій, як тарифно-регулююча, контролюно-пропускна, інформаційно-аналітична, фінансово-економічна, правова, виховна.

Наукові джерела та публікації з теми, що розглядається, майже відсутні, якщо не рахувати книги Д. Стаканова, В. Стаканова "Митна логістика" (Росія) [8], статей Н. Коцан та К. Горба [3; 1] та робіт автора [5; 6; 7]. У той же час тісний зв'язок митної справи та логістики чітко простежується в "Митному кодексі України" [4], що, на жаль, не знайшло адекватного відбиття в літературі з митної справи, а сам термін "митна логісти-

ка" відсутній в Економічній енциклопедії України [2, с. 199, 373]. І це в той час, коли предмет "Митна логістика" включений до навчального плану підготовки фахівців з "Менеджменту митної справи" у багатьох вищих навчальних закладах України.

Метою статті є розкриття сутності та характеристика просторово-територіальних рівнів митної логістики як новітнього науково-практичного напряму.

Виклад основного матеріалу. Основою логістичної функції митної справи є логістична організація процесу митної переробки вантажів, яка об'єднує процеси реалізації митних режимів, пов'язаних з фізичним переміщенням зовнішньоторговельних вантажів через митний кордон. Логістика має забезпечити узгодженість матеріальних (товарних), інформаційних і фінансових потоків, оптимі-

льну технологію переміщення товарів через митний кордон з метою прискорення цього процесу, а також відправлення стандартних логістичних вимог як щодо митних режимів (тобто стосовно митниць), так і до учасників зовнішньоторговельних операцій (експортерів, імпортерів, перевізників). Отже, логістична функція митної діяльності охоплює дві складові: 1) логітизацію процесу митної переробки вантажів; 2) митну діяльність транспортно-логістичних компаній (як іноземних, що діють на території України, так і українських). Перший напрям має основою аналіз митно-логістичних потоків, тобто товарно-інформаційно-фінансових потоків, пов'язаних з перетином митного кордону України зовнішньоторговельними потоками та спрощенням відповідних митних зборів і платежів. Отже, основою митно-логістичних потоків є зовнішньоторговельні потоки, що носять транскордонний, транзитний характер. Вони включають вхідні (імпорт) і вихідні (експорт) види потоків. Їх супроводжують інформаційні потоки: вихідні (від митниць до центрально-го органу), вхідні (навпаки), супроводжувальні (документи на товар). Фінансові потоки, у свою чергу, бувають вихідні (перерахування мита до держбюджету) та вхідні (державне фінансування митниць).

Митна логістика характеризується компонентною, функціональною та регіональною структурою. Компонентна структура охоплює 15 митних режимів (пропуск товарів для вільного обігу; реімпорт; транзит; митний склад; магазин безмитної торгівлі; переробка на митній території; переробка під митним контролем; тимчасове ввезення (вивезення); вільна митна зона; вільний склад; переробка поза митною територією; експорт; реекспорт; знищенні; відмова від товару на користь держави). Функціональна структура відображає основні функції митної діяльності та їх забезпечення (здійснення митного контролю; здійснення інших видів контролю; інформаційне, фінансове та матеріально-технічне забезпечення). Регіональна структура митної логістики включає її розгляд на шести просторових рівнях: локальному (митний пост); мікро (митниця); мезо (регіональна митниця); макро (національна митна система); мега (митний союз); мета (глобальний митний простір). Нині значення митно-логістичної складової зовнішньоекономічної діяльності зростає на всіх регіональних рівнях вияву.

Зокрема на локальному рівні митна діяльність здійснюється на митних постах, які класифікуються за категоріями (міжнародні, міждержавні, місцеві); за видами (автомобільні, залізничні, морські, пішохідні, повітряні, поромні, річкові); за характером транспортних перевезень (пасажирські, вантажні, вантажно-пасажирські); за характером функціонування (постійні, тимчасові); за часом роботи (циліндрові, у визначений час). Україна межує з сьома країнами, на кордонах з якими визначено 234 пункти пропуску, з яких: міжнародних – 144, міждержавних – 36, місцевих – 55. На даний час працює 210 пунктів пропуску, у т. ч. міжнародних і міждержавних: для залізничного сполучення – 42, повітряного – 18, морського та річкового – 39, поромного – 4, автомобільного – 77.

Мікрорівень митно-логістичних систем представлений митницями – базовими підрозділами системи митних органів України, яких нині нараховується 50. Залежно від розміщення регіону діяльності, митниці поділяються на зовнішні (прикордонні), внутрішні, на кордонах і територіях спеціальних митних зон. На мезорівні митно-логістична діяльність зосереджується в регіональних митницях, яких у системі ДМСУ нині є 10 (Київська, Дніпровська, Донбаська, Подільська, Північна, Чорноморська, Карпатська, Східна, Західна, Кримська). Крім

цього, окрім виділяється митниці прямого підпорядкування (Бориспільська, Севастопольська, Центральна енергетична та Оперативна). Макрорівень митно-логістичних систем – це рівень національної митної системи, що визначається як сукупність форм, засобів і методів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. В Україні ці функції здійснюють Державна митна служба України (регіональні митниці та митниці прямого підпорядкування, митниці та митні пости).

Мегарівень митно-логістичних систем – це рівень інтеграційних угруповань країн, тобто митних союзів. Як приклад, можна навести Європейський Союз, який створив єдину митну систему спільноти та прийняв Митний кодекс. Іншими прикладами митних союзів є НАФТА, Центральноамериканський спільний ринок, Митний союз Центральної Африки, Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) та ін.

Нарешті, на метарівні митно-логістичних систем – у загальносвітовому митному просторі – відбувається координація таких взаємопов'язаних сфер, як зовнішньоторговельна, митна, транспортно-логістична. З 1953 р. діє Всесвітня митна організація, яка нині налічує 137 країн-учасниць, у т. ч. Україну. Міжнародне співробітництво з митних питань тісно переплітається з глобальними проблемами розвитку світової торгівлі товарами та послугами. Так, у 1950 р. було прийнято "Брюссельську митну номенклатуру", на основі якої пізніше розроблено основні міжнародні системи класифікації товарів: Гармонізована система опису та кодування товарів (ГС – використовує СОТ), Стандартна міжнародна товарна класифікація (СМТК – використовує ООН). На ГС базується і єдиний митний тариф України, що містить 21 розділ, 97 глав, найменування та цифрові коди яких уніфіковано з ГС. Глобальною за своїм масштабом багатосторонньою угодою в галузі митних тарифів є ГАТТ (Генеральна уода з тарифів та торгівлі), тепер – СОТ (Світова організація торгівлі), яка відіграла основну роль у лібералізації світової митної політики шляхом досягнення домовленостей про "митне зброєння", тобто про консолідацію та зниження мита. Так, якщо на початку 1950-х рр. середній митний тариф становив 25–30 %, то нині – менше 5 %. Водночас відбувається уніфікація митної політики держав світу. Вступ України до СОТ сприятиме гармонізації національної митної політики зі світовою.

Висновки. Логістична функція відіграє важливу роль в управлінні митною діяльністю в Україні. Зміст та особливості логістичної функції митної справи розкриває новітній науково-практичний напрям – митна логістика. Вона характеризується наявністю регіональної, компонентної та функціональної структури. Застосування принципів і підходів митної логістики на всіх регіональних рівнях митної діяльності сприятиме вирішенню завдань реформування Митної служби України, поставлених нині Президентом України.

1. Горб К.М. Проблеми територіальної організації митної справи України // Вісн. Академії митної служби України. – 2001. – № 4 (12)
2. Економічна енциклопедія. У 3 т. – К., 2001. – Т. 2. 3. Коцан Н.Н. Контрольно-пропускна, фінансово-економічна та логістична функції митної діяльності України // Географія і сучасність. – 2002. – Вип. 7. 4. Митний кодекс України. – К., 2003. 5. Смирнов І.Г. Логістика: просторово-територіальний вимір. – К., 2004. 6. Смирнов І.Г. Митна логістика: Наоч.-метод. комплекс. – К., 2005. 7. Смирнов І.Г., Литвиненко Л.М., Шум І.В. Митно-логістичні послуги в Україні та проблеми національної економічної безпеки // Актуальні пробл. безпеки України в умовах її інтеграції до світового співтовариства. – Дніпропетровськ, 2005.
8. Стаканов Д.В., Стаканов В.Н. Таможенная логистика – М., 2000.

Надійшла до редколегії 17.08.2005

УДК 911.3

В. Бабарицька, канд. геогр. наук

СВІТОСИСТЕМА ЯК ГЛОБАЛЬНА ГЕОПРОСТОРОВА ЄДНІСТЬ ГЕНЕТИЧНОЇ І ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ ЛЮДИНА-ПРИРОДА

Розкрито суспільно-географічну сутність системи світового господарства з урахуванням впливу глобалізації суспільного розвитку. Поняття світосистеми обґрунтовано як розуміння результату і процесу формування глобальної геопросторової єдності причинно-наслідкових ефектів зростання масштабності потоків і структур суспільної активності, швидкості і інтенсивності генетичних і функціональних взаємодій у системі людина-природа.

It is enlightened the social-geographic essence of the world economy system subject to the globalization of human development impacts. Outcome and process of the formation of the global geo-spatial unity being the cause and effect of the increment of flows and social activity patterns scale as well as dynamics and intensity of genetic and functional humanity-nature interaction is interpreted as a ground for the term of universe (world) system comprehension.

Постановка наукової проблеми. Підходи до визначення суспільно-географічної сутності системи світового господарства з урахуванням впливу глобалізації суспільного розвитку актуалізують обґрунтування поняття світосистеми, яке останнім часом поширюється в науковому обігу.

Наукові джерела та публікації. Наукові підвальнини для дослідження визначененої проблематики закладають праці вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема О. Шаблія, М. Пістуна, О. Топчієва, Б. Яценка, Е. Алаєва, К. Оме, Д. Гарвея, П. Гартета, Г. де Бля, П. Муллера, Д. Гела, Д. Гольдблатта, Е. Макгрю, Дж. Перратона та інших авторів, у тому числі окремі публікації автора.

Метою даної статті є обґрунтування поняття світосистеми як результату і процесу формування глобальної геопросторової єдності причинно-наслідкових ефектів зростання масштабності потоків і структур суспільної активності, швидкості і інтенсивності генетичних і функціональних взаємодій в системі людина-природа.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом суспільно-географічного пізнання на глобальному рівні є ойкумена – заселена, освоєна чи іншим чином віднесена до орбіти життя суспільства частина географічної оболонки Землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства [1]. Виникнення живої матерії, що мислить, носієм якої стала людина, слугує підґрунтям виокремлення антропосфери. Здатність людини до самопізнання зумовлює поступове ускладнення форм суспільної праці, розвиток світового господарства і людського суспільства.

У широкому колі науковців затверджується підхід, в якому суспільство розглядається як складна система сфер: демографічної, соціальної, господарської, екологічної, політичної, культурно-релігійної тощо, які перебувають між собою у взаємному зв'язку (генетичному і функціональному) і формують геопросторові єдності, починаючи від локальних і регіональних та закінчуючи глобальною [3].

Отже, геосферний підхід в суспільній географії в якості найважливішого акцентує такий елемент як людина і розкриває можливості вивчати суспільство і світову господарську систему в цілому синтетично, а кожен їх компонент в контексті зв'язків з іншим і природним довкіллям.

Результатом диференціації та інтеграції матеріально-речовинних компонентів навколошнього середовища, реальними територіальними поєднаннями компонентів усіх сфер землі виступають географічні комплекси. І, зокрема М. Пістун наголошує, що суспільно-географічні комплекси є наслідком діяльності людей, яка має великі територіальні відмінності і залежить від способу виробництва матеріальних благ і рівня розвитку науково-технічного прогресу [2]. Така діяльнісна парадигма розглядає людину як соціально-природний компонент, найголовнішою властивістю якого є духовність, і розкриває можливості вивчення функціональних складових світового господарства через зіставність видів людської діяльності з відповідними сферами об'єкта суспільно-географічного пізнання.

Поступовий розвиток ідей про людину як найважливіший елемент геосфери, як найвищий продукт розвитку суспільства і природи, як соціальний елемент біосфери, акцентує увагу на трактуванні "людини" не лише як діяльнісного елементу суспільства чи середовищного елемента біосфери, але й як носія розуму у біосфері.

Світоглядна парадигма сьогодення особливу увагу приділяє вченню про поступове перетворення антропосфери в ноосферу – сферу людського існування, розумного регулювання біосоціальних процесів, морально-гуманістичної єдності людини і природи.

Серед географів сучасності поступово затверджується думка про те, що людська діяльність і рішення, пов'язані з ними події в одній частині світу можуть мати значні наслідки для спільнот у віддалених частинах планети, і функціонування світової господарської системи визначається процесом глобалізації. Останній характеризується розширенням географічного масштабу взаємодії в системі людина-природа і визначається постійним зростанням інтенсивності генетичних і функціональних зв'язків в межах того самого географічного масштабу [4].

Пошук закономірностей комплексності і пропорційності взаємодії в системі людина-природа акцентує увагу на розумінні екстенсивного і інтенсивного характеру глобалізації, які найбільш яскраво виявляються і найбільш репрезентативно розкриті в дослідженнях міжнародних відносин та світогосподарських зв'язків.

Глобальність в екстенсивному (територіальному, фізичному) сенсі, на наш погляд, найбільш наочно розкривається через зв'язки між національними економіками. Такий зв'язок в сучасних умовах відбувається не тільки на рівні взаємодії конкретної національної економіки з найближчими партнерами, але і в більш широкому колі національних економік, які пов'язані з даною опосередковано і навіть взагалі, на перший погляд, непов'язані. Зважаючи на зростаючу роль транс- та мультинаціональних, міжнародних економічних, політичних, соціальних інституцій, в тому числі екологічно орієнтованих, глобальні процеси можна розглядати як певні системні ефекти функціонування світової господарської системи, відмінні від сумарних результатів діяльності усіх її складових. Численні приклади доводять, що технічні, організаційні і психологічні аспекти глобалізації накладаються один на одного в хвилеподібному процесі. В його хроноструктурі Великі географічні відкриття відкривають етап заморської торгівлі, що фактично забезпечив самоусвідомлення людства як ринкової цивілізації. В подальшому глобалізаційні тенденції поглиблюються на етапі фабричного виробництва і зумовлюють формування класичної теорії саморегульованої економіки та вільної торгівлі. Зменшення ролі економіко-технологічної монополії поступово викликає зростання ролі політико-військового впливу і закріплення насильницьких методів взаємодії в світовому масштабі на етапі колоніального поділу світу. Широкомасштабна індустріалізація, формування інституційних утворень міжнародної економічної, фінансової, торгівельної, по-

літичної взаємодії (Бретон-вудська угода, створення МВФ, ГАТТ, ВТО, ООН), розвиток швидкісних комунікаційних каналів стають підставою для окремих вчених говорити про індустриальну цивілізацію. Інші наголошують на переході до постіндустриального суспільства і початку формування передумов глобалізаційного етапу, який називають інформаційний вимір людства.

Інтенсивність глобалізаційного процесу, на наш погляд, визначається, зростаючими масштабами генетичної і функціональної взаємодії різних форм господарської діяльності з позаекономічними сферами функціонування суспільств. Причинно-наслідкові зв'язки в сучасних умовах функціонування світової господарської системи охоплюють усі позаекономічні передумови, фактори і наслідки власне економічної діяльності у географічному, інформаційному і соціальному просторі, незалежно від того, чи виходять ці зв'язки за межі національного господарства, чи ні.

Ми вважаємо обмеженим моноказуальний підхід основних концепцій глобалізації, які переважно визначають цей процес як такий, що, по-перше, торкається однієї зі сторін суспільного розвитку – найчастіше економічної, політичної або культурної; а також, по-друге, відбувається як результат однієї або пріоритетної дії певної рушійної сили: капіталізм, технологічні зміни, вестернізація, регіоналізація тощо.

На наш погляд, комплексний характер географічного мислення розкриває широкі можливості для мультиказуального визначення глобалізації як результату сукупності передумов і наслідків генетичної і функціональної взаємодії в системі людина-природа, яка на сучасному етапі характеризується розширенням, поглибленням і прискоренням загальносвітових зв'язків. Таким чином, суспільно-географічна сутність глобалізації може бути визначена як поглиблення (екстенсивний та інтенсивний аспект) і прискорення генетичної і функціональної взаємодії між людиною (суспільством) і природою.

При цьому сучасне розуміння потоків передбачає усвідомлення швидкісного переміщення фізичних артефактів (речовини і енергії), людей, символів, знаків і інформації в просторі, і в часі. А визначення структур у вузькому розумінні охоплює врегульовані і відповідні певним зразкам взаємодії між незалежними агентами, точками перетину діяльності або централами влади (Модельський, 1972; Манн, 1986; Кастельс, 1996), а в широкому – поняття світосистеми.

Синтезуючи вищевикладені розмірковування, сучасне розуміння системи світового господарства пропонується визначати як результат і як процес формування глобальної геопросторової єдності генетичної і функціональної взаємодії.

- натурсфери, яка охоплює територію земної поверхні і акваторію Світового океану, включаючи надра (літосферу), атмосферу, гідросферу, біосферу, і утворює "життєвий простір" функціонування людства;
- соціосфери, в якій відбувається індивідуальне і суспільне відтворення людини як елемента демо- і адміно-сфери;
- еконосфери, як сукупності відносин, що виникають у процесі матеріального і нематеріального виробництва;
- техносфери, яка охоплює взаємодію технічних засобів освоєння життєвого простору з природно-ресурсним потенціалом території на основі науково-технічного прогресу;
- культуросфери, що відтворює культурні цінності та якісні властивості суспільного життя у відносинах між цивілізаційного діалогу;
- політосфери, яка визначає суспільні відносини, основою яких є проблема завоювання, утримання і використання влади.

У цьому разі функціонально-компонентний склад такого глобального системного утворення, як світосистема, формують: 1) демографо-екологічна підсистема, яка в контексті вчення про ноосферу і з урахуванням екологічного імперативу розуміється як глобальна геопросторова природно-ресурсна основа, передумова і наслідок відтворення людини і соціуму у взаємодії з природою, а отже – сукупність причинно-наслідкових зв'язків між людиною і природою у формуванні життєвого простору; 2) економічно-господарська підсистема, яка охоплює сукупність виробничих відносин з використанням і розвитку продуктивних сил в єдиному економічному просторі вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили – світогосподарська система національних відтворювальних комплексів, інтернаціоналізованих відтворювальних циклів національних, інтернаціональних і міжнародних економічних відносин; 3) технологічно-комунікаційна підсистема, яка уособлює в собі технічні системи і технологічні процеси, що є результатом розумової діяльності людини з освоєнням навколоїшнього світу, втілення знань про закономірності природи і можливості їх використання для забезпечення власної життедіяльності і розвитку (технології) і забезпечує реалізацію (обмін) матеріально-речовинних, енергетичних, людських та інформаційних потоків у світосистемі; 4) соціально-культурна підсистема, сутність якої визначається відносинами і структурами, які формуються в результаті суспільного відтворення людини, у процесі генетичного і функціонального обміну культурними цінностями; 5) політична підсистема, яка відтворює правові та адміністративні відносини і структури, пов'язані з відносинами влади, управління і функціонування державних і наддержавних інститутів сучасності.

Важливу системоутворювальну роль при цьому відіграють чотири типи просторів – географічний, економічний, інформаційний і соціокультурний – у межах яких функціонують підсистеми, що забезпечують цілісність і існування світосистеми. У географічному просторі ключову роль у глобальній взаємодії відіграють сучасні транспортно-логістичні системи та інформаційно-комунікаційні технологічні мережі, які виступають інфраструктурним каркасом швидкісного глобального поширення ідей, інформації, обміну ними, а також переміщення капіталу і людей. Сучасні глобалізаційні тенденції висувають як системоутворювальні в економічному просторі фінансові зв'язки, інструментом реалізації яких виступають нові, переважно комп'ютерні технології. Системи цінностей, стереотипи та інші аспекти духовного життя людини і суспільства, які, дополучаючись до ноосферогенезу, формують інформаційний простір. При цьому сутність соціокультурного простору визначає сукупність соціальних відносин між людьми і культурних цінностей територіально локалізованих соціумів.

Висновки. Синтетичне і комплексне розуміння глобалізації світового господарства як процесу зростання масштабності потоків і структур суспільної активності, швидкості і інтенсивності генетичних і функціональних взаємодій у системі людина-природа свідчать на користь доречності запровадження поняття про світосистему. При цьому подальшої розробки вимагає дослідження геопросторових аспектів глибоко диференційованої взаємодії демографо-екологічної, економічно-господарської, технологічно-комунікаційної, соціально-культурної і політичної підсистем.

1. Алєє Е.Б. Соціально-економіческая география: понятийно-термінологічний словник – М., 1983.
2. Пілотун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. – К., 1996.
3. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001.
4. Haggett P. Geography Global Synthesis. – Harlow, Essex, – 1985.

Надійшла до редакції 04.09.2005

ІІ. ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 556.114

 Р. Руденко, асп.,
 В. Хільчевський, д-р геогр. наук,
 М. Яцюк, канд. геогр. наук

ОЦІНКА КАРБОНАТНО-КАЛЬЦІЄВОЇ РІВНОВАЖНОЇ СИСТЕМИ РІЧОК САМАРА І ВОВЧА В УМОВАХ ІНТЕНСИВНОГО АНТРОПОГЕННОГО НАВАНТАЖЕННЯ

Досліджено стан карбонатно-кальцієвої рівноважної системи річок Самара і Вовча в умовах інтенсивного антропогенного навантаження.

The condition of calcium carbonate system of Samara and Vovcha Rivers in the situation intensive anthropogenic influence is examined.

Рівновага між хімічними елементами значно поширенна у природі. Вона активно впливає на перебіг різноманітних природних процесів: хімічних, геохімічних, біологічних, геологічних. Зокрема, від стану хімічних рівноважних систем у природних водах залежать такі процеси, як вилуговування гірських порід і осадження солей, денудація земної кори, утворення карсту, карбонатизація і загіпсованість водовмісних шарів, ґрунтів і порід зони аерації, перерозподіл солей у земній корі, формування стоку мінеральних речовин та ін.

В умовах рівноваги концентрації всіх речовин рівноважної системи зв'язані між собою. Зміна концентрації однієї з них веде до зміни концентрацій усіх інших речовин.

Для прісних природних вод найбільш важливим фактором є карбонатно-кальцієва система, що формує хімічний склад води, а від стану рівноваги між елементами цієї системи залежать процеси розчинення і накопичення карбонатних порід у водовмісних породах [3].

Карбонатно-кальцієва система є найбільш складною рівноважною системою серед неорганічних сполук у природних водах. Наявність, з одного боку, адсорбційно-підратацийної рівноваги розчину з газовою фазою, а з іншого – багатоступеневої дисоціації у розчині в поєднанні з гетерогенною рівновагою з твердою фазою дає підставу виділяти карбонатно-кальцієву систему за ступенем складності не тільки для природних вод, а й серед інших рівноважних систем, що вивчаються в хімії [1].

Складові карбонатно-кальцієвої системи (H^+ , Na^+ , Ca^{2+} , CO_3^{2-} , SO_4^{2-} , CO_2 , H_2CO_3) перебувають між собою у певних кількісних співвідношеннях, які залежать від температури, тиску і коефіцієнтів активності іонів.

Рівновага, встановлена між компонентами карбонатно-кальцієвої системи, описується рівнянням $CaCO_3 + H_2O + CO_2 = Ca(HCO_3)_2 = Ca^{2+} + 2HCO_3^- = Ca^{2+} + 2H^+ + 2CO_3^{2-}$. Переважання прямої реакції свідчить про розчинення вапняків у водовмісних породах під впливом CO_2 , зворотно – про накопичення карбонатних порід за рахунок розчинення бікарбонату кальцію [3].

В умовах інтенсивного антропогенного навантаження на річки та їх басейни, разом із зростанням мінералізації води і значним зростанням концентрацій іонів SO_4^{2-} , Cl^- і Na^+ , постає питання стану карбонатно-кальцієвої системи у річкових водах. До річок, водозбори яких перебувають в умовах інтенсивного антропогенного навантаження, належать Самара і Вовча. Найбільшими антропогенними чинниками, що впливають на гідрохімічний режим досліджуваних річок, є скиди стічних вод промислових і комунально-побутових підприємств та агромеліоративні заходи (покращення властивостей ґрунтів за рахунок внесення гіпсу і мінеральних добрив, інтенсивне зрошення, розорювання водозборів тощо).

Останнім часом для потреб народного господарства, у басейні р. Самара щорічно використовується 258 млн m^3 води, у тому числі промисловістю – 62,4 млн m^3 , сільським господарством – 176,6 млн m^3 , житловим

комунальним господарством – 18,54 млн m^3 . Щорічно в р. Самара скидається 295 млн m^3 стічних, шахтно-кар'єрних і колекторно-дренажних вод, у тому числі забруднених – 210 млн m^3 [16].

Із забрудненими стічними водами в р. Самару щорічно надходить 700 тис. т різноманітних забруднюючих речовин (23 % від загального скиду забруднених стоків у басейні р. Дніпро). Протягом року в Самару скидають 430 тис. т солей, що становить 20 % від загального скиду в басейні р. Дніпро [15].

На гідрохімічний режим річок Самара і Вовча великий вплив здійснюють скиди шахтних вод. Наприклад, у 1997 р. у Самару шахтами Західного Донбасу було скинуто 350 тис. т солей, що становить 25 % від усієї їх кількості, яку несе річка [2].

Гідрохімічні умови утворення шахтних вод, як правило, зумовлюють високу їх мінералізацію. Середня мінералізація шахтних вод становить 3–8 г/дм³ [13]. Поряд із високою мінералізацією для цих вод характерною є висока жорсткість, яка визначається високим вмістом сірчанокислих солей кальцію і частково магнію.

Оксиснення піритів і колчеданів, що містяться у вугленосних шарах, призводить до появи в шахтних водах вільної сірчаної кислоти. Наявність H_2SO_4 в шахтних водах зумовлює зростання їх кислотності. Вміст кислоти в шахтних водах Донбасу коливається в межах 5–10 мг-екв./дм³ [4].

Разом із збільшенням кислотності води зростає вміст іонів H^+ , що призводить до перетворення $NaHCO_3$ і Na_2CO_3 у H_2CO_3 , а потім до розпаду H_2CO_3 на H_2O і CO_2 [10].

Оскільки $NaHCO_3$ і Na_2CO_3 – це компоненти-антагоністи, то з посиленням надходжень у водойми SO_4^{2-} відбувається витіснення в осад $NaHCO_3$, який разом із Ca^{2+} формує нерозчинний $CaCO_3$ [5]. Випадіння в осад $CaCO_3$ відбувається за такою схемою [13]: $2Ca(HCO_3)_2 + SO_4^{2-} = Ca(CO_3)_{2\downarrow} + CaSO_4 + 2CO_2 + 2H_2O$.

Проте в умовах значного забруднення води річок Самара і Вовча кислими шахтними водами і значного зростання SO_4^{2-} , концентрації іонів $NaHCO_3$ за досліджуваний період майже не змінилися, а іонів Ca^{2+} , вміст якого порівняно з іншими річками басейну Дніпра є досить високим, дещо зросли (табл. 1).

Дослідження стану карбонатно-кальцієвої системи р. Самара – м. Новомосковськ і р. Вовча – с. Васильківка були проведені за даними Держгідрометслужби за період спостережень 1984–2001 рр.

Розрахунки карбонатно-кальцієвої рівноваги показали надлишок у воді річок $Ca(HCO_3)_2$. Так, за розрахункові періоди 1984–1989, 1990–1995, 1996–2001 рр. концентрації $Ca(HCO_3)_2$ у воді р. Самара – м. Новомосковськ перевищують рівноважні концентрації карбонатно-кальцієвої системи за даних умов спостережень у 1,93, 3,35, 2,37 раза. У воді р. Вовча – с. Васильківка спостерігається перевищення рівноважних концентрацій $Ca(HCO_3)_2$ за відповідні періоди спо-

стережень у 1,78, 2,25 і 3,60 раза. Спостерігається постійне збільшення величини pH води досліджуваних річок. Разом із тим концентрації CO₂ постійно зменшуються. Розрахунок рівноважних концентрацій діоксиду вуглецю показує його дефіцит у воді річок: р. Самара –

м. Новомосковськ за розрахункові періоди 1984–1989, 1990–1995, 1996–2001 рр. концентрації CO₂ менші за рівноважні відповідно у 1,93, 3,35 і 2,37 раза; р. Вовча – с. Васильківка вміст CO₂ менший за рівноважний відповідно у 1,78, 2,25 і 3,60 раза.

Таблиця 1. Середньорічні концентрації головних іонів і мінералізація води (р. Самара – м. Новомосковськ і р. Вовча – с. Васильківка)

Річка-пункт	Періоди спостережень (роки)	Головні іони, мг/дм ³						Σ , мг/дм ³	pH	CO ₂
		HCO ₃ ⁻	SO ₄ ²⁻	Cl ⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺ +K ⁺			
Самара – м. Новомосковськ	1950–1956	287	557	298	156	73,7	261	1633	–	–
	1984–1989	306	684	491	172	98,9	381	2133	7,75	10,7
	1990–1995	363	1080	551	193	97,5	639	2924	7,85	8,59
	1996–2001	273	1215	534	217	155	515	2909	7,89	7,94
Вовча – с. Васильківка	1950–1956	231	563	259	142	64,9	255	1515	–	–
	1984–1989	313	1015	487	240	132	410	2597	7,48	13,9
	1990–1995	323	1121	489	217	124	646	2920	7,76	10,7
	1996–2001	288	1293	499	282	171	450	2983	8,1	7,28

Проведені дослідження показують постійне зменшення у воді CO₂, що повинно було привести до виділення в осад певної кількості іонів HCO₃⁻ і Ca²⁺ у вигляді CaCO₃. Зазвичай таке явище затримується утворенням перенасичених розчинів. Але слід зазначити, що за значного зменшення концентрації CO₂ і зростання концентрації SO₄²⁻ у поєднанні із значними об'ємами скідів кислих шахтних вод вміст HCO₃⁻ у воді досліджуваних річок практично не змінився.

Здатність створювати перенасичені розчини властива більшості солей, але для карбонатно-кальцієвої системи межі метастабільного стану перенасичених розчинів особливо широкі. Перенасичення Ca(HCO₃)₂ в 2–3 рази у природних водах є звичайним явищем. Кристалізація із перенасичених розчинів Ca(HCO₃)₂ відбувається лише тоді, коли їх концентрація більша за 3,5 раза перевищує її розчинність за даних умов (t 25°C і парціальний тиск CO₂ 0,0013 атм.). У разі зменшення температури води межа кристалізації Ca(HCO₃)₂ буде зростати [14].

Стійкості перенасичених розчинів Ca(HCO₃)₂ сприяє присутність у розчині гумусових речовин, що пов'язано із захисною дією їх при адсорбції органічних молекул на поверхні високодисперсних часток чи утворенням гумусових комплексів із кальцієм. Сильну стабілізуючу дію на перенасичення розчину карбонатами кальцію здійснюють іони магнію, які утворюють у розчині іонні пари і комплекси [10].

Причина утворення перенасичених розчинів Ca(HCO₃)₂, крім звичайних факторів, пов'язана ще й із малою концентрацією іонів CO₃²⁻ щодо концентрації іонів HCO₃⁻ [1]. При такому співвідношенні кристалізація іонів CO₃²⁻ утруднюється більшою кількістю оточуючих їх іонів HCO₃⁻, з якими відбувається безперервний обмін за схемою: HCO₃⁻ = CO₃²⁻ + H⁺. Висока стійкість перенасичених розчинів Ca(HCO₃)₂ пояснюється ще й тим, що особливо стійкі перенасичені розчини утворюють солі, в яких тверда фаза, що випадає в осад при кристалізації, відрізняється (за своїми кристалографічними характеристиками чи складом) від ультрамікрокристалів розчиненої речовини, яка є в розчині. Саме такою особливістю і характеризується карбонатно-кальцієва система. Із перенасичених розчинів Ca(HCO₃)₂ при кристалізації виділяється не гідрокарбонат, а карбонат кальцію [14].

Інтенсивне навантаження на басейни досліджуваних річок, яке виражається у значних об'ємах скідів шахтних та інших видів стічних вод, повинно було привести до виділення в осад значних концентрацій Ca²⁺ і HCO₃⁻.

Шахтні води, що надходять у річку, містять значні концентрації вільної сірчаної кислоти, яка утворюється внаслідок окиснення піриту (FeS₂) за такою схемою: 4FeS₂ + 15O₂ + 2H₂O → 2Fe₂(SO₄)₃ + 2H₂SO₄. Сульфат

оксиду заліза легко гідролізується, із утворенням сірчаної кислоти: Fe₂(SO₄)₃ + 6H₂O = 2Fe(OH)₃ + 3 H₂SO₄. Утворена сірчана кислота, взаємодіючи із вапняками, утворює: H₂SO₄ + CaCO₃ → CaSO₄ + H₂O + CO₂. Діоксид вуглецю, що виділяється за даної реакції, слугує додатковим джерелом утворення HCO₃⁻ [9; 11]. При цьому вільні іони H⁺, які утворюються внаслідок розкладання H₂SO₄, що надходить із шахтними водами у річки Самара і Вовча, при взаємодії із іонами HCO₃⁻ повинні утворювати H₂CO₃ із подальшим розкладом на H₂O і CO₂.

Надходження CaCO₃ у річкові води пов'язане із вилуговуванням порід (вапняки, мергелі та ін.), багатьох карбонатами кальцію. Але переведення CaCO₃ із твердої фази в рідку можливе лише за умови надлишку у воді концентрації CO₂, тобто за наявності агресивного діоксиду вуглецю [10]. Разом із тим проведені дослідження показують значний дефіцит CO₂ у воді річок Самара і Вовча, що в поєднанні із надходженням іонів H⁺ призводить не до розкладу карбонатів кальцію, а навпаки – до його утворення.

Слід відзначити, що розчинність CaCO₃ збільшується у присутності таких солей, як NaCl і MgSO₄. Так, розчинність Ca(HCO₃)₂ при збільшенні концентрації NaCl від 0 до 21 г/дм³ зростає приблизно у два рази (за умови рівноваги із атмосферним вмістом CO₂) [12]. Тобто для перенасичення розчину Ca(HCO₃)₂ і підтримання відносно стабільних концентрацій іонів HCO₃⁻ повинні існувати додаткові джерела надходження Ca(HCO₃)₂.

Суттєвим джерелом надходження в річкові води карбонатів кальцію в розчинні фазі є антропогенна діяльність на водозборах. А саме агромеліоративні заходи пов'язані із покращенням хімічного складу ґрунтів із подальшим їх використанням для вирощування сільськогосподарських культур.

У зв'язку з тим, що для водозборів річок Самара і Вовча характерним є поширення сodosільних солонцевих ґрунтів [7], які через високу лужність негативно впливають на розвиток рослин, для покращення фізико-хімічних властивостей солонців використовують гіпсування, у поєднанні із глибокою оранкою, внесенням мінеральних добрив (165–200 кг/га [8]) і інтенсивним зрошенням із застосуванням дренажних каналів для зниження рівня і відводу солоних підгрунтових вод. Середня норма внесення гіпсу становить 2–5 т/га [6].

Видалення соди із солончакових ґрунтів відбувається за схемою: Na₂CO₃ + CaSO₄ 2H₂O → CaCO₃ + Na₂SO₄ + 2H₂O. Кальцит, утворений у результаті взаємодії гіпсу з содою, вимивається у річкові води, слугує джерелом утворення іонів HCO₃⁻ [11]. Тобто саме агромеліоративною діяльністю на водозборах досліджував-

них річок і можна пояснити відносно стабільні концентрації іонів HCO_3^- в умовах значного зростання іонів SO_4^{2-} . Слід відзначити, що із послабленням антропогенної діяльності за період 1996–2001 рр. концентрації іонів HCO_3^- дещо зменшилися (див табл. 1).

Виходячи із проведених досліджень, можна зробити висновок, що саме антропогенна діяльність на водозборах річок Самара і Вовча сприяє відносній стабільноті іонів HCO_3^- . Ця стабільність пов'язана і складною системою взаємодії, що склалася в річкових водах під впливом антропогенних чинників, який виражується в закисленні річок шахтними водами, з одного боку, та збільшенні лужності води річок під впливом агромеліоративних заходів – з іншого. Антропогенні чинники в результаті складної взаємодії хімічних компонентів привели до нейтралізації кислих шахтних вод, зменшення вмісту CO_2 та зростання величини pH.

1. Алекин О.А., Моричева Н.П. Факторы, нарушающие пересыщность растворов карбоната кальция // Гидрохимические материалы – 1964 – Т. 37. 2. Вишневський В.І. Річки і водойми України. Стан і вико-

- ристання. – К., 2000. 3. Горев Л.Н., Пелешенко В.И. Гидрохимические равновесия. – К., 1979. 4. Драчев С.М. Борьба с загрязнением рек, озер и водохранилищ промышленными и бытовыми стоками. – М.-Л., 1964. 5. Закреевський Д.В. Про залежність хімічного складу води від витрат річки // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2002. – Т. 3. 6. Коеда В.А., Самбур Г.Н., Розов Н.Н. Как улучшить и освоить солонцы. – М.-Л., 1950. 7. Коненко А.Д. Гидрохимическая характеристика малых рек УССР. – К., 1952. 8. Лозовецький П.С., Струтинська В.М. Зміна хімічного складу води р. Вовча у часі // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. – 2004. – Т. 6. 9. Назарова Л.Н. Шахтные воды восточной части Донецкого бассейна и некоторые вопросы происхождения их химического состава // Гидрохимические материалы. – 1968. – Т. 47. 10. Пелешенко В.І., Хильчевський В.К. Загальні гідрохімії. – К., 1997. 11. Посохов Е.В. Сульфатные воды в природе // Гидрохимические материалы. – 1972. – Т. 58. 12. Посохов Е.В. Формирование химического состава подземных вод. – Л., 1966. 13. Санитарная характеристика промышленных сточных вод / Под ред. А.Н. Сысина. – М., 1940. 14. Тоубин М.В., Коненко А.Д. Устойчивость пересыщенных растворов в системе $\text{CaCO}_3 - \text{H}_2\text{O} - \text{CO}_2$ // Укр. хим. журнал. – 1954. – Т. 20. – Вып. 5. 15. Хильчевський В.К., Яцок М.В. Основні проблеми екологічного стану басейну р. Самари в умовах інтенсивного техногенного впливу // Экологическая и техногенная безопасность. – Х., 2000. 16. Яцок М.В. Формування гідрохімічного режиму річок басейну р. Самари в умовах техногенного впливу // Вісн. Київ. ун-ту. Географія. – 1999. – Вип. 44.

Надійшла до редакції 10.03.2005

УДК 551.578.48

В. Затула, канд. геогр. наук,
Т. Кошель, студ.

МЕТЕОРОЛОГІЧНІ УМОВИ УТВОРЕННЯ СНІГОВИХ ЛАВИН В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ

Розглянуто метеорологічні умови утворення снігових лавин на сніголавинній станції Плай (Українські Карпати) за зимові періоди 2001–2002, 2002–2003 та 2003–2004 рр.

The meteorological conditions of the forming the avalanches on meteorological station Play (Ukrainian Carpathians) for winter periods 2001-2002, 2002-2003 and 2003-2004 are considered.

Постановка наукової проблеми. Снігові лавини є одним із найнебезпечніших стихійних гідрометеорологічних явищ в Українських Карпатах. В умовах значної господарської освоєності та заселеності цих гірських районів вони завдають їх економіці значних збитків. Особливо сильно потерпають від них підприємства лісового господарства, транспорту і зв'язку, а також туристичної галузі.

Досконале пізнання метеорологічного режиму утворення і зсуву снігових лавин необхідне для розвитку науково обґрунтованих методів їх прогнозу, а також для організації ефективної системи захисту від лавин у лавинонебезпечних районах країни. З огляду на сказане, предметом даного дослідження обрано метеорологічні умови формування і зсуву лавин в Українських Карпатах.

Аналіз останніх публікацій і досягнень. На сьогодні світова наука може пишатися високим рівнем вивченості снігових лавин: причин і чинників їх утворення, особливостей географічного розподілу в різних регіонах Земної кулі та ін. Значних успіхів досягнуто в галузі фізичного й математичного моделювання сніголавинних процесів та прогнозування лавинної небезпеки [7]. Склався самостійний науковий напрям – лавинознавство [1].

В Україні здійснюється селевавинний моніторинг [3], складено каталог лавинних осередків Українських Карпат і Гірського Криму [4], розроблені схеми районування Українських Карпат за ступенем лавинної небезпеки [2], доволі детально описано режими снігових лавин, досліджено метеорологічні та синоптичні процеси, що зумовлюють їх формування і зсуви [2, 5, 6 та ін.]. Разом з тим обсяг геофізичної інформації з цього питання постійно зростає. Виникає потреба в узагальненні нових фактів і розробці нових підходів до їх вивчення. В умовах структурної перебудови народного господарства країни, збільшенні зацікавленості в багатьох рекреаційних ресурсах Українських Карпат зростає й суттєвий інтерес до вивчення снігових лавин.

Основною метою дослідження є виявлення закономірностей диференціації процесів лавиноутворення в

Українських Карпатах під впливом різних метеорологічних чинників та сумісної дії кількох із них. Відповідно до мети, ставляться такі завдання: на основі щорічних звітів сніголавинної станції Плай визначити основні типи снігових лавин в Українських Карпатах; встановити причини і чинники їх утворення і зсуву; оцінити характер і ступінь впливу тих чи інших метеорологічних чинників на перебіг процесів лавиноутворення; з'ясувати основні закономірності сніголавинної активності у просторі і часі, їх зв'язок із процесами формування і перерозподілу снігового покриву, особливостями термічного й вітрового режимів території тощо; встановити характерні для Українських Карпат типи погодних процесів, які сприяють або ж перешкоджають утворенню снігових лавин.

Виклад основного матеріалу дослідження. У даний роботі безпосередньо аналізуються метеорологічні умови виникнення снігових лавин на сніголавинній станції Плай за зимові періоди 2001–2002, 2002–2003 та 2003–2004 рр. Станція розташована на вододілі одного з відрогів Полонинського хребта – на Полонині Боржаві – на висоті 1330 м над рівнем моря. Okрім стандартних метеорологічних спостережень, тут проводяться детальні спостереження за сніговим покривом за 20, а з 2003 р. – за 34 дистанційними рейками, а також власне спостереження за сніговими лавинами. У районі її розташування налічується понад три десятки лавинонебезпечних ділянок. Снігові лавини спостерігаються тут щорічно, а сама станція та її околиці можуть бути віднесені до областей значної лавинної небезпеки [2].

За розгляданий період на станції зафіксовано зсув 53 лавин, з яких 28 відбулися протягом зими 2001–2002 р., 11 лавин – за зиму 2002–2003 р. і ще 14 лавин – за зиму 2003–2004 р.

Така суттєва різниця в кількості лавин упродовж кожного зимового періоду пояснюється багатьма чинниками, насамперед тривалістю і сніжністю цих зим. Так, зима 2001–2002 р. з найбільшою кількістю випадків зсуву лавин виявилася ще й найбільш довготривалою і

багатосніжною. І, навпаки, зима 2002–2003 р. характеризувалася не тільки малою лавинною активністю, але й найнижчою висотою снігового покриву. Зима 2003–2004 р. була середньосніжною і характеризувалася по-мірним розвитком лавин.

Усі зафіковані в ці роки на ст. Плай випадки зсуву лавин відбувалися за висоти снігового покриву понад 40 см. При цьому сніговий покрив в околицях сніголавинної станції розподілявся дуже нерівномірно. Якщо на вододілах і схилах південних експозицій висота снігу коливалася від 20 до 40 см, то схили північних експозицій унаслідок перенесення снігу вітром південно-західних напрямів були перевантажені. Тут висота снігової товщини коливалася від 60 до 240 см. Щільність снігу зростала від 0,18 г/см³ у верхніх шарах до 0,46 г/см³ у нижніх горизонтах. Закономірно, що лавини зсувалися саме на північних схилах. Деякими з них перекривалася дорога Воловець – ст. Плай, а також був повалений ліс на площа 0,5 га.

За генезисом в Українських Карпатах виділяється три основні типи снігових лавин: 1) лавини хуртовинного снігу; 2) лавини снігу, що недавно випав; 3) лавини мокрого снігу. На ст. Плай лавини перших двох типів (т. зв. сухі лавини) становлять понад 60 % усіх випадків, выпавши

Частота зсуву лавин різного типу визначається цілим комплексом метеорологічних умов, найважливішими з яких є висота снігового покриву, сума та інтенсивність атмосферних опадів, приріст снігу, тривалість хуртовини, напрям і швидкість вітру. Переважна кількість снігових лавин зсuvується в січні – березні під дією снігопадів і хуртовин, або ж адекції тепла. Сухі лавини переважають у зимові місяці, мокрі – навесні (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл мокрих і сухих лавин на ст. Плай протягом року (зими 2001–2002, 2002–2003, 2003–2004 рр.)

Тип лавин	Місяць				
	XII	I	II	III	IV
Мокрі лавини	–	1	6	10	3
Сухі лавини	9	14	7	3	–
Усі лавини	9	15	13	13	3

Лавини сухого снігу у 87,9 % усіх випадків фіксувалися при тривалості хуртовин за день і в день їх зсуву понад 30 год. Мокрі лавини зсuvується за додатних температур під час або після відлиги, а також при випадінні рідких опадів, оскільки такі умови викликають порушення стійкості снігового покриву.

Прямий зв'язок між зсувом лавин і середньодобовою чи максимальною температурами повітря відсутній. Однак термічний режим визначає структуру снігового покриву. Тому підвищення температури повітря до припинення снігопаду сприяє зсуву лавин. Зокрема, 16 снігових лавин у районі ст. Плай відбулися при підвищенні середньодобової температури повітря більш як на 2°C.

Водночас, у міру зниження температури повітря періоди лавинної небезпеки стають усе тривалішими і тому зростає загальна кількість лавин. При аналізі термічних умов утворення лавин виявлено сім випадків зсуву сухих лавин при зниженні середньодобової температури більш як на 2°C. Більшість мокрих лавин реєструється при підвищенні максимальної температури повітря за попередню добу і в день їх зсуву.

Як уже зазначалося, зсув лавин тісно пов'язаний із вітровим режимом. Оскільки гірські хребти Українських Карпат простягаються переважно з північного заходу на південний схід, то під дією достатньо сильного південного

західного вітру відбувається значний перерозподіл висоти снігового покриву на навітряних і підвітряних схилах гір. За даними ст. Плай, снігу на північно-східних схилах виявляється майже вдвічі більше, ніж на схилах інших експозицій. Тож з усіх розглядуваних на цій станції випадків снігових лавин 43,4 % мало місце при південно-західному напрямку вітру. Більш як 60 % лавин зсунулося при максимальних швидкостях вітру понад 20 м/с (43,3 % хуртовинного снігу) і 54 % – при середній добовій швидкості вітру понад 10 м/с (з них 68,8 % – лавини сухого снігу).

Своїми особливостями відзначаються лавини, зумовлені снігопадами та хуртовинами. У таких випадках особливу роль відіграє висота снігового покриву, сума опадів і тривалість хуртовин. Насамперед треба сказати, що всі ці чинники перебувають у тісному взаємозв'язку. Кількість твердих опадів і тривалість хуртовин впливають на висоту снігового покриву та його перерозподіл. У свою чергу, із зростанням потужності снігового покриву зростає ймовірність зсуву снігових лавин. Тоді навіть незначне випадіння опадів чи посилення дії інших критичних чинників можуть вивести його із стану рівноваги і спровокувати лавину.

Майже 38 % лавин на ст. Плай зафіковано при випадінні в день їх зсуву чи напередодні не більш як 5 мм опадів, 15,1 % – при сумі опадів від 5 до 10 мм і решта 47,2 % лавин – при перевищенні суми опадів 10 мм. Половина всіх снігових лавин мала місце при перевищенні тривалості хуртовини у 30 год. Особливо ефективно цей "спусковий гачок" діє у випадку сухого снігу. Трапляється, що за таких умов приріст снігу на деяких дистанційних снігомірних рейках перевищував 100 см за пентаду. Разом з тим мокрі лавини виявилися не такими залежними від цього чинника.

Практично не спостерігалося зсуву лавин при поєднанні малої інтенсивності й великої тривалості випадання снігу або великої швидкості вітру, оскільки за таких умов сніг або дуже ущільнювався, або ж переносився по схилах й акумулювався на узлісці. Не зафіковано й жодного випадку, коли б лавини проявили себе при повторних відлигах на старий сніговий покрив.

Висновки. Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що сприятливими для лавиноутворення умовами в Українських Карпатах є тривалі багатосніжні зими з частими хуртовинами і снігопадами при переважаючому південно-західному вітрі. Подальші дослідження метеорологічного режиму утворення снігових лавин в Українських Карпатах потребують детальнішого аналізу матеріалів стаціонарних й експедиційних сніголавинних спостережень в Українських Карпатах за значно триваліший період.

- Божинский А.Н., Лосев К.С. Основы лавиноведения. – Л. 1987.
- Грищенко В.Ф. Режим снежных лавин в Украинских Карпатах // Труды УкрНИГМИ. – 1982. – Вып. 192.
- Грищенко В.Ф., Боеva O.G. Сучасний стан селелавинного моніторингу в гірських районах України // Матеріали міжнар. конф. "Гори і люди", 14–18 жовтня 2002 р. – 2002. – Т. 2 – Рахів, 2002.
- Грищенко В.Ф., Боеva O.G., Аксюк О.М. та ін. Каталог лавинних осередків Українських Карпат та гірського Криму // Україна: Географічні проблеми сталого розвитку. – Т. 3. – К., 2004.
- Грищенко В.Ф., Таєров Ю.С., Обрізан О.С. Характеристика сніголавинного режиму гірських районів Карпат // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія: Тези доп. Другої Всеукр. наук. конф., 24–26 листопада 2003 р. – К., 2003.
- Крыжановский Г.М. Синоптические процессы, обуславливающие формирование и сход снежных лавин в Украинских Карпатах // Труды УкрНИГМИ. – 1982. – Вып. 192.
- Практическое пособие по прогнозированию лавинной опасности / Под ред. Л.А. Канаева. – Л., 1979.

Надійшла до редакції 30.09.2005

УДК 911.3

С. Іщук, д-р геогр. наук,
О. Гладкий, канд. геогр. наук

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ УКРАЇНИ

Розглянуто особливості територіальної організації внутрішньої торгівлі Північно-Східного суспільно-географічного району України. Досліджено структуру та особливості динаміки роздрібного товарообігу, визначено тенденції формування мережі торговельних підприємств, окреслено товарну структуру роздрібної торгівлі. Проведено аналіз показників роботи системи громадського харчування. Запропоновано основні напрями оптимізації територіальної організації внутрішньої торгівлі Північно-Східного суспільно-географічного району України.

The peculiarities of territorial organization of trade in North-East region of Ukraine are disclosed. The structure and dynamic of retail turnover, tendencies of trade department's system formation and also commodity composition of retail trade are shown. The system of catering is analyzed. The general directions for optimization of North-East regions domestic trade's territorial organization are proposed.

В умовах активної розбудови нової самостійної незалежної України все більше уваги з боку державних і суспільних інститутів та окремих громадян приділяється раціональній територіальній організації і комплексно-пропорційному розвитку соціальної сфери та внутрішньої торгівлі регіонів. За радянський період ці питання майже не вивчались у вітчизняній науці, а окремі епізодичні дослідження до того ж не мали ринково-орієнтованого і регіонального аспектів. Саме тому висока актуальність і необхідність проведених розрахунків та аналітичних викладок має істотне значення для збалансованого розвитку окремих регіонів нашої держави, формування потужних висхідних тенденцій покращення торгівельної сфери та підвищення рівня забезпечення потреб людей у товарах і послугах [1; 2].

Дослідженю територіальної організації внутрішньої торгівлі присвячені праці багатьох українських учених (А. Мазаракі, Є. Воронова, В. Дорошенко та ін.). Проте на рівні окремих суспільно-географічних районів України, з детальною характеристикою особливостей їх товарообігу, товарної і територіальної структури, ці аспекти залишились практично не висвітленими.

Роздрібний товарообіг Північно-Східного суспільно-географічного району характеризується досить високими обсягами порівняно з іншими регіонами та становить приблизно 13 % від загальноукраїнського. Таким чином, район посідає третє місце за цим індексом після Донецького (14 %) та Придніпровського (13,5 %) районів. Відповідно, найбільші обсяги роздрібного товарообігу припадають на Харківську область (7 % від загальноукраїнського), далі йде Полтавська (3,5 % і Сумська 2,5 %). Харківська область виступає основною домінантою торговельної і соціальної сфери району через високу концентрацію населення і продуктивних сил у другий за потужністю в Україні господарській агломерації. Серед суб'єктів підприємницької діяльності 95 % роздрібного товарообігу району припадає на юридичних осіб, а 5 % – на фізичних. Таким чином, за офіційними даними, у районі переважають потужні стаціонарні заклади торгівлі (переважно споживчої кооперації) із чітко встановленими постачальнико-збутовими зв'язками. Слід зазначити, що обсяги товарообігу (виручки) фізичних осіб району одні із найменших в Україні і становлять лише 8,2 % (6-те місце).

При аналізі обсягів роздрібного товарообігу Північно-Східного суспільно-географічного району за формами власності слід наголосити на стрімкому переважанні недержавних підприємств. На них припадає 93 % всього товарообігу, у тому числі на споживчу кооперацію – 28 % та на приватний сектор – 17 %. Комунальна і загальнодержавна власність мають незначні обсяги товарообігу, що становлять відповідно 4 і 5 %. Однак, за показниками товарообігу серед підприємств державної

власності (13,6 % від загальноукраїнських показників), Північно-Східний район займає 2-ге місце в Україні після Столичного і Причорноморського (22,4 % та 15,5 % відповідно), а за показниками в недержавному секторі – 4-те місце (13,08 %) після Столичного, Донецького і Придніпровського. Причому, якщо за показниками товарообігу в загальнодержавному (14 %) та комунальному (13 %) секторах Північно-Східний суспільно-географічний район посідає 3-те місце та в закладах споживчої кооперації (13,4%) – 4-те, то за товарообігом у приватній сфері він отримав 1-ше місце в Україні (20 %). Це свідчить про істотне значення тенденцій роздержавлення і підприємницької активності регіону. За умови збереження наявних тенденцій, Північно-Східний суспільно-географічний район у майбутньому зможе вийти на досить високий рівень роздрібного товарообігу в недержавній власності.

Обсяги роздрібного товарообігу закладів громадського харчування Північно-Східного суспільно-географічного району становлять 10,2 % від загальноукраїнського і займають 6-те місце серед інших регіонів України (після Столичного, Придніпровського, Донецького, Причорноморського та Карпатського). Переважна більшість товарообігу громадського харчування (51 %) формується в Харківській області. 79 % закладів перебуває в недержавній власності. Район посідає 3-те місце в Україні за обсягами товарообігу серед державних закладів (13,6 %) і 6-те – серед недержавних (10,2 %). Система громадського харчування (особливо в недержавному секторі) отримала незначні показники через недостатній розвиток репрезентативних, культурних, рекреаційно-оздоровчих і туристичних функцій регіону. Промислова спеціалізація Харківщини і Полтавщини, домінування виробництва засобів виробництва, важкого машинобудування і приладобудування сформували невисокий рівень привабливості території для масового відвідування туристів і відпочиваючих [4]. При запровадженні комплексу ефективних заходів щодо поширення підприємницької активності в цих галузях господарства ситуація поступово покращуватиметься.

При оцінці роздрібного товарообігу на душу населення слід зазначити, що його обсяги в Північно-Східному районі впродовж останніх п'яти років постійно зростали (рис. 1). Найбільші показники і відповідно найбільші темпи росту припадали на Харківську область. Вона займає 3-те місце серед інших областей України за товарообігом на душу населення. Сумська та Полтавська області займають відповідно 11-те та 6-те місця. Отже, ситуація із забезпеченням населення послугами торгівлі виглядає задовільно, проте наявні зазначені вище диспропорції вимагають застосування комплексу невідкладних заходів із посиленням ролі торговельного обслуговування людей.

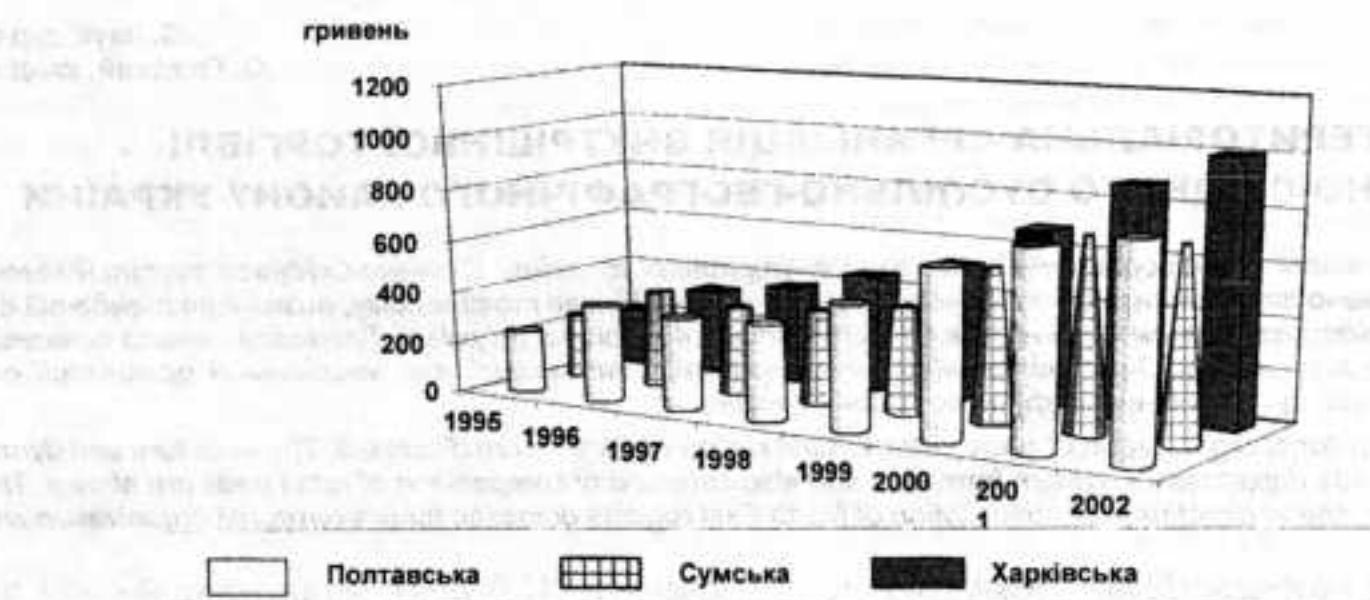

Рис 1. Роздрібний товарообіг на душу населення

Станом на кінець 2001 р. в Північно-Східному супільно-географічному районі зареєстровано 4825 підприємств роздрібної торгівлі, що становить 17 % від загальної їх кількості в Україні. За цим показником район посідає 1-ше місце в державі. Торгівля продовольчими товарами переважає в неспеціалізованих магазинах, які становлять 20 % від загальної їх кількості в Україні (спеціалізовані магазини району становлять 16 %). Торгівля непродовольчими товарами і транспортними засобами переважає у спеціалізованих закладах і становить відповідно 14 і 18 %. Наведені дані відтворюють переважно ті тенденції, що спостерігаються по всій території України. У розподілі по областях району основна кількість підприємств торгівлі припадає на Харківську область. Як видно, продовольчі магазини є домінуючими серед загальної суми торговельних закладів всіх областей району, що також відтворює загальновстановлені закономірності. Отже, система торговельних підприємств району має чітку науково обґрунтовану логічну структуру і підпорядковується ринково-орієнтованим законам. Однак деякі диспропорції у спеціалізації торговельних підприємств все ж таки були виявлені. Так, серед продовольчих магазинів району найбільшу кількість становлять ті, що продають переважно алкогольні і безалкогольні напої (53 %). За їх кількістю район посідає 2-ге місце в Україні після Донецького. Це свідчить про наявність серйозних і глибинних структурних змін у системі попиту населення на продовольчі товари. Оскільки алкогольні напої не належать до товарів повсякденного вжитку та негативно впливають на здоров'я і самопочуття людей, така значна кількість закладів з їх продажу не є раціональною. Зниження домінантів алкогольних напоїв виступає однією з найбільш невідкладних завдань сьогодення.

Сумська і Полтавська області забезпеченні торговельними підприємствами як продовольчої, так і непродовольчої спеціалізації недостатньо. Це викликає торговельні міграції в Харківську агломерацію та сусідні регіони для задоволення потреб у товарах епізодичного попиту і весь комплекс проблем, з цим пов'язаний.

За кількістю підприємств роздрібної торгівлі та громадського харчування Північно-Східний район посідає 4-те місце в Україні (15,5 % від загальнодержавних показників). Упродовж 1990–2000 рр. кількість цих підприємств постійно знижувалась. Найбільші темпи скорочення підприємств роздрібної торгівлі і громадського харчування спостерігались у Полтавській та Сумській областях, які відстають у своєму розвитку та характеризуються негативними демографічними процесами, слабким розвитком сфери послуг, виробничої і соціальної інфраструктури.

У районі за формами власності переважають колективні та кооперативні підприємства (72 %). Відсоток

державного сектору (8 %) і суто приватних закладів торгівлі (19 %) незначний. Особливо високий відсоток недержавних закладів торгівлі (62 %) спостерігається в Харківській області.

У структурі мережі роздрібної торгівлі Північно-Східного району переважають міські підприємства (67 %). При дослідженні динаміки кількості підприємств торгівлі простежуються чіткі тенденції подальшого домінування міських закладів (неважаючи на незначне скорочення їх кількості у 1997–1999) при поступовому пролонгованому скороченні підприємств сільської місцевості. Розроблений трендовий прогноз кількості зміни підприємств торгівлі в містах та сільській місцевості до 2005 р. переконливо свідчить про досить значну розбіжність розвитку цих двох форм торговельних закладів. Кількість міських закладів продовжує зростати і на кінець досліджуваного періоду підніметься до максимальної відмітки 1996 р., у той же час кількість підприємств сільської місцевості поволі спадатиме і скоротиться майже вдвічі.

Наведені вище тенденції суперечать основним принципам зближення соціальних рівнів регіонального розвитку та усунення відмінностей у сфері обслуговування між містом і селом. Отже, регіональні та державні органи влади, кожні в межах своєї компетенції, повинні розробити і запровадити комплексну ефективну програму підтримки торговельної діяльності в сільській місцевості для запобігання надмірним диспропорціям соціального розвитку території району [2].

При дослідженні показників співвідношення торгової площи магазинів міської і сільської місцевості району були виявлені тенденції до її постійного скорочення у обох випадках. Причому скорочення торгової площи в містах проходить повільніше, ніж у сільській місцевості та з більшими флюктуаціями показників. Прогнозні тренди скорочення торгової площи сільської місцевості подібні до попередньо встановлених закономірностей.

За показниками забезпеченості закладами торгівлі на 10000 осіб населення (77 магазинів) Північно-Східний супільно-географічний район займає 3-те місце в Україні (після Причорноморського та Столичного регіонів). Таке саме положення він посідає за забезпеченістю населення торговою площею магазинів. Найбільші показники забезпеченості торговою площею на 10000 осіб простежуються в Сумській області ($1710 m^2$), далі йдуть Харківська ($1675 m^2$) та Полтавська ($1629 m^2$). У всіх областях (окрім Полтавської) рівень забезпеченості торговою площею в містах перевищує аналогічні показники в сільській місцевості. Товарна структура роздрібної торгівлі району повністю відтворює загальні тенденції в Україні. Так, у ній виявляється переважання продовольчих товарів (58 %) над непродовольчими. За часткою продо-

вольчих товарів у структурі роздрібної торгівлі район посідає 2-те місце в Україні після Донецького (71 %). Причинами цього є висока концентрація населення (переважно міського, яке відріване від землі і підсобних господарств) та високий рівень забезпечення потреб людей у товарах і послугах продовольчого напрямку. Найбільш показники в цій сфері притаманні Харківській області, як найбільш урбанізованому району із високою густинною поселень, а також Полтавщині. У структурі продовольчих товарів району основні обсяги реалізації припадають на: алкогольні напої (16 %), хліб та хлібобулочні вироби (10,6 %), ковбасні вироби і копченості (7 %), кондитерські вироби (7,2 %), молочні вироби (4,6 %) тощо. Подібні тенденції простежуються і в інших районах України. Товарна структура району сформована нераціонально. Висока частка алкогольних напоїв, недостатній вміст у харчуванні свіжих овочів та фруктів призводять до гіпертрофованої системи споживання товарів. В інших регіонах України ситуація ще більш загострюється (так, продаж алкогольних напоїв в Причорноморському районі сягає 20 %, в Карпатському – 21 %, в Північно-Західному – 24 %). Оптимізація товарної структури торгівлі району – одне із першочергових завдань регіональних органів влади, яке покликане забезпечити раціоналізацію споживання та покращення стану здоров'я людей [2; 3].

Серед непродовольчих товарів основні обсяги реалізації припадають на: бензин та паливно-мастильні матеріали (21 %), медикаменти (13 %), електротовари, буді-

вельні товари, автотовари і друковані видання (по 4 % кожний), телерадіотовари, електроосвітлювальні прилади, парфумерно-косметичні і миючі засоби (по 3 % кожний). Структура торгівлі непродовольчими товарами району також відповідає загальноукраїнським критеріям. Отже, район відтворює усталені обґрунтовані тенденції, що свідчить про відсутність надмірних диспропорцій та гіпертрофованості ринку непродовольчих товарів.

Окреслені аспекти розвитку закладів роздрібної торгівлі та громадського харчування Північно-Східного суспільно-географічного району вимагають розробки загальних ринково-орієнтованих стратегій формування збалансованої та оптимальної територіальної структури торговельної діяльності [6]. Її впровадження і підтримка допоможуть уникнути соціальних та економічних диспропорцій і сформують стійкі тенденції росту економіки та добробуту громадян.

1. Дорошенко В.І., Шабатіна І.М. Регіональна структура роздрібного товарообороту в Україні // Економічна та соціальна географія. – 2001. – Вип. 50. 2. Мазаракі А.А. Проблеми державного регулювання торгівлі в Україні // Державне регулювання торгівлі в ринкових умовах: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 2001. – К., 2001. 3. Мазаракі А.А., Карсекін В.І., Воронова Є.М., Дорошенко В.І. Територіальна організація внутрішньої торгівлі України. Навчальний посібник / За ред. А.А. Мазаракі. – К., 1992. 4. Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В. Суспільно-географічне районування України. – К., 2000. 5. Шпараа Т.І., Головня Ю.І. Тенденції розвитку торгівлі у трансформаційний період // Державне регулювання торгівлі в ринкових умовах: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2001. – К., 2001.

Надійшла до редакції 18.09.2005

О. Любіцева, д-р геогр. наук

СТАДІЇ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

На основі застосування процесуального підходу до суспільно-географічного аналізу туризму як суспільного явища запропоновано розглядати його як стадіальний процес, у геопросторовій організації якого на сьогодні простежуються чотири стадії формування.

There are proposed the process-approach by geographical analysis of tourism. Tourism is distinguished as stages developments. There are separated four stages of development of tourism in Ukraine.

Постановка проблеми. Туризм є багатогранним і поліфункціональним суспільним явищем. В основі туризму лежить рух як переміщення і поширення в просторі, так і рух як розвиток у часі. Тобто туризм має хронохорологічні вектори розвитку, що дає підстави розглядати його як процес. Процесуальний підхід до аналізу будь-якого суспільно-географічного явища потребує визначення хронологічних меж та стадій (етапів) розвитку, кожен з яких зафікований у певних формах геопросторової організації. Саме застосування процесуального підходу до суспільно-географічного аналізу геопросторової організації туризму, спрямоване на розширення теоретико-методологічної бази географії туризму, є недостатньо висвітленою проблемою.

Аналіз публікацій. На основі аналізу монографічних і періодичних джерел останніх років слід зазначити, що багато уваги приділяється розвиткові туризмології – комплексного міждисциплінарного напряму з теорії та методології дослідження туризму, його філософії та праксеології. Зокрема, розглядаються гносеологічні та онтологічні аспекти розвитку туризму (роботи В. Пазенка, В. Малахова), соціологічні, психологічні та культурологічні його впливи (В. Горський, Я. Любівий, Т. Андреєва, І. Алексейчук та ін.). Тобто суспільні науки потужно ввійшли до кола туризмологічних досліджень, розглядаючи всебічні впливи цього явища на перебіг суспільних процесів і прогнозуючи певні тенденції, особливо в плані вирішення проблеми крос-культурних комунікацій. Значним залишається доборок економістів, які розглядають туризм як галузь господарства, концен-

туючи увагу на питаннях економіки, організації, маркетингу та менеджменту туристичної діяльності (Т. Ткаченко, М. Виноградський, В. Карсекін, С. Бардаш). Активізувались історико-краєзнавчі (Є. Панкова, Т. Дьорова, Л. Устименко) та містобудівні (В. Вечерський, Л. Лук'янова) дослідження задля розширення ресурсної бази туризму. Географічні дослідження туризму останніх років майже повністю сконцентрувались на прикладних питаннях: комплексного використання ресурсів і розвитку індустрії туризму на територіях переважно обласного масштабу (наприклад, І. Філоненко); удосконалення просторової організації (наприклад, туристська логістика – І. Смирнов).

У той же час суспільно-географічна наука має значний теоретичний доробок (праці Е. Алаєва, О. Шаблія, О. Топчієва, М. Пістуна, С. Іщука та ін.), розвиток якого в географії туризму повинен стати одним з "каменів" фундаменту туризмології, внеском географічної науки в цей новітній напрям міждисциплінарних досліджень. Однією з таких актуальних теоретико-методологічних проблем є застосування системно-процесуального підходу до дослідження туризму, який дає підстави розглядати його як геопросторовий процес.

Завданням даної роботи є: 1) діахронний аналіз динаміки туризму в історичному контексті; 2) порівняльно-географічний аналіз форм геопросторової організації туристичного процесу протягом історичного періоду, здійснюваний на основі методу часових зразів.

Основний виклад матеріалу. У процесі розв'язання поставлених завдань потребують реалізації питання

хронологічних меж туризму, параметризації динаміки туристичного процесу і обґрунтування системи часових зрізів та визначення форм його геопросторової організації. Вирішення першого питання спирається на сутність туризму і його суспільні функції. Саме якісні зміни суспільних функцій туризму зумовлюють вибір системи часових зрізів, які покладені в основу визначення етапності туристичного процесу, тобто визначення змін у його геопросторовій організації.

Туризм своїм корінням заглибується в подорожування як спосіб пізнання світу, але слід чітко розмежовувати ці поняття і не змішувати, запобігаючи вульгаризації. Пізнання території, пізнання довкілля завжди було необхідною умовою виживання людини. Цивілізаційний розвиток, в основі якого лежить науково-технічний прогрес, постійно розширював і вдосконалював можливості цього пізнання. Тому ні подорожі відомих нам давньогрецьких дослідників (Геродота, Страбона та ін.), ні паломницькі рухи, ні географічні відкриття не можна зараховувати до історії розвитку туризму, як це інколи робиться навіть у навчальних посібниках. Ці явища слід розглядати як передумови, які із зміною суспільної форми сформували підґрунтя для розвитку туризму як активної форми рекреації. Початком власне туризму слід вважати період масового руху частини населення з метою змістовного проведення дозвілля, який в Європі припав на початок, а на нашій території – на кінець XIX ст. Це був етап, коли капіталізм перебував на підйомі розвитку продуктивних сил, а в суспільстві сформувався значний прошарок середнього класу, тобто людей з відповідною освітою, які мали достатньо забезпечений рівень життя і можливості для змістовного проведення вільного часу. Саме цей етап – кінець 80-х – початок 90-х рр. ХІХ ст. слід вважати початком туристичного процесу в Україні і від нього прослідковувати його динаміку і зміни просторової структури. Слід зазначити певні змістовні відміни в розвиткові туристичного процесу, які сформувалися на землях з різною історичною долею, що особливо виразно помітно в першій половині ХХ ст., однак спільні риси у функціях, формах діяльності і локалізації туристичного процесу значно більше, ніж розбіжностей, що й дозволило визначити єдину систему часових зрізів туристичного процесу в країні.

Перший або початковий етап розвитку туризму в Україні (90-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) був започаткований екскурсійною діяльністю і основною функцією на даному етапі стала пізнавальна. Туризм був елітарним способом проведення дозвілля, формою організації якого стали клуби, доступ до яких був обмежений (Кримський гірський клуб, туринг-клуб або клуб велосипедистів-туристів, кружки при "Академічному братстві"). Ці клуби об'єднували переважно науковців, літераторів, художників, студентів, тобто творчу інтелігенцію, а напрямами їх діяльності стало природознавство (на теренах Російської імперії) та народознавство (на землях, які входили до Австро-Угорської імперії). Одночасно на цих територіях набули поширення курорти (Ялта, Євпаторія, Гурзуф, Судак). З'явилися перші спортивно-туристські організації ("Пласт") [2]. У територіальному аспекті туристична діяльність була вибірковою і поширювалась на унікальні природні і історико-культурні об'єкти (переважно Крим, Передкарпаття і Закарпаття), формуючи дискретні форми територіальної структури.

Наступна стадія туристичного процесу (міжвоєнний період ХХ ст.) може бути охарактеризована як активна, оскільки спортивна функція туризму, яка набула поширення на території України на початку ХХ ст., поступово перетворилася на домінуючу і набула навіть мілітарного відтінку. У Радянському Союзі із зміною суспільного ладу

докорінно змінилися й суспільні функції туризму. Його сутністю стала доступність і масовість, яка забезпечувалась державною підтримкою і впроваджувалась через систему ВЛКСМ та профспілок, а основними функціями стали патріотично-виховна та спортивна, які реалізовувались через табори та походи. На західноукраїнських землях у цей час продовжився розвиток краснавчих і народознавчих досліджень засобами туризму (походи, екскурсії), які здійснювались часто стихійно, а в 20-ті рр. почали організаційно оформлюватись у краснавчо-туристські товариства з певними програмами розвитку ("Плай", "Чорногора") [3]. Основним у програмах цих товариств була не тільки організація походів, збір народознавчих і краснавчих відомостей, а й їх поширення та пропаганда туризму як форми проведення дозвілля. Туристичний процес на цьому етапі почав позуватися замкненості, що сприяло позитивній динаміці і розширенню географії подорожей. Зазнала розвитку туристична інфраструктура (курорти, екскурсійні центри). Почала складатися лінійно-сітева форма територіальної організації. Її формуванню сприяв також вихід СРСР на ринок міжнародного туризму (1929) через створення ВАТ "Інтурист", функціями якого були визначені "пропаганда комуністичних ідеалів і соціалістичного способу життя" і задля забезпечення цієї ідеологічно-пропагандистської функції формувалася спеціалізована туристична інфраструктура у великих містах–туристичних центрах (готелі, екскурсійні та туристичні агентства).

Третій етап туристичного процесу (50–80-ті рр. ХХ ст.) можна виділити на підставі таких якісних і кількісних змін, як масовість, поліфункціональність, зародження індустрії туризму як міжгалузевого комплексу із забезпеченням туристичного процесу, поліструктурність туристичної діяльності, геоторіальність, ускладнення геопросторової організації за рахунок формування ареальних форм територіальної організації та "шаруватої" лінійно-сітової структури.

Масовості туризму сприяла цілеспрямована державна політика стимулювання, яка здійснювалась через його соціалізацію (державні дотації як у внутрішній, так і в міжнародний туризм), розвиток туристичної інфраструктури і формування "зачатків" індустрії туризму в країні, яка була частиною загальної туристичної програми СРСР. Державні програми розвитку туризму були спрямовані в першу чергу на розвиток внутрішнього туризму, закладалися достатньо потужні підвальні масового туристичного руху. Основними функціями, які покладалися державою на туристичну діяльність, були рекреаційно-оздоровча та освітньо-виховна, хоча коло суспільних функцій туризму значно розширилось і позначилось їх рівнопріоритетністю. Ідеологічна функція залишалася провідною для міжнародного туризму, орієнтованого майже виключно на експорт туристичних послуг (в'їзд іноземних туристів).

Державні економічні програми здешевлення туристичних послуг зробили їх доступними для всіх практично верст слабо диференційованого суспільства. Здешевленню сприяла також розбудова внутрішньої туристичної інфраструктури (турбази, туристські готелі) за власними (неєвропейськими) стандартами. Уже у 70-х рр. склалися три паралельні організаційні структури, кожна із власною інфраструктурою та ієрархією елементів територіальної структури. Найбільш поширену, з широкою географією і трирівневою ієрархією центрів була система внутрішнього туризму. Паралельно розвивалась система з обслуговуванням іноземних туристів (ВАТ "Інтурист" та БММТ "Спутник"), яка була локалізована переважно в рекреаційних зонах та у великих туристичних центрах і вузлах [1], тобто мала дворівневу

ієрархію центрів. Розвивалася, хоча й менш повільно з огляду на ресурсні обмеження, система курортів, особливо ландшафтних – в приміських зонах великих агломерацій. Таким чином, для цього етапу, який можна назвати масовим, характерними рисами геопросторової організації є спеціалізація ареальних і дискретних форм локалізації туристичної діяльності та формування мноожинної галузевої й лінійно-сіттєвої форм територіальної структури туризму, його майже повсюдна геоторізація, тобто поширення в усіх регіонах країни. На цьому етапі був сформований "туристичний стиль життя", який для більшості населення передбачав подорожування не менше ніж раз на рік з метою оздоровлення, лікування, просвітницькою, спортивною або будь-якою іншою, не пов'язаною з отриманням додаткового прибутку, тобто це було масове (як організоване, так і самодіяльне) дополучення населення до туризму, яке збільшило обсяги туристичних міграцій більш ніж на порядок, а туристичні потоки стали впорядкованими і достатньо ритмічними за рахунок організованого туризму.

З набуттям Україною незалежності і зміною суспільної формациї відбулися зміни й в туристичній діяльності, і торкнулися як пріоритетів в розподілі функцій, так і доступності цього виду рекреації, що вплинуло на динаміку туристичного процесу. Підставами для виділення четвертого етапу (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) туристичного процесу в країні є: переорієнтація туризму на економічну функцію і ринкові засади функціонування, на стандарти і кон'юнктuru світового ринку туристичних послуг, що привело до нерівномірності розвитку структурних елементів індустрії туризму та її розбалансованості. Водночас, пережив кризу, індустрія туризму країни набула повноструктурної конфігурації [1] і, розбудовуючись за європейськими стандартами, сформувала законодавчо-нормативну базу, засади для стандартизації інфраструктури і туристичних послуг, систему підготовки кадрів. Цей етап можна було б назвати глобалізаційним, оскільки Україна вийшла на ринок міжнародного туризму, спочатку як туристсько-генеруюча країна, а з початку ХХІ ст. і як країна-реципієнт, має позитивну динаміку туристичного процесу. Для територіальної організації туризму характерною стала трирів-

нева ієрархічна система, в якій поєднані ареальні та дискретні елементи територіальної структури, які становлять основу лінійно-сіттєвої форми, що починає функціонувати як туристсько-логістична система.

У той же час вже помітні зрушенні в ставленні до туризму, який дедалі більше повертає собі ознак масовості, позбуваючись певних іміджевих нашарувань і невласнівих функцій (наприклад, горезвісний комерційний або шоп-туризм), що призводить знов до переорієнтації його суспільних функцій. Усе більше стає ознак того, що із формуванням туристичної галузі і повноструктурної індустрії туризму економічна функція перестає бути домінуючою, поступаючись гуманітарним функціям: культурологічній, освітньо-пізнавальній, виховній при, безумовно, рекреаційно-оздоровчій домінанті. На принципово новому рівні, рівні екологічної свідомості, отримує розвиток екологічна функція туризму. Таким чином, визначення хроно-хорологічних характеристик геопросторової організації туристичного процесу дозволяє, на основі ретроспекції, прогнозувати його розвиток.

Висновки. Для розвитку теоретико-методологічних зasad географії туризму плідним є застосування системно-процесуального підходу до аналізу туризму як суспільного явища в усій багатоаспектності його проявів, що дозволяє визначити туризм як геопросторовий процес. Діахронний аналіз дозволив виявити постійну позитивну динаміку, ускладнення функцій, форм діяльності та геопросторової організації туристичного процесу. Це стало підставою хроно-хорологічної періодизації туристичного процесу. Виділено чотири стадії: початкова (кінець XIX – початок ХХ ст.); активна (перша половина ХХ ст.); масова (50–80-ті рр. ХХ ст.); глобалізаційна (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Стадіальний аналіз дає підстави прогнозувати початок п'ятого етапу розвитку туристичного процесу в Україні, який умовно, з огляду на пріоритетність функцій, можна назвати гуманітарним.

1. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – К., 2003.
2. Устименко Л.М., Афанасьев І.Ю. Історія туризму. Навчальний посібник. – К., 2005.
3. Федорченко В.К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні. Навчальний посібник. – К., 2002.

Надійшла до редакції 15.07.2005

Н. Мезенцева, канд. геогр. наук,
О. Штельмах, асп.

РЕГІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

За різними індикаторами проаналізовано добробут населення регіонів України, визначено рівень соціальної безпеки регіонів за показниками добробуту населення.

There are analyzed the well-being of population of Ukrainian regions by different indicators, determined the level of social safety of regions by welfare indicators.

Постановка проблеми. Значна територіальна диференціація населення України за рівнем доходів вимагає регіонального аналізу різноманітних показників добробуту населення в контексті складової регіональної соціальної безпеки. Цим зумовлена необхідність написання даної роботи.

Аналіз останніх публікацій та виділення невирішених сторін проблеми. окремі показники добробуту населення для виявлення рівня соціально-економічного розвитку регіону проаналізовані у працях М. Пістуна, К. Мезенцева, З. Герасимчук, Л. Немець, А. Павлюк та ін. Однак цілісний підхід до вивчення регіонів за показниками добробуту населення з метою виділення окремих груп регіонів з пропозицією заходів регіональної соціальної політики щодо поліпшення ситуації в них відсутній. Саме тому першим етапом проведення такого дослідження пропонується дана робота.

Метою написання статті є проведення регіонального аналізу різноманітних індикаторів добробуту населення та виділення груп регіонів за якісними його характеристиками.

Основний виклад матеріалу. До індикаторів добробуту населення ми пропонуємо відносити такі: ВВВ на душу населення, валова додана вартість на одну особу, рівень оплати праці, рівень заборгованості з виплати заробітної плати, співвідношення заробітної плати і фактичної величини прожиткового мінімуму, грошові доходи та витрати населення, їх співвідношення, частка населення, що проживає за межею бідності, споживання основних продуктів харчування, забезпеченість житлом та іншою власністю, різними видами послуг.

Валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну особу за ПКС в Україні становить \$3454. Цей показник має істотні відмінні серед регіонів. Так, у Києві він удвічі вищий, а в Чернівецькій області в 1,8 раза нижчий за

середньоукраїнський. Місто Київ лідирує із значним відливом від наступної групи областей – Запорізької, Полтавської, Дніпропетровської, Донецької, Київської та Харківської, де цей показник вищий за середні його значення в Україні. Водночас група областей – Кіровоградська, Волинська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька – мають найнижчі показники, які становлять менше 50 % від середньоукраїнського значення. Вироблений ВВП на одну особу в Україні становить лише 17,9 % від показника країн Європейського Союзу. При цьому лише в Києві він дорівнює третині від ВВП на одну особу у країнах Євросоюзу. А у групі областей з найнижчими показниками така частка не перевищує 10 %.

Значною є територіальна диференціація валової доходої вартості в розрахунку на одну особу. Між містом Київ, де цей показник є найвищим (2872 грн) та Закарпатською областю, де найнижчий показник (870 грн), розрив становить 3,3 раза. Найнижчі показники мають також Тернопільська, Чернівецька та Івано-Франківська області, а найвищі – Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Полтавська та Луганська.

Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки України у 2003 р. становила 462,27 грн. Серед галузей економіки найвищий рівень середньомісячної заробітної плати був у працівників фінансово-кредитної сфери та різних видів транспорту, а найнижчий – у працівників сільського господарства (на 50 % нижчий за середній показник в Україні), охорони здоров'я та соціальної допомоги, у тих, хто надає послуги у сфері відпочинку та розваг, культури і спорту. Традиційно високий рівень оплати праці у столиці, східних і південних регіонах. Так, у 2003 р. найвищий рівень середньої заробітної плати був у місті Київ, Донецькій, запорізькій та Дніпропетровській областях. Максимальне значення середньомісячної заробітної плати перевищує мінімальне більше, ніж удвічі. Найнижчим воно є в Тернопільській, Волинській, Хмельницькій, Вінницькій та Житомирській областях. Найбільший приріст середньомісячної заробітної плати характерний для Києва, Донецької і Запорізької областей, а найменший – у Хмельницькій, Волинській, Житомирській та Чернігівській областях.

Важливим показником, що характеризує реальну купівельну спроможність населення, є співвідношення заробітної плати до розрахункової величини прожиткового мінімуму для працездатної особи. У цілому по Україні у 2003 р. такий показник становив 154,8 %. Перевищує розрахункову величину прожиткового мінімуму для працездатної особи заробітна плата працівників у місті Київ (у 2,3 раза), у Запорізькій, Дніпропетровській та Миколаївській областях (у 1,7 раза), у Донецькій області (у 1,6 раза). Найпізніше співвідношення показників у Тернопільській, Хмельницькій, Волинській та Вінницькій областях.

Значно підвищує соціальні ризики ситуація, коли нарахована заробітна плата виплачується несвоєчасно. Адже при зростанні цін невиплачена заробітна плата втрачає свою реальну вартість. У структурі заборгованості із виплати заробітної плати за регіонами на дві області – Донецьку та Луганську – припадає 44 %. У розрахунку на одного зайнятого найвищий рівень заборгованості спостерігається в Луганській, Донецькій, Миколаївській та Київській областях, а найнижчий – у столиці. Заборгованість із виплати заробітної плати постійно скорочується в усіх регіонах України. Найбільші темпи скорочення характерні для Донецької, Київської, Дніпропетровської та Вінницької областей.

Доходи населення є визначальним чинником рівня життя громадян і важливим показником соціальної безпеки в державі. На жаль, в Україні зайнятість в економі-

ці автоматично не означає збереження належного рівня життя громадян, оскільки отримання заробітної плати не убезпечує працюючого та членів його родини від перебування за межею бідності. Грошові доходи в цілому по Україні в розрахунку на душу населення у 2003 р. становили 3352,2 грн. Найвищі доходи мають жителі Києва (у 1,5 раза вищі за середньоукраїнський показник), Запорізької, Дніпропетровської, Київської та Донецької областей. Найнижчі доходи у жителів Чернівецької, Тернопільської та Закарпатської областей, де вони у 1,5 раза нижчі за середній показник у державі.

Грошові витрати в цілому по Україні в розрахунку на душу населення за 2003 р. становили 4192,9 грн. Найвищі показники грошових витрат характерні для Києва (у 2,7 раза вищі за середньоукраїнський показник та у 3,9 раза більші за найнижчий показник), Дніпропетровської та Запорізької областей. Найнижчі показники в Тернопільській, Івано-Франківській та Вінницькій областях, де вони в 1,5 раза нижчі за середній показник у країні.

Середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства із середнім розміром 2,62 осіб у 2004 р. становили 904 грн, у т. ч. на одного члена домогосподарства – 345 грн на місяць. Міські домогосподарства витрачають більше коштів, ніж домогосподарства сільської місцевості. Для всіх регіонів України характерним є наближення показника рівня середньомісячних сукупних витрат однієї особи до показника прожиткового мінімуму (становить до 95 %). Постійне зростання доходів населення відбувається, головним чином, за рахунок підвищення рівня мінімальної заробітної плати, заробітної плати працівників бюджетної сфери та зростання розмірів пенсій. Це впливає на збільшення середньомісячних сукупних витрат населення, але не сприяє підвищенню рівня життя та зменшенню диференціації населення за рівнем добробуту.

Співвідношення сукупних витрат 10 % найбільш та найменш забезпеченого населення становить 6,9 раза. Цей показник постійно збільшується як серед міського, так і серед сільського населення. Мінімальний рівень сукупних витрат 10 % найзабезпеченіших у 3,8 раза перевищує максимальний серед 10 % найменш забезпечених жителів України. Найзаможніші 20 % населення України здійснюють понад 40 % усіх сукупних витрат.

За розрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, рівень бідності в Україні у 2004 р. становив 27 %. У стані бідності перебувало кожне третє домогосподарство з дітьми, кожне шосте домогосподарство, яке складається лише з осіб пенсійного віку, кожне сьоме домогосподарство з осіб лише працездатного віку. Серед домогосподарств, які складаються виключно з осіб працездатного віку, рівень бідності зріс у два рази. Деяло зменшився він серед осіб пенсійного віку. Проте в домогосподарствах, які складаються з осіб старше 75 років, рівень бідності постійно зростає.

93 % усіх сукупних витрат домогосподарства витрачали на споживчі цілі. Найвагомішою статтею (3/5) сукупних витрат домогосподарств є витрати на харчування в усіх без винятку регіонів України та у всіх типах домогосподарств. У середньому у 2004 р. вартість харчування на одну особу становила 6,7 грн. У сільських регіонах, як правило, продовольство є дешевшим, тому витрати на продукти харчування нижчі.

Скорочення платоспроможного попиту населення зумовило погіршення структури споживання продовольства. Так, порівняно з 1990 р. споживання на душу населення м'яса становило 47 %, молока – 53 %, яєць – 59 %, рибопродуктів – 44 %, фруктів – 64 %. Фактичне споживання продовольства населенням України у 2003 р. відносно раціональних норм харчування на од-

ну особу становить: м'яса і м'ясопродуктів – 39 %, молока і молокопродуктів – 52 %, яєць – 56 %, риби і рибопродуктів – 40 %, олії – 69 %, овочів та баштанних – 63 %, фруктів, ягід і винограду – 33 %. Найвищий рівень продовольчої доступності (споживання різних видів продукції на душу населення) мають Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Хмельницька та Черкаська області, а найнижчі – Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Запорізька області.

На купівлі непродовольчих товарів та оплату послуг домогосподарства витрачають 31 % від усіх витрат. На утримання житла (включаючи поточний ремонт), воду, електроенергію, газ, інші види палива пересічне домогосподарство витрачає майже кожну десяту гривню, на оновлення гардеробу – 6 %, на задово-

лення освітніх, культурних, туристичних, медичних, транспортних та інших потреб – від 1 до 3 %. Незважаючи на позитивні зрушенні щодо споживчих можливостей населення, актуальною залишається проблема недоступності для суттєвої частини домогосподарств послуг охорони здоров'я та придбання лікарських препаратів. Основним джерелом надходження ресурсів у домогосподарства є оплата праці, частка якої становила майже половину всіх сукупних ресурсів. Пенсії, стипендії та соціальні допомоги становили чверть сукупних ресурсів пересічного домогосподарства, доходи від особистого підсобного господарства та від самозаготівель – восьму частину. Частка допомог від родичів та інших осіб (грошова допомога та грошова оцінка допомоги продовольчими товарами) становили 7 %.

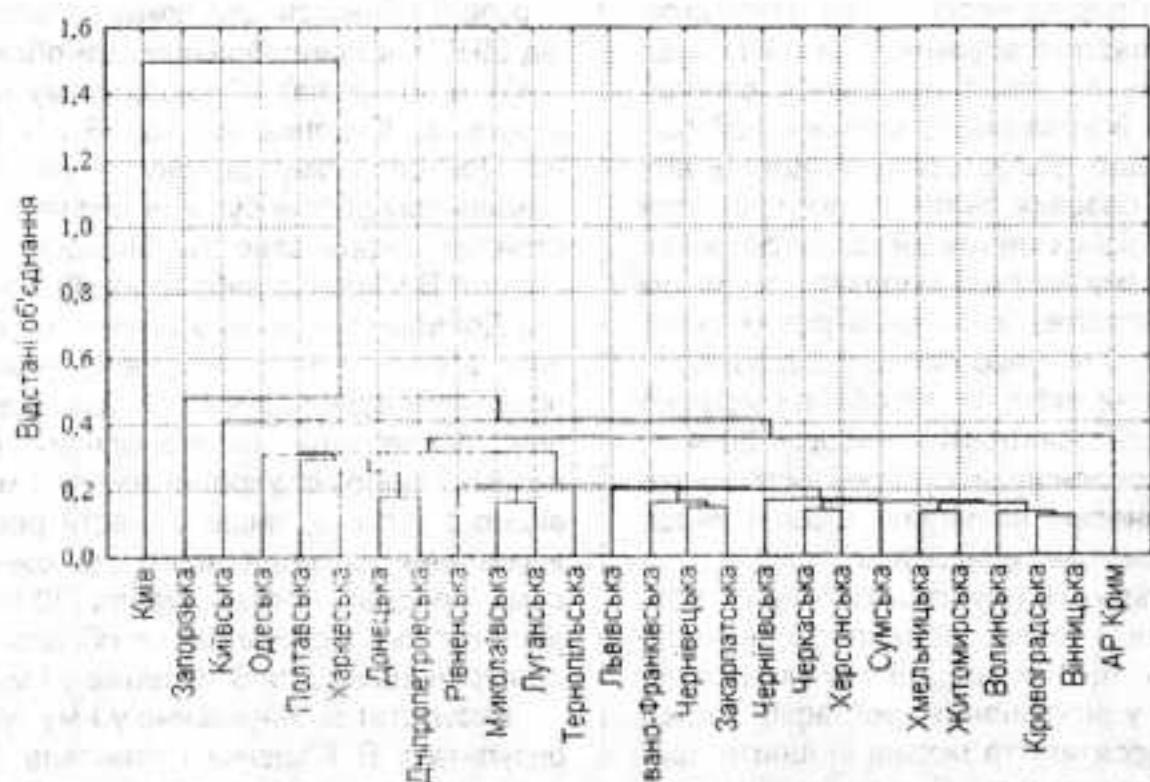

Рис. 1. Дендрограмма кластеризації регіонів України за показниками рівня добробуту населення

Спостерігаються значні розбіжності щодо формування сукупних ресурсів міських і сільських домогосподарств. Три п'ятих сукупних ресурсів міських домогосподарств становлять доходи від зайнятості. Найбільшу частку (31 %) ресурсів сільських домогосподарств становлять доходи від особистого підсобного господарства та від самозаготівель.

Одним із показників добробуту населення є забезпеченість житлом і приватними легковими автомобілями. У цілому по Україні за період з 1995 по 2003 р. забезпеченість населення житлом збільшилася на 12,5 %. На одного жителя в середньому припадає 21,6 м² житла. Найкраще забезпечені житлом жителі Київської, Вінницької та Черкаської областей. Найгірше – АРК, Львівської та Рівненської областей. Однак цей показник є лише кількісним параметром і не враховує якості житла, тобто його комфортності, відповідності сучасним вимогам тощо.

З 1995 по 2003 р. кількість легкових автомобілів в Україні зросла на 22 %. Тенденція до постійного зростання кількості приватних легкових автомобілів простежується в усіх регіонах України. У місті Київ кількість легкових автомобілів за 10 років зросла на 60 % і сягала максимального значення – 163 автомобілі на 1000 жителів. Висока забезпеченість населення легковими автомобілями в АРК, Запорізькій, Харківській та Дніпропетровській областях. Найменше забезпечені автомобілями жителі Чернігівської, Київської, Житомирської та Хмельницької областей.

Проведений кластерний аналіз регіонів України (рис. 1) за такими індикаторами, як ВВП на одну особу за ПКС, середньомісячна заробітна плата, співвідношення заробітної плати і фактичної величини прожит-

кового мінімуму для працездатних осіб, грошові доходи та витрати в розрахунку на душу населення, обсяг реалізованих послуг на одну особу, забезпеченість населення легковими автомобілями на 1000 жителів, дає можливість зробити такі висновки:

- за загрозами добробуту населення найдоцільніше виділяти п'ять кластерів регіонів щодо рівня соціальної безпеки;
- особливий кластер утворює місто Київ, яке має найвищі значення різних індикаторів добробуту населення;
- рівень соціальної безпеки регіонів за добробутом населення оцінюється так:
 - найвищий – місто Київ;
 - відносно високий – Запорізька та Київська області;
 - середній – Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Полтавська, Одеська області та АРК;
 - низький – Луганська, Миколаївська, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська та Рівненська області;
 - найнижчий – Волинська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Хмельницька, Херсонська, Черкаська і Чернігівська області.

Висновки. Проведене дослідження рівня добробуту населення регіонів України дає підстави виділити кілька груп регіонів. На наступному етапі дослідження пропонується з'ясувати причини, що зумовили значну диференціацію рівня добробуту населення різних груп регіонів з метою визначення основних заходів регіональної соціальної політики щодо проблемних регіонів.

Надійшла до редакції 25.05.2005

УДК 911.3

В. Шишацький, канд. геогр. наук

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ УПОДОБАНЬ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2004 РОКУ

Розглянуто і проаналізовано особливості електорально-територіальної поляризації виборчих уподобань населення України під час президентських виборів 2004 року.

Features of electoral-territorial polarization selective preferences of the population of Ukraine at presidential elections of 2004 are considered and analyzed.

Постановка проблеми. Відомо, що державна територія України в сучасному вигляді остаточно сформувалася лише в 1954 р. Різні регіони України пройшли доволі відмінний шлях історичного розвитку, перебуваючи у складі різних держав тривалий період своєї історії. Наслідком цього стали помітні регіональні відмінності в національному, мовному, конфесійному складі населення, особливостях його розселення й урбанізації, спеціалізації господарства тощо, що врешті фіксується й на досить відмінних одне від одного базових світоглядних цінностях великих груп населення різних територій нашої держави, які можна в узагальненому вигляді виразити терміном "менталітет". Різний менталітет населення різних регіонів завжди в Україні доволі яскраво проявляється на будь-яких загальнонаціональних виборах. Особливо яскраво це виявилося під час президентських виборів 2004 р., коли й без того гострі регіональні суперечності волею політтехнологів були винесені на чільне місце і перед Україною чітко постала загроза сепаратизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблематики. Дослідження з електорально-географічної проблематики, на жаль, ще не набули скільки-небудь серйозної популярності у вітчизняних географів. Серед публікацій останнього десятиліття можна виділити працю О. Шаблія та М. Дністрянського. *Виділення невивчених сторін проблематики.* Майже невивченою або вивченою вкрай слабо є регіональна диференціація електоральних уподобань населення, яка на виборах 2004 р. набула ознак поляризації. Мета і завдання статті. Детально проаналізувати і пояснити регіональні відхилення в електоральних уподобаннях населення під час президентських виборів 2004 р.

Виклад основного матеріалу. Президентська виборча кампанія в Україні 2004 р. була унікальною в історії України з багатьох причин: по-перше, це переголосування результатів II-го туру виборів, до якого привели масові фальсифікації під час виборчого процесу; по-друге, рекордна кількість учасників – 24, більшість з яких цілком заслужено були названі "технічними кандидатами", що виконували на виборах допоміжну функцію для когось із фаворитів; по-третє, рекордна кількість голосів, яку зібрали фаворити вже у I-му туру – майже 80%; по-четверте, практично рівний результат фаворитів; по-п'яте, рекордний рівень регіональної розбіжності, до якої привели як існуючі регіональні відмінності, так і "чорні" політичні технopolі, які брутально ці відмінності використовували, поставивши під загрозу територіальну цілісність країни.

У I-му туру виборів за чотирьох перших за результатами кандидатів було подано у сукупності 90% всіх голосів, при цьому майже 40% голосів отримав В. Ющенко, більше 39% – В. Янукович, трохи менше 6% – О. Мороз, 5% – П. Симоненко. Голосування за кожного з названих кандидатів мало яскраво виражений регіональний характер, при цьому регіональні особливості були яскраво вираженими навіть на макрорівні. Розглянемо і проаналізуємо ці особливості більш детально по кожному з кандидатів (див. табл. 1).

В. Ющенко у I-му туру президентських виборів набрав в середньому по країні 39,9 % голосів виборців. При цьому його результат відрізнявся по регіонах таким чином: 78,0 % на Заході, 53,6 % у Центрі і 12,7 % на Сході і Півдні. У розрізі областей цей показник коливався ще сильніше: від 89,0 % в Івано-Франківській області до 2,9 % в Донецькій (у 30 разів). У середньому по Західному регіону результат Ющенка був на 38,1 % вище національного, по Центральному регіону – на 13,7 %, а в Східно-Південному регіоні був нижчим на 27,2 %. У розрізі областей ця цифра стає ще більшою: в Івано-Франківській області В. Ющенко набрав на 49,2 % більше середнього, а в Донецькій – на 36,9 % менше середнього. Таким чином, абсолютне (за модулем) відхилення двох крайніх показників перевищує 86 %, що свідчить про крайній ступінь поляризації електоральних симпатій населення окремих регіонів України вже у I-му туру. Крім того, як видно з табл. 1, лише у шести регіонах з 27 величина відхилення від середнього становила менше 10 %, а в семи регіонах перевищувала 30 %; середня величина абсолютноного відхилення по області (без урахування знаку) перевищила для В. Ющенка у I-му туру 23 %.

Результат В. Януковича у I-му туру майже дорівнював результату В. Ющенка і становив 39,3 %. При цьому в регіональному вимірі результат В. Януковича був практично дзеркальним відображенням В. Ющенка: 11,9 % на Заході, 21,1 % у Центрі і 65,0 % на Сході і Півдні. Коливання в розрізі областей були лише незначно нижчими, ніж у В. Ющенка і склали від 86,7 % у Донецькій області до 4,5 % в Івано-Франківській (у 22 рази). У середньому по Західному регіону результат В. Януковича був на 27,4 % нижче національного, по Центральному – на 18,3 %, а по Східно-Південному регіону перевищував середній показник на 25,7 %. У розрізі областей диференціація стає ще більш сильною: у Донецькій області результат В. Януковича на 47,4 % перевищує середній показник, а в Івано-Франківській – на 34,8 % є нижчим; абсолютне відхилення обласних показників перевищує 82 %, що майже дорівнює аналогічному показнику у В. Ющенка, а середня величина абсолютноного відхилення становить більше 21 %, що зовсім незначно (на 1,8 %) менше, ніж у основного опонента.

Ситуація у II-му туру виборів склалася таким чином, що поляризація електоральних уподобань населення підвищилася ще більше. Це пов'язано з тим, що електорат О. Мороза (переважно Центр України) голосував в абсолютної більшості за В. Ющенко, а електорат П. Симоненка (переважно Східна і Південна Україна) – за В. Януковича. Таким чином, на й так вкрай поляризовані показники двох кандидатів-фаворитів наклалися майже так само поляризовані показники кандидатів-призерів.

У II-му туру середній показник В. Ющенка становив 46,8 %, а по регіонах – 84,3 % на Заході (+6,3 %), 69,4 % у Центрі (+15,8 %) і 17,1 % на Сході і Півдні (+4,4 %). Добре помітно, що особливо значним приrost був саме в Центральній Україні; вірогідно, що не менше як 2/3 цього приросту відбулося за рахунок електорату О. Мороза. На обласному рівні найвищим був результат у Тернопільсь-

кій області (93,5 %), а найнижчим – у Донецькій (2,0 %), при цьому остання стала єдиною областю, де було зафіксовано зниження показника В. Ющенка у відношенні до попереднього туру; різниця крайніх результатів становить майже 47 разів. Середнє відхилення регіональних результатів від національного становило +37,5 % на Заході, +22,6 % у Центрі, -29,7 % на Сході і Півдні, а середнє абсолютне відхилення по областях – 26,8 %. Найбі-

льші відхилення на обласному рівні становили від -44,7 % у Донецькій області до +46,8 % у Тернопільській, а їх абсолютна величина перевищує 91%! Величина середнього абсолютноого відхилення порівняно з I-м туром виростла на 3,7 %, головним чином за рахунок Центральної України (зросло майже на 9 %), яка у II-му турі значно сильніше "схилилась" у бік Ющенка.

Таблиця 1. Особливості регіональних відхилень волевиявлення виборців під час президентських виборів 2004 р. (по основних кандидатах)

Тур виборів регіон / кандидат	I тур				II тур				III тур	
	Ющенко	Янукович	Мороз	Симоненко	Ющенко	Янукович	Ющенко	Янукович	Ющенко	Янукович
АР Крим	-27,1%	29,9%	-4,8%	1,7%	-32,2%	32,7%	-36,6%	37,0%		
Вінницька	19,8%	-23,3%	7,0%	-1,1%	29,1%	-28,2%	32,1%	-31,3%		
Волинська	37,3%	-28,8%	-2,6%	-2,9%	39,0%	-37,4%	38,7%	-37,2%		
Дніпропетровська	-21,1%	10,4%	-0,5%	5,6%	-17,2%	14,3%	-20,0%	16,9%		
Донецька	-36,9%	47,4%	-4,5%	-1,7%	-44,7%	46,9%	-47,8%	49,3%		
Житомирська	3,6%	-10,1%	4,4%	1,3%	13,6%	-14,1%	14,9%	-15,3%		
Закарпатська	6,7%	-1,5%	-3,8%	-3,5%	8,2%	-9,2%	15,5%	-16,6%		
Запорізька	-23,3%	16,3%	-0,5%	3,8%	-22,6%	21,0%	-27,5%	25,9%		
Івано-Франківська	49,2%	-34,8%	-4,4%	-4,3%	46,7%	-44,2%	43,8%	-41,4%		
Київська	19,9%	-22,6%	3,6%	-1,7%	29,6%	-29,3%	30,7%	-30,4%		
Кіровоградська	-2,8%	-7,8%	8,0%	2,3%	9,0%	-11,5%	11,4%	-12,5%		
Луганська	-35,3%	40,7%	-3,9%	0,9%	-42,0%	43,4%	-45,8%	47,0%		
Львівська	47,4%	-33,5%	-4,2%	-4,2%	45,0%	-42,7%	41,8%	-39,5%		
Миколаївська	-21,9%	14,7%	-0,4%	2,8%	-21,4%	20,3%	-24,2%	22,9%		
Одеська	-22,5%	14,1%	2,6%	1,8%	-20,7%	18,5%	-24,5%	22,3%		
Полтавська	3,8%	-13,4%	9,5%	0,6%	14,1%	-14,8%	14,0%	-15,1%		
Рівненська	29,4%	-23,2%	-0,7%	-2,7%	29,9%	-29,2%	32,6%	-31,9%		
Сумська	12,8%	-13,6%	1,5%	-1,0%	22,3%	-22,9%	27,5%	-27,3%		
Тернопільська	47,7%	-33,8%	-3,8%	-4,5%	46,8%	-44,1%	44,1%	-41,5%		
Харківська	-24,5%	18,1%	-0,6%	3,0%	-22,7%	21,0%	-25,6%	23,9%		
Херсонська	-7,7%	-1,9%	1,4%	5,1%	-4,5%	3,0%	-8,5%	7,1%		
Хмельницька	18,0%	-18,2%	1,3%	-0,9%	24,7%	-24,4%	28,5%	-28,2%		
Черкаська	17,9%	-21,4%	6,0%	-0,7%	25,2%	-25,2%	27,1%	-26,9%		
Чернівецька	26,8%	-21,4%	-3,1%	-2,3%	27,7%	-27,6%	27,8%	-27,8%		
Чернігівська	3,5%	-14,9%	10,5%	0,2%	18,9%	-19,3%	19,2%	-20,1%		
м. Київ	22,5%	-24,7%	-0,4%	-1,8%	27,9%	-29,4%	26,4%	-26,7%		
м. Севастополь	-33,9%	34,2%	-4,6%	3,9%	-39,2%	39,7%	-44,0%	44,6%		
ЗАХІД	38,1%	-27,4%	-3,4%	-3,7%	37,5%	-36,0%	37,0%	-35,5%		
ЦЕНТР	13,7%	-18,3%	4,6%	-0,6%	22,6%	-23,0%	24,2%	-24,3%		
СХІД і ПІВДЕНЬ	-27,2%	25,7%	-1,8%	2,0%	-29,7%	29,4%	-32,7%	32,2%		
Середнє абсолютне відхилення	23,1%	21,3%	3,7%	2,5%	26,8%	26,5%	28,9%	28,4%		

Середній показник В. Януковича у II-му турі становив 49,3 %, при цьому по регіонах він коливався таким чином: 13,3 % на Заході (+1,4 %), 26,3 % у Центрі (+5,2 %), 78,7 % на Сході і Півдні (+13,7). Так само добре видно, що основний приріст голосів припав теж на один регіон – Східно-Південний. Це пояснюється не лише приростом голосів за рахунок П. Симоненка, але й дуже значним зростанням явки саме в цьому регіоні. Найвищий показник голосування за Януковича показала Донецька область (96,2 %), найнижчий – Івано-Франківська (5,1 %), різниця становить майже 19 разів. Середні регіональні відхилення становили -36,0 % на Заході, -23,0 % у Центрі, +29,4 % на Сході і Півдні, а середнє абсолютне відхилення по областях – 26,5 %. Таким чином, цей показник виріс для В. Януковича на 5,2 % і він за цим показником практично зрівнявся з В. Ющенком. Найбільші ж відхилення на обласному рівні становили від -44,2 % в Івано-Франківській області до +46,9 % у Донецькій, а їх абсолютна величина, так само, як і у В. Ющенка, перевищує 91 %.

Процес голосування у II-му турі був позначенний масовими фальсифікаціями, скоечими, в абсолютній більшості, на користь кандидата від влади. Про їх наявність свідчить велика кількість прямих і опосередкованих фактів, але найбільшою мірою – дуже значне, а

іноді й "фантастичне" зростання явки в окремих округах (на 20 % і більше, до 95-98 %), яке було зафіксовано винятково на тих територіях, де беззастережно перемагав тільки один кандидат. Це привело до масового народного протесту, а після розгляду справи в суді – і переголосування II-го туру.

Під час переголосування II-го туру середній результат В. Ющенка склав 52,0 %, розподіливши по регіонах таким чином: 89,0 % на Заході (+4,7%), 76,1 % у Центрі (+6,8 %), 19,2 % на Сході і Півдні (+2,1 %). Помітно, що найбільшою мірою результат змінився в Центрі, дещо менше – на Заході, найменше – на Сході і Півдні. Найвищий результат на рівні 96,0 % зафіксований у Тернопільській області, а найнижчий – 4,2 % – у Донецькій області (різниця майже у 23 рази). Середні відхилення по регіонах показників В. Ющенка становили +37,0 % на Заході, +24,2 % у Центрі і -32,7 % на Сході і Півдні, а середнє абсолютне відхилення по областях – 28,9 % (збільшилось на 2,1 % проти II-го туру). Найбільші відхилення на обласному рівні становлять від -47,8 % у Донецькій області до +44,1 % у Тернопільській, а їх абсолютна величина станови майже 92 %!

Показник В. Януковича при переголосуванні II-го туру склав 44,2 %, при цьому він коливався по регіонах таким чином: 8,7% на Заході (-4,6 %), 19,9 % у Центрі (-6,4 %),

76,4 % на Сході і Півдні (-2,3 %); помітно, що найменшою мірою результат змінився саме на території, де В. Янукович мав помітну перевагу. Найвищий показник на обласному рівні забезпечила Донецька область – 93,5 %, а найнижчий – Тернопільська – 2,7 % (різниця майже у 35 разів, що вже помітно більше, ніж у В. Ющенка). Середні регіональні відхилення результатів В. Януковича склали -35,5 % на Заході, -24,3 % у Центрі і +32,2 % на Сході і Півдні, а середнє абсолютно відхилення по областях – 28,4 % (зросло на 1,9 % проти II-го туру). Найбільші відхилення на обласному рівні становлять від -41,5 % у Тернопільській області до +49,3 % у Донецькій, а їх абсолютна величина сягає майже 91 %.

Висновки, перспективи. Проведений аналіз показав, що президентські вибори 2004 р. проходили в умовах крайньої політичної та ідеологічної поляризації окремих областей і регіонів України, при цьому територіальна поляризація від туру до туру тільки посилювалась. Це

означає, що ставлення до одного й того ж кандидата залежно від регіону змінювалось від повного його не-прийняття до повного прийняття. Така ситуація є вкрай загрозливою для територіальної цілісності держави, оскільки викликає як регіоналістські, так і сепаратистські настрої, особливо в тій частині країни, кандидат від якої зазнав поразки, оскільки переможець загальнонаціональних виборів не користується на цій території скільки-небудь значною популярністю. Державним органам влади потрібно істотно зважати на дану ситуацію і проводити дуже обережну і послідовну регіональну політику з метою максимального урахування прав та інтересів усіх регіонів. Водночас науковці, зокрема й географи, повинні більш глибоко і детально дослідити всі ті причини, що призводять до такого протистояння і накреслити можливі заходи щодо подолання найбільш істотних регіональних суперечностей.

Надійшла до редакції 10.08.2005

УДК 911.3

А. Сердюк, канд. геогр. наук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ТВАРИННИЦТВА В ПРИДНІПРОВСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОМУ РАЙОНІ

Увагу акцентовано на розвитку та відтворенні тваринництва як провідної сировинної ланки агропромислового виробництва.

The article takes into consideration the development and revival of animal husbandry as the main agro-industrial raw material link.

Постановка проблеми. Дослідження агропромислового виробництва (АПВ) та його складових як об'єкта суспільно-географічної науки полягає в розробці науково-методичних підходів, спрямованих на створення оптимальних умов у період ринкових перетворень для розвитку і відродження такої важливої сировинної ланки АПВ, як тваринництво. Реформування аграрного сектору в цілому, підвищення рентабельності тваринництва передбачає забезпечення прискореного розвитку його за рахунок нових форм господарювання та інтенсивного ведення галузі, зокрема селекційно-племінної, матеріально-технічної та кормової бази. Це головні напрями, які створюють необхідні умови для підвищення економічної ефективності як тваринницької галузі, так і всього агропромислового виробництва.

Аналіз останніх публікацій. Вітчизняні вчені приділяють велику увагу дослідженням АПВ як складному територіально-структурному утворенню, його різним функціональним аспектам, у тому числі і сільськогосподарському виробництву. Фундаментальними науковими дослідженнями суспільно-географічної науки є праці М. Паламарчука, О. Паламарчука, Р. Язиніної, М. Пістуна, Г. Колесника, В. Нагірної, Р. Івануха, Г. Балабанова, О. Шаблія, М. Білик, Т. Козаченко, Л. Мармуль, А. Золовського, С. Дорогунцова, Б. Данилишина та багатьох інших [9; 10; 8; 4; 1; 3; 2; 12; 13]. Метою дослідження є вивчення теоретико-методологічних підходів галузевої структури тваринництва як провідної сировинної ланки розвитку та реформування всього системно-структурного сполучення АПВ. Основні завдання полягають у виявлені специфічних особливостей розвитку та відтворення структури стада поголів'я під впливом різноманітних природно-кліматичних умов досліджуваного району, а також соціально-економічних та ринкових чинників.

Виклад основного матеріалу. Тваринництво є однією з провідних галузей сільськогосподарського виробництва як сировинної складової територіальної організації та реформування АПВ Придніпровського суспільно-географічного району. Воно повинно забезпечувати продуктами харчування населення та переробну промисловість (м'ясо,

молочну, текстильну і шкіряну) сировиною, а рослинництво – органічними добривами в нових соціально-економічних умовах. У досліджуваному районі є сприятливі умови для розвитку всіх галузей продуктивного тваринництва, високий рівень рослинництва, природні умови для створення пасовищ для безприв'язного утримання худоби, кормовиробництво та найпотужніша в Україні наукова база для розвитку селекційно-племінної роботи. Питома вага окремих галузей тваринництва Придніпровського району на 01.01.04 така: скотарство – 51,0 %, свинарство – 42,0 %, вівчарство – 7,0 %, птахівництво – 6,0 %. Провідною галуззю тваринництва є розведення великої рогатої худоби. Даний показник областей району має різну величину, що відображає розвиток і чисельність поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ). У Дніпропетровській області налічується 281,1 тис. голів, що перевищує кількість ВРХ в Запорізькій на 64,9 тис голів. На замовлення Кабінету Міністрів України вченими-аграріями з метою створення сприятливих умов для стабілізації та відновлення тваринництва запропонований проект державної цільової програми розвитку тваринництва на 2005–2010 рр., який ґрунтально вивчається та вдосконалюється головними управліннями сільського господарства і продовольства обласних державних адміністрацій. Державний замовник програми – Міністерство аграрної політики України. Програма передбачає призупинення спаду чисельності поголів'я сільськогосподарських тварин і виробництва основних видів продукції тваринництва та їх поступове нарощування. На першому етапі (2005–2010) передбачається стабілізувати поголів'я всіх видів худоби та птиці та розпочати нарощування виробництва м'яса, молока та іншої продукції. На другому етапі (2007–2010) прогнозується збільшення виробництва продукції тваринного походження в обсягах, які забезпечать мінімальні норми споживання, передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 14.04.00 № 656 "Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення". Мета цього проекту програми полягає у сприянні реалізації державної політики у сфері продовольчої незалежності і безпеки України для забезпечення раціонального харчу-

вання населення продуктами тваринного походження та нарощування експортного потенціалу. Проте забезпечення раціонального харчування населення високоякісними екологічно чистими продуктами тваринного походження за доступними цінами є одним із пріоритетних напрямів державної політики, але ця проблема залишається поки що нерозв'язаною. Так, з розрахунку на одну особу споживання молока і молокопродуктів зменшилося з 373 у 1990 р. до 219 кг у 2003 р., м'яса і м'ясопродуктів – з 68,2 кг до 34 кг, яєць – з 272 до 218 штук. Таке скорочення споживання продуктів тваринного призначення пояснюється низькою платоспроможністю населення. Порівняно з 1990 р. продаж на забій худоби і птиці зменшився на 3,8 млн тонн (2,4 раза), виробництво молока – на 10,8 млн тонн (1,8 раза), яєць – на 4,8 млрд штук (30 %), вовни – на 26,4 тис тонн (8,9 раза) [5]. Велика увага з боку держави надається підтримці племінної справи і селекції у тваринництві, що здійснюється за напрямами та в обсягах, визначених Законом України "Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 р.", яка прийнята і затверджена Верховою Радою від 19.02.04. Програма у сфері племінної справи спрямована на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин, що є вирішальним фактором у забезпеченні прогресивних технологій, зростанні продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва тваринницької продукції. У Придніпровському районі створений регіональний селекційний центр ученими Інституту тваринництва центральних районів УААН, Дніпропетровського державного аграрного університету та фахівцями головних обласних управлінь сільського господарства та продовольства, який об'єднує 19 господарств, що отримали статус племзаводів та 38 племрепродукторів. Регіональний селекційний центр проводить велику роботу щодо вдосконалення племінного обліку в молочному скотарстві, впроваджено комп'ютерний аналіз селекційних процесів в окремих стадах агроформувань обласей району. У цих агроформуваннях знаходить активна частина племінної породи, яка становить 20 % від загальної чисельності і є основою для вдосконалення, відродження та поголів'я стад тваринництва. На даному етапі в районі майже завершено двадцятирічну наукову роботу, пов'язану із зміною продуктивності ВРХ з комбінованого м'ясо-молочного на більш конкурентоспроможний спеціалізований молочний напрям. Успішно розвивається та вдосконалюється селекційно-племінна робота щодо зміцнення розвитку м'ясного напряму худоби в областях району. Так, у Запорізькій області функціонують чотири племрепродуктори м'ясного напряму: ДГ "Токмацьке" в Токмацькому, АТ ОВ Запорізької АЕС К-Дніпровському, агрофірма ім. Смирнова в Бердянському, СВК ім. Чапаєва в Полопівському районах. Природно-кліматичні умови досліджуваної території дуже сприятливі для розведення південної м'ясої породи ВРХ як найбільш пристосованої, а також створені імпортні репродуктори герефордської, лімузинської і ангульської породи. У Дніпропетровській області, починаючи з 70-х рр. ХХ ст., розпочато створення галузі м'ясного скотарства в Україні. На сучасному етапі це спеціалізована галузь тваринництва. Створені потужні спеціалізовані м'ясні господарства, племінні заводи та репродуктори. Так, на племзаводі "Поліванівка" Магдалинівського району, який є одним із найбільших у районі, завершено науково-дослідну роботу з виведення нової української м'ясої породи худоби.

Більша частина території Придніпровського економічного району розташована в кукурудзяно-пшеничній сільськогосподарській зоні Дніпропетровської області і північній частині Запорізької, де є дуже сприятливі умови для інтенсивного розвитку молочного скотарства з використанням енергозберігаючих технологій виробництва молока. Акту-

альним є те, що збільшення поголів'я і підвищення його продуктивності вимагає більш правильної територіальної організації відтворення молочного стада, під яким слід розуміти систематичну заміну вибракуваних тварин іншими, більш продуктивними і цінними того ж призначення, а також збільшення чисельності поголів'я. Збільшення поголів'я при одночасному покращенні його породних і племінних якостей, підвищення продуктивності і скороспілості тварин являють собою інтенсивний шлях відтворення стада. Серед факторів, що визначають структуру молочного стада, важливим є народногосподарська потреба в молоці або племінному молодняку. Господарства, які спеціалізуються на молочному скотарстві, що розташовані поряд з великими містами, можуть мати до 90 % корів у стаді і більше, а глибинні і племінні знижують цей показник до 35–45 %. На структуру стада в племінному господарстві впливають зоотехнічні і економічні фактори. Насамперед це вік реалізації молодняку, строк служби корів, щорічний відсоток вибракування тварин, вихід телят від 100 корів тощо [6].

В умовах ринкових перетворень головним фактором розвитку молочного скотарства області є стримуючий ріст продуктивності тварин, слабка кормова база, її невідповідність уже створеному генетичному потенціалу продуктивності. Головним чинником збільшення виробництва молока має стати інтенсифікація галузі на основі широкого використання у виробництві досягнень передової практики, НТП та ресурсозбереження. Великі резерви вирощування і реалізації племінного молодняку є в товаровиробників особистих селянських і фермерських господарств. Вони потребують більш суттєвої допомоги з боку держави у вигляді компенсаційних платежів, субсидій на одиницю площи, страхування тощо. В особистих підсобних господарствах району виробляють більше половини обсягів молока. Варто було б створити в сільській місцевості мережу незалежних лабораторій та приймальних пунктів молока і первинної обробки його для оцінки якості. Крім того, в економічному районі необхідно організувати спеціальні лабораторії для оцінки якості кормів, адже корми – товар, ціна якого залежить від якості. Корми мають низьку якість, оскільки в районі мало штучних пасовищ. Силоси кукурудзяні забур'янені іноді на 30–50 %, сіно та сінаж заготовлюються з перезрілих трав, коли в них залишається мало доступних для тварин поживних речовин. У зеленому конвеєрі мало злаково-бобових сумішок, а більше монокультури. У системі зеленого конвеєра важливо правильно вибрати кормові культури і встановити інтервали між строками посіву і приблизними строками дозрівання зеленої маси.

Фермерські господарства та новостворені агроформування досліджуваного району переважно займаються вирощуванням зернових і овочевих культур тому, що закупівельні ціни на молоко в 1,5–2 рази перевищують і закупівельну вартість зерна. На даному етапі 358 фермерських господарств виробляють лише близько 2 % тваринницької продукції. Понад 60 % обсягів тваринницької продукції в районі виробляється в особистих підсобних господарствах (у т. ч. 67 % молока), які базуються на екстенсивному веденні з використанням великих затрат фізичної праці. Господарства, що базуються на промислових технологіях виробництва продуктів тваринництва, досить мало – лише 40 %.

Висновки. Таким чином, відродження галузі тваринництва в Придніпровському суспільно-географічному районі стає реальністю, поступово змінюється племінний ресурс агроформувань, мережа прибуткових господарств посилюється, зростає поголів'я сільськогосподарських тварин. Провідними галузями у тваринництві залишається молочне скотарство та свинарство. Інститут

тваринництва центральних районів УААН разом з провідними фахівцями областей беруть активну участь у реалізації Загальнодержавної програми селекції у тваринництві на період до 2010 р. У перспективі у зв'язку з нарощуванням виробництва тваринницької продукції в середніх сільгоспідприємствах питома вага приватних присадибних господарств у валовому виробництві молока, яловичини та свинини буде зменшуватись. Для виконання завдань, передбачених Загальнодержавною програмою селекції у тваринництві до 2010 р., в умовах ринкових перетворень для агропромувань всіх форм власності важливе значення має рентабельність та конкурентоспроможність, а ці показники залежать від продуктивності тварин як основного засобу виробництва. У досліджуваному районі можна прогнозувати розвиток малих і середніх ферм як найбільш ефективних і прибуткових.

Слід зазначити, що Придніпровський район має потужну базу і достатній досвід інтенсивного ведення тваринництва. Під час реформування сільського господарства в районі збережено промислові комплекси, птахобракти, здійснено реконструкцію багатьох ферм. У молочному скотарстві працює 15 племінних заводів та 39 племрепродукторів. М'ясним скотарством займаються 12 агропромувань (5 племзаводів та 7 племрепродукторів). Племінна база свинарства представлена 14 племзаводами та 4 племрепродукторами, станцією контролного вирощування і відгодівлі свиней. Овець розводять у 4 агропромуваннях – 1 племзаводі та 6 племрепродукторах. У галузі птахівництва працюють 2 племзаводі і 18 племрепродукторів. Основними напрямами вдосконалення скотарства є створення нової червоної молочної породи, її структурних одиниць – Дніпропетровського зонального типу та Придніпровського типу чорно-рябої породи. Свинарство Придніпров'я є однією із провідних галузей і займає 39 % валової продукції в

системі АПВ. У зв'язку з цим в районі планується ведення триступеневої племінної роботи, яка передбачає наявність у кожному племінному агропромуванні селекційних стад племінних і товарних репродукторів. При цьому необхідно дотримуватися таких завдань: чіткої організації системи чистопородного розведення промислового схрещування і гібридизації; розведення продуктивних якостей свиноматок, скороспілості, м'ясності туш свиней; впровадження маловитратної технології утримання та відгодівлі свиней; організація в кожному господарстві міцної кормової бази і повноцінної годівлі.

1. Балабанов Г.В. Агропромышленные комплексы: территориальный системно-структурный анализ (на материалах Украины) Афтореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – К., 1992.
2. Дорогунцов С.І., Борщевський П.П., Данилишин Б.М. Удосконалення управління природокористуванням в АПК – К., 1992.
3. Золовський А.Л., Козаченко Т.И. Картографирование продовольственных комплексов. – К., 1987.
4. Иванух Р.А. Природные ресурсы сельскохозяйственного производства Украинской ССР. – К., 1984.
5. Кабінет Міністрів України. Загальнодержавна програма селекції у тваринництві на період до 2010 року. – К., 2004. – 19 лют.
6. Колот І.Г. Селекційно-племінна робота при відтворенні великої рогатої худоби // Наук.-метод. основи управління породотвірним процесом на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 2003.
7. Левченко В.І. Етапи розвитку та підсумки діяльності Інституту тваринництва центральних районів УААН // Наук.-метод. основи управління породотвірчим процесом на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 2003.
8. Мармуль Л.О. Ефективність функціонування регіональних агропромислових комплексів в умовах формування ринкових відносин. – К., 1993.
9. Нагірна В.П. Економіко-географічне дослідження тваринництва і промисловості по переробці тваринницької продукції // Матеріали до третього з'їзду геогр. т-ва УРСР. – К., 1975.
10. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К., 1998.
11. Пістун М.Д., Колесник Г.О. Географія сільського господарства СРСР. – К., 1983.
12. Территориальная организация агропромышленных комплексов / М.М. Паламарчук, А.М. Паламарчук, Р.А. Язынин и др. – К., 1985.
13. Шаблій О.І., Білик М.О. Виробничо-територіальні підсистеми елементарних аграрно-промислових комплексів // Вісн. Львів. ун-ту. Географія. – 1975. – Вип. 9.

Надійшла до редакції 11.09.2005

С. Лавриненко, ст. викладач

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ РЕГІОНУ

Розкрито суть, особливості регіонального агропродовольчого ринку та його територіальної організації. Охарактеризовано функціональну, галузеву і територіальну структуру агропродовольчого ринку регіону.

There are exposed the essence, specialties of regional agrofood market and its territorial organization. There are characterized the functional, branch and territorial structure of agrofood market of region.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розробки та реалізації аграрної політики в Україні важливою її складовою та пріоритетним напрямом є формування та забезпечення належного функціонування регіональних агропродовольчих ринків. Питання регионального розвитку АПК України в умовах ринкової економіки має особливе значення. Кожний окремо взятий регіон, з одного боку, повинен забезпечувати власні потреби у продовольстві, а з іншого – сприяти формуванню достатніх сировинних і продовольчих фондів державного значення. Регіональний аспект відіграє важливу роль у формуванні ринкових структур АПК. Він детермінує не тільки розміщення і розвиток галузей рослинництва і тваринництва, спеціалізацію, інтеграцію середнього і малого агробізнесу, але й дає уявлення про структурні та якісні ринкові перетворення регіональних моделей АПК. Важливість суспільно-географічних досліджень полягає в тому, що саме вони розкривають регіональну специфіку агробізнесу.

Світова практика свідчить про те, що сільське господарство є дуже витратною і ризиковою сферою виробництва. Вкладення капіталу в переробні галузі має менший ступінь ризику і забезпечує більший прибуток.

Оптова і роздрібна торгівля продовольством забезпечує найшвидший кругообіг капіталу і найбільшу віддачу вкладень порівняно з попередніми виробництвами. Саме тому конкурентоспроможність сільськогосподарського товаровиробника за умов ринкової економіки залежить не лише від успішної організації виробництва, але й від його участі в наступних за виробництвом ланках агробізнесової діяльності, які наближають його до кінцевого споживача. Вищезазначені процеси об'єктивно спонукають учасників різних ланок АПК до пошуку форм інтеграції сільськогосподарського виробництва, зберігання, транспортування, переробки, реалізації продукції, агросервісних послуг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам розвитку інтеграційних процесів в АПК, формування агропродовольчих ринків присвячено значну кількість наукових праць, зокрема економіко-географів М. Пістуна, М. Паламарчука, Я. Олійника, Г. Балабанова, І. Кавецького, С. Запотоцького та економістів П. Саблука, В. Семенова, М. Хорунжого, Б. Гладича, Ю. Коваленка та інших учених.

Видлення невирішених сторін проблеми. Як свідчить аналіз останніх досліджень та публікацій з даної проблематики, основними аспектами вивчення агропродовольчих ринків є дослідження механізмів товарно-грошових відносин з приводу купівлі-продажу сільськогосподарської сировини та продовольства, що здійснюються економістами-аграріями. Економіко-географічні дослідження агропродовольчих ринків торкаються передусім загальнодержавного рівня. Водночас регіональні дослідження агропродовольчих ринків доволі часто підміняються дослідженнями регіональних агропромислових комплексів, без врахування специфіки ринкових відносин, особливостей територіальної диференціації попиту, пропозиції, ринкової інфраструктури. Тому метою даної роботи є аналіз територіальної організації агропродовольчих ринків на рівні регіону. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: розкрити зміст регіонального агропродовольчого ринку як економіко-географічної категорії; висвітлити суть категорії територіальна організація регіонального агропродовольчого ринку; охарактеризувати структуру регіонального агропродовольчого ринку за основними ознаками – функціональною, галузевою та територіальною, виділити елементи відповідних структур.

Основний виклад матеріалу. У фаховій літературі під агропромисловою інтеграцією розуміють розвиток виробничих та економічних зв'язків між галузями і підприємствами АПК, пов'язаних технологічно та орієнтованих на виробництво кінцевої продукції і сільськогосподарської сировини. Тобто агропромислова інтеграція є особливою формою організації виробництва й управління, яка прискорює доведення сільськогосподарської продукції до кінцевого споживача та сприяє встановленню тривалих і стабільних зв'язків між підприємствами АПК. Основними завданнями агропромислової інтеграції є оптимізація розмірів сировинних зон переробних підприємств, транспортних потоків сировини і технологічних відходів переробки, попіщення використання побічної продукції, сприяння процесам спеціалізації та концентрації [1, с. 106].

М. Пістун під агропромисловою інтеграцією розуміє процес посилення зв'язків між виробництвом сільськогосподарської сировини, її зберіганням, транспортуванням, переробкою та споживанням кінцевої продукції. Він вважає, що інтеграційні процеси характерні не лише для технологічної сфери, а виявляються також у взаємодії підприємств різних форм власності, на територіальному рівні (територіальна інтеграція проявляється у локальних агропродовольчих формуваннях) [4, с. 9].

Для означення міжгалузевих (вертикальних) інтеграційних зв'язків всіх галузей, що пов'язані з вирощуванням, переробкою, зберіганням і транспортуванням продовольства використовують термін агропромисловий комплекс (АПК). Під агропромисловим комплексом розуміють сукупність взаємопов'язаних галузей господарства, об'єднаних своєрідною цільовою функцією (забезпечення населення продуктами харчування і предметами споживання сільськогосподарського походження), що розвиваються відповідно до конкретних природно- і суспільно-географічних особливостей території [6, с. 284]. Я. Олійник під регіональним продовольчим комплексом розуміє сукупність підприємств регіону, діяльність яких пов'язана з виробництвом, зберіганням, транспортуванням, промисловою переробкою і реалізацією сільськогосподарської продукції продовольчого призначення [3, с. 81].

У зарубіжній науковій літературі поняття АПК не має широкого вжитку. Галузі, пов'язані із сільським господарством, називають агробізнесом. Агробізнес як форма підприємницької діяльності в аграрній сфері держави

складається з трьох основних груп галузей: галузей, які виробляють засоби виробництва для сільського господарства, переробної промисловості та заготівель; власне сільського господарства (рослинництва і тваринництва); галузей, які забезпечують заготівлю, зберігання, транспортування, переробку сільськогосподарської сировини і реалізацію виробленої з неї продукції [5, с. 14].

До агробізнесу належать також усі види діяльності з обслуговування сільського господарства, тобто агросервіс, ринкова інфраструктура тощо. Агробізнесова діяльність зумовлює функціонування агропродовольчого ринку.

На нашу думку, ринок – це комплексне поняття, яке охоплює одночасно сферу обміну товарів, економіко-географічний простір, де відбувається обмін товарів, систему товарно-грошових відносин, що складається в процесі обміну товарів. Учені-економісти вивчають ринок як товарно-грошові відносини, а економіко-географи – ринок як економіко-географічний простір.

Агропродовольчий ринок – це система установ, методів та ресурсів здійснення обмінних процесів, головним завданням якої є координація та управління агропромисловим виробництвом країни з метою задоволення споживчих потреб її громадян [2, с. 20].

З нашого рогляду, **регіональний агропродовольчий ринок** – це економіко-географічний простір, у межах якого відбуваються товарно-грошові відносини у процесі купівлі-продажу сільськогосподарської сировини і продовольства.

Категорія **територіальна організація регіонального агропродовольчого ринку** включає, по-перше, взаєморозміщення суб'єктів ринку, що забезпечують надходження пропозиції (сільськогосподарських і переробних підприємств, об'єктів виробничої інфраструктури регіону), формування попиту (регіональних систем розселення) та сприяють здійсненню обмінних операцій (об'єктів ринкової інфраструктури); . По-друге, це просторові взаємозв'язки між ними, що забезпечують формування інтегрального агропродовольчого ринку та окремих товарних (продуктових) ринків у межах регіону. Потретє, це територіальні утворення, що формують територіальний каркас регіонального агропродовольчого ринку – різноманітні вузли та центри агробізнесової діяльності. По-четверте, це зміна регіонального агропродовольчого ринку в часі, що вимагає державного втручання у вигляді державної агропромислової політики, яка реалізується через забезпечення регіональної продовольчої безпеки і допомоги, стимулювання створення нових інноваційно-емінентних організаційних форм, передусім продовольчих кластерів. Територіальна організація регіонального агропродовольчого ринку охоплює певний економіко-географічний простір із сформованими на основі взаємозв'язку між попитом і пропозицією ринковими відносинами.

Суспільно-географічний аспект дослідження регіонального агропродовольчого ринку передбачає вивчення розміщення сільськогосподарських, переробних та інфраструктурних об'єктів у їх взаємозв'язку; виявлення чинників, які зумовлюють просторове взаєморозміщення даних підприємств; дослідження територіальної диференціації попиту і пропозиції; територіальну внутрішньорегіональну сегментацію агропродовольчого ринку; виділення основних елементів територіального каркасу регіонального агропродовольчого ринку; визначення рівня регіональної продовольчої безпеки як основи для формування стратегії агропромислової політики регіону.

Основними чинниками, що зумовлюють формування регіонального агропродовольчого ринку регіону, є природні умови та ресурси, соціально-економічні фактори та екологічні умови. Важливими для всіх регіонів є організаційно-правові чинники формування агропродовольчих ринків у державі.

Для забезпечення ефективного функціонування регіонального агропродовольчого ринку потрібна його чітка структуризація. Структуризація регіонального агропродовольчого ринку передбачає виділення функціональної, галузевої (товарної) та територіальної структур.

Агропродовольчий ринок регіону включає такі функціональні структурні складові: пропозицію, представлену товаровиробниками (сільським господарством, переробною промисловістю) та виробникою інфраструктурою; платоспроможний попит населення як кінцевого споживача продовольства; ринкову інфраструктуру, що включає сукупність товарних та аграрних бірж, аукціонів, агроторгових домів, оптових продовольчих ринків, комерційний, іпотечних та інших банків, інвестиційних та інноваційних фондів, науково-дослідних інститутів з проблем продовольчого ринку, інформаційно-консультаційних фірм, аудиторських організацій, різноманітних навчальних закладів тощо.

У галузевій структурі регіонального агропродовольчого ринку виділяються продуктові (товарні) ринки. Під продуктовим ринком розуміють сегмент агропродовольчого ринку, на якому предметом обміну виступає сільськогосподарська продукція та продовольство з однаковими або близькими маркетинговими властивостями. Відповідно до цього виділяють ринки сільськогосподарської сировини та ринки продовольства; продуктові ринки окремих товарів (зерна, м'яса, молока тощо).

Продуктові ринки найуспішніше функціонують на базі продуктових комплексів (головний компонент регіональних АПК). На думку М. Пістуна, продуктові комплекси (підкомплекси) – це сукупність підприємств, організацій різних галузей, пов'язаних з виробництвом і переробкою певного виду сільськогосподарської сировини [4, с. 17]. Вони сформувалися на основі вертикальної інтеграції, яка базується на агропромислових циклах виробництв. Агропромислові цикли можуть бути рослинницько-промисловими і тваринницько-промисловими, відповідно виділяють продуктові комплекси рослинницької і тваринницької спеціалізації.

У межах територіальної структури виділяють локальний, регіональний, національний і світовий агропродовольчі ринки. Локальні ринки формуються на районному рівні. Регіональні ринки формуються як обласні або міжобласні територіальні утворення. Сукупність регіональних агропродовольчих ринків країни складає національний, або внутрішній ринок. Сукупність і взаємодія національних агропродовольчих ринків утворюють світовий ринок.

Територіальна структура агропродовольчого ринку регіону включає вузлові та площинні елементи. Пропонується виділяти такі вузлові елементи територіальної структури:

- вузол агробізнесової діяльності першого порядку (населений пункт (місто), в якому розміщено значну кількість переробних підприємств усіх сформованих товарних ринків регіону, регіональну аграрну (агропромислова, універсальна товарна) біржу та об'єкти організаційно-технічної, фінансово-кредитної і організаційно-дослідницької ринкової інфраструктури регіону);

- вузол агробізнесової діяльності другого порядку (населений пункт (місто) із значною кількістю переробних підприємств основних товарних ринків регіону та об'єктів організаційно-технічної і фінансово-кредитної ринкової інфраструктури регіону);

- центр агробізнесової діяльності (населений пункт (місто або селище), в якому розміщено кілька переробних підприємств та об'єктів організаційно-технічної і фінансово-кредитної ринкової інфраструктури).

Взаємодіючи з навколоишнім простором, вузлові елементи формують площинні елементи територіальної структури регіонального агропродовольчого ринку:

- центри агробізнесової діяльності виступають ядрами локальних агропродовольчих ринків;

- вузли агробізнесової діяльності виступають ядрами регіональних агропродовольчих ринків.

З позицій суспільної географії пропонується класифікувати регіональні агропродовольчі ринки за такими ознаками:

- за концентрацією ринкових суб'єктів та інтенсивністю зв'язків між ними виділяються поліцентричні та моноцентричні ринки;

- за концентрацією виробництва і реалізації ринкового товару (сільськогосподарської сировини і продовольства) – поляризовані та рівномірні.

Світова практика 1990-х рр. свідчить про високу економічну результативність діяльності значної кількості різноманітних кластерів, підтверджуючи їх конкурентні переваги порівняно з традиційними формами організації агробізнесу. Тому обґрунтованим є запровадження продовольчих кластерів і в регіонах України. Механізми розвитку такої форми організації агробізнесу, як продовольчий кластер, варто розглядати в тісному взаємозв'язку із сучасними законами конкурентної боротьби та з урахуванням специфіки регіонального аспекту в глобальній економіці.

Продовольчий кластер – це система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії сільськогосподарських і переробних підприємств, постачальників базових і додаткових послуг (агросервіс) з приводу створення та реалізації "основного продукту" кластера – продовольства. До продовольчих кластерів належать групи підприємств, сконцентрованих географічно в межах регіону, які спільно використовують спеціалізовану інфраструктуру, локальні ринки праці та інші функціональні структури господарства.

Продовольчий кластер – це, в першу чергу, спільнота різних підприємств і організацій на певній території, що напряму або опосередковано пов'язані із виробництвом та реалізацією продовольства. У продовольчому кластері виробничо-реалізаційні зв'язки доповнюються комунікаційними, трудовими, інформаційними та ін.

Висновки. У результаті розвитку процесів агропромислової інтеграції, в основі яких лежать виробничі, організаційно-управлінські та просторові зв'язки, формуються регіональні та господарські агропромислові утворення – різноманітні агропромислові комплекси. Запровадження ринкових відносин в АПК привело до виникнення агробізнесової діяльності, що зумовлює формування та розвиток агропродовольчих ринків. Регіональний агропродовольчий ринок – це економіко-географічний простір, у межах якого відбуваються товарно-грошові відносини у процесі купівлі-продажу сільськогосподарської сировини і продовольства. Структуризація регіонального агропродовольчого ринку передбачає виділення функціональної, галузевої та територіальної структур. Новою, інноваційною формою організації агробізнесової діяльності в регіоні, що виникла як наслідок формування регіональних агропродовольчих ринків, є продовольчий кластер.

1. Бурковська А.В. Розвиток інтеграційних процесів як важлива умова формування ефективного ринку аграрної продукції // Економіка АПК – 2004. – № 12. 2. Коваленко Ю.С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні // Економіка АПК – 2004 – № 3.
3. Олійник Я.Б. Особливості територіального управління продовольчого комплексу Столичного регіону // Економічна та соціальна географія. – 1993. – Вип. 45. 4. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Провотор Н.І. Географія агропромислових комплексів. – К., 1997. 5. Семенов В.Ф., Сівеценко І.Ю., Федоряка В.П. Загальний курс агробізнесу. – К., 2000. 6. Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шабля. – Львів, 1994.

Надійшла до редакції 11.09.2005

УДК 911.3

В. Дорошенко, канд. геогр. наук,
К. Діденко, асп.

ОЦІНКА ЧИННИКІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАСАЖИРСЬКИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Розглянуто питання впливу суспільно-географічних чинників на територіальну організацію пасажирських автомобільних перевезень.

The question of the influence of social-geographical factors to the territorial organization of passenger transportations by road was laboured in the article.

Постановка проблеми. Глибоке і всебічне дослідження територіальної організації автомобільних пасажирських перевезень можливе лише за умови аналізу множини чинників, що впливають на функціонування і розміщення елементів пасажирської автотранспортної системи, встановлення існуючих між ними взаємозв'язків і відношень у вигляді числових характеристик. Адже між конкретним елементом транспортної системи і місцем його розташування існує певна взаємозалежність і певний взаємозв'язок. На вибір місця розміщення впливають, з одного боку, особливості самого об'єкта, а з іншого – специфічні умови території, де він розміщений або може розміщуватися і розвиватися. Що стосується пасажирської автотранспортної системи, то чинники – це вся сукупність аргументів (причин), що зумовлюють вибір локації елементів територіальної структури пасажирських автомобільних перевезень та впливають на показники роботи автотранспорту (вибір розташування автовокзалів, автостанцій, майданчиків відпочинку, величину транспортної роботи в окремих пунктах, вузлах тощо). У своєму дослідженні ми пропонуємо виділяти дві групи чинників: 1) суспільно-географічні (економічні, соціально-демографічні, історичні, культурні, управлінські та адміністративно-правові тощо); 2) природно-географічні та екологічні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зуважити, що дослідженю впливу чинників на територіальну організацію пасажирських перевезень у науковій географічній літературі увага майже не приділяється. Переважна більшість публікацій відноситься до кінця 80 – початку 90-х рр. (М. Григорович, К. Коценко, В. Пелих, І. Нікольський, Ю. Цвєтов, Г. Гольц, В. Бугроменко).

Виділення невивчених сторін дослідження. Даная стаття присвячена систематизації чинників територіальної організації автомобільних пасажирських перевезень та математичному обґрунтуванню їхнього впливу на обсяги перевезень. Мета даної роботи – розкрити зміст чинників територіальної організації пасажирських перевезень і дати оцінку їхнього впливу на обсяги пасажирської автотранспортної роботи в Україні в 2000–2004 рр.

Виклад основного матеріалу. Чинники територіальної організації – це сукупність численних різноякісних умов, ресурсів, передумов, потрібних для вибору місця розміщення та подальшого розвитку будь-якого суспільно-географічного об'єкта з урахуванням його особливостей, виробничих критеріїв і поставленої мети. Існує багато підходів щодо групування чинників. Виходячи з того, що вплив конкретних чинників на процес розміщення суспільно-географічних об'єктів зумовлений, по-перше, істотними відмінностями територій, на яких вони розміщені і розвиваються, і по-друге, – специфікою функціонування самих об'єктів, Д. Стченко пропонує виділяти дві групи чинників. На думку вченого, першу групу утворює сукупність умов розміщення, тобто певних властивостей території, серед яких можна виділити чотири класи: природно-ресурсні, економічні, соціальні та екологічні. Другу групу чинників утворюють вимоги, що висуваються до розміщення і розвитку суспільно-

географічних об'єктів. Вони визначаються внутрішньою логікою розвитку кожної галузі, її властивостями та специфікою. С. Іщук пропонує виділяти такі групи чинників: природні, екологічні, технічні, соціально-демографічні, економічні. М. Пістун поділяє всі фактори на природно-географічні, які ототожнюються з природно-ресурсним потенціалом території, та суспільно-географічні (економічні, соціально-демографічні, історичні тощо).

Як зазначалось вище, ми виділяємо дві групи чинників: суспільно-географічні і природно-географічні та екологічні. Найголовнішими з суспільно-географічних чинників є: загальний рівень розвитку продуктивних сил та їх територіальна організація, економічний профіль району (місце у структурі господарства галузей важкої індустрії, виробничої і невиробничої сфери та їх співвідношення), наявність різних форм власності тощо; рівень розвитку зовнішньоекономічних, міжгалузевих і міжтериторіальних зв'язків, наявність територій пріоритетного розвитку; ринкова кон'юнктура, капіталовкладення та інвестиції в економіку регіону; рівень добробуту населення; наявність рухомого складу, щільність автошляхів, їх технічний стан; особливості архітектурно-планувальної структури населеного пункту; рівень розвитку науково-технічного прогресу; існуючий і потенційний рівень розвитку населеного пункту, характер системи розселення, питома вага головного центру; мобільність і рухливість населення; наявність територіальних рекреаційних систем, зон відпочинку, пам'яток культури, історії та природи тощо.

Серед природно-географічних та екологічних чинників головними є: наявність природних ресурсів (зокрема сировинних та мінеральних, які впливають на формування транспортної системи території переважно через територіальний поділ праці, особливості ТВК) та природні умови, які спрямлюють свій вплив на розвиток і роботу автомобільного транспорту (розчленованість рельєфу, геологічна будова, ухил схилів, наявність карсту тощо). У свою чергу автотранспорт є великим споживачем пального, джерелом забруднення довкілля та відчує сільськогосподарські угіддя під шляхи сполучення.

Детальне вивчення впливу множини чинників на територіальну організацію автомобільних пасажирських перевезень не можливе без застосування математичних методів дослідження. Кореляційно-регресійний аналіз є тим методом, який дозволяє виділити із загального числа факторів найістотніші, розрахувати кількісну міру їх впливу. Отже, для приклада, ми пропонуємо взяти як залежну величину y – кількість перевезених пасажирів (млн) і як незалежні величини x_1 : кількість автомобілів у приватній власності (тис) – x_1 , інвестиції в основний капітал (млн грн) – x_2 , експорт (млн дол) – x_3 , імпорт (млн дол) – x_4 , прямі іноземні інвестиції (млн дол) – x_5 , роздрібний товарообіг (млн грн) – x_6 , кількість малих підприємств – x_7 та провести відповідні розрахунки парних коефіцієнтів кореляції між кожним з цих факторів та обсягом перевезення пасажирів (дані взяті в розрізі областей із Статистичних щорічників

України за 2000–2004). Лінійний коефіцієнт кореляції визначаємо за формулою:

$$r = \frac{\bar{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\sigma_x \sigma_y} \quad (1),$$

де y – результативна ознака; \bar{y} – її середнє значення; x – факторна ознака; \bar{x} – її середнє значення;

$$\bar{xy} = \frac{\sum xy}{n} \quad (2);$$

σ_x^2, σ_y^2 – загальні дисперсії результативної та факторної ознак;

$$\sigma_x = \sqrt{\sigma_x^2} = \sqrt{\bar{x}^2 - (\bar{x})^2} \quad (3);$$

$$\sigma_y = \sqrt{\sigma_y^2} = \sqrt{\bar{y}^2 - (\bar{y})^2} \quad (4).$$

Після проведення розрахунків отримаємо такі коефіцієнти кореляції (табл. 1):

Таблиця 1. Коефіцієнти кореляції

	2000	2001	2002	2003	2004
r_{x_1y}	0,85	0,86	0,87	0,89	0,86
r_{x_2y}	0,95	0,95	0,93	0,93	0,93
r_{x_3y}	0,77	0,89	0,89	0,85	0,83
r_{x_4y}	0,91	0,89	0,86	0,87	0,88
r_{x_5y}	0,88	0,85	0,82	0,82	0,82
r_{x_6y}	0,94	0,92	0,92	0,93	0,92
r_{x_7y}	0,93	0,94	0,94	0,95	0,92

Отже, після отримання всіх парних коефіцієнтів кореляції за даними за 2000–2004 рр. можна зробити висновок про те, що з року в рік вплив взятих нами факторів на обсяги перевезень (y) залишається стабільним і сильним, але найбільший він для тих факторів, де r становить від 0,91 до 0,95 або 91 до 95 % (в розрізі регіонів це: інвестиції в основний капітал, роздрібний товарообіг і кількість малих підприємств). Для характеристики зв'язку між обсягом перевезень та тими факторами, з якими найтісніший кореляційний зв'язок, нами були розраховані параметри рівняння регресії (для даних за 2004). Після побудови кореляційного поля ми

отримали, що зв'язок близький до лінійного і його можна виразити рівнянням прямої $Y=b_0 + b_1x$ (5). Параметри цієї прямої знайдемо із системи нормальних рівнянь:

$$\begin{cases} \sum y = b_0 n + b_1 \sum x \\ \sum xy = b_0 \sum x + b_1 \sum x^2 \end{cases} \quad (6)$$

Після розв'язання цієї системи отримаємо такі лінійні рівняння: $Y = 29,28 + 0,04 x_2$; $Y = 19,07 + 0,05 x_6$; $Y = 16,16 + 0,01 x_7$.

В отриманих рівняннях регресії коефіцієнт b_1 показує, наскільки зміняться обсяги перевезення пасажирів при зміні відповідного фактора на одиницю.

Істотність отриманого зв'язку можна перевірити за допомогою таблиць критичних значень коефіцієнта детермінації R^2 ($R_n^2 = r_n^2$), який показує, скільки відсотків варіювання обсягів перевезень зумовлено впливом даного фактора, а решта – іншими факторами, які в даному випадку не були враховані.

Так, для рівня істотності $\alpha = 0,05$ при $k_1 = 1$ і $k_2 = 27 - 2 = 25$ критичне значення $R_{0,95}^2 (1,25) = 0,140$. Фактичні значення, $R^2 x_2 = 0,86$, $R^2 x_6 = 0,85$, $R^2 x_7 = 0,85$ значно перевищують критичне, що підтверджує наявність істотного кореляційного зв'язку між обсягом перевезень та наведеними факторами.

Отже, наведені вище розрахунки підтверджують істотний вплив викремлених факторів, на обсяги перевезень пасажирів автомобільним транспортом України, що є логічним, бо саме вони є одними з індикаторів розвитку малого бізнесу, сфери послуг, обігу коштів, впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіонів і країни в цілому, а отже, на функціонування пасажирської автотранспортної системи.

У нашому дослідженні на прикладі вивчення сезонності автомобільних пасажирських перевезень було також простежено сумарний вплив суспільно-географічних і природно-географічних та екологічних чинників. Після проведення відповідних розрахунків за даними 2000–2004 рр. отримаємо таке графічне зображення результатів (рис. 1):

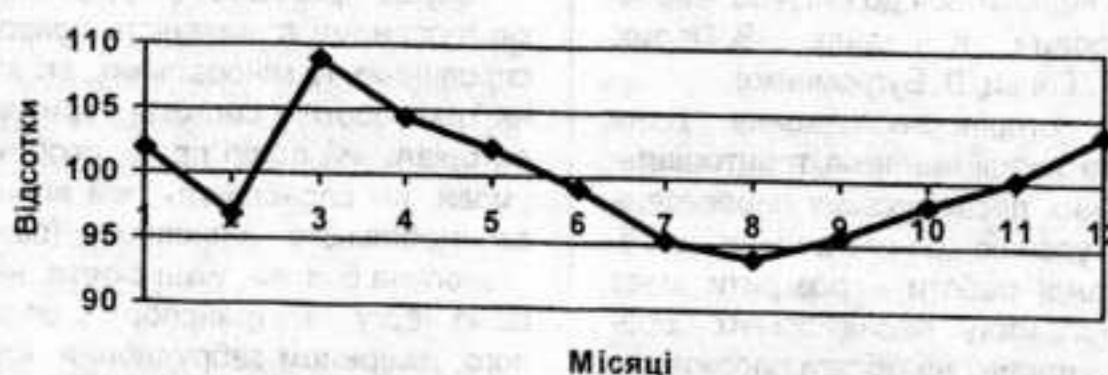

Рис. 1. Сезонна хвиля обсягів перевезень пасажирів автотранспортом України

Як видно з графіка, сезонність розвитку явища складає триповерхову хвилю, що є наслідком впливу різних факторів (як суспільно-географічних так і природно-географічних). Оскільки внутрішньоміські перевезення складають найбільшу частку від загальних обсягів перевезень, тому природно, що саме на літні місяці припадає найнижча активність поїздок. У період відпусток активність поїздок міських жителів значно знижується, після цього восени та протягом зимового періоду сезонна хвиля поступово зростає і свого максимального значення досягає в березні. Коливання, які спостерігаються в лютому, можна пояснити меншою кількістю днів цього місяця (28 проти 30(31)).

Висновки. Чинники територіальної організації впливають на кількісні та якісні характеристики розміщення

та взаємодії всіх видів людської діяльності взагалі і складових пасажирської автотранспортної системи зокрема, та мають вирішальний вплив на цей процес. Оцінка чинників за допомогою кореляційно-регресійного аналізу та інших математичних методів є необхідною, оскільки дозволяє виділити із загального числа факторів найістотніші, визначити силу та вид їх впливу, а отже, детально дослідити особливості територіальної організації автомобільних пасажирських перевезень.

1. Мармоза А.Т. Практикум з теорії статистики. – К., 2003.
2. Транспортная система региона / В.В. Волошин, М.В. Григорович, Е.Ф. Коценко. – К., 1989.
3. Цветков Ю.М. Транспорт: системный подход (вопросы теории и практики). – М., 1980.

Надійшла до редакції 12.02.2005

ПРОГНОЗ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ

Розкрито окремі аспекти методичних засад використання синергетичного підходу до прогнозування регіонального розвитку. Зроблено спробу розробки методики аналізу та прогнозування процесів територіальної концентрації і поширення соціальних негараздів з її апробацією на матеріалах регіонів України.

There are exposed the some aspects of methodical basics for usage of synergetic approach to forecasting of regional development. There are making an attempt to elaborate of methodic of analysis and forecasting of territorial concentration and diffusion of social adverse conditions with its approbation by Ukrainian regions materials.

Постановка проблеми. Прогнози регіонального розвитку, що розроблені з використанням лише системно-структурного підходу, не завжди забезпечують точні передбачення. Це пов'язано з тим, що вони ґрунтуються на засадах причинності. Проте соціально-економічний розвиток регіонів у певні відтинки часу може характеризуватися нерівноважністю, нелінійністю, коли неістотні за силою впливу випадкові чинники можуть призводити до значних наслідків. З іншого боку, завдяки зворотним зв'язкам, що виводять регіон із стану рівноваги, можуть самочинно виникати дисипативні структури. Точні параметри їх розвитку в багатьох випадках також вважаються непрогнозованими (внаслідок наявності такого явища, як "дивні" атрактори, що мають стохастичну, фрактальну структуру). Усі ці проблеми спрямовані розв'язати синергетичний підхід до прогнозування регіонального розвитку, який ґрунтуються на засадах фіналізму (передбачення фінальної форми розвитку – атрактора, тобто стійкого стану, до якого прагне система). Головним при цьому є прогноз можливих моделей розвитку регіонів, а не обрахунок точних кількісних параметрів.

Важливим індикатором, що свідчить про можливість переходу регіону у стан нерівноваги (досягнення точки біфуркації) та подальших змін у його просторовій структурі, на думку автора, є рівень концентрації та особливості територіальної диференціації соціальних негараздів.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Можливості використання синергетичного підходу до прогнозування регіонального розвитку з позицій суспільної географії розкрито у працях В. Шупера [9; 10], А. Валесяна [1; 2], С. Капіци [5; 6], Ю. Ліпеця [7], В. Захарченка [3]. Окремі аспекти дослідження географії соціальних негараздів висвітлено в роботах О. Шаблія [8], С. Іщука, Г. Іщук, О. Гладкого [4]. Останні розглядають дану проблему як складову ширшого наукового напряму – екстремальної географії.

Щодо виділення невирішених сторін проблеми, то тут варто зупинитися на двох аспектах. З одного боку, існує потреба в адаптації існуючих методик прогнозування різних аспектів процесів самоорганізації до потреб наукового передбачення регіонального розвитку. Передусім це стосується розробки методики визначення параметрів порядку соціально-економічного розвитку регіонів, визначення точок біфуркації, прогнозування кількості та можливих варіантів формування дисипативних структур у регіоні. З іншого боку, як зазначає О. Шаблій, в Україні майже повністю відсутні дослідження з вивчення географії соціальних негараздів (соціальної патології, соціального зла) [8, с. 252]. Тому існує й потреба в розробці методик дослідження процесів територіальної концентрації та поширення соціальних негараздів.

Виходячи з цього, метою даної роботи є розкриття окремих аспектів методичних засад використання синергетичного підходу до прогнозування регіонального розвитку, а також спроба розробки методики аналізу та прогнозування процесів територіальної концентрації і поширення соціальних негараздів, її апробація на матеріалах регіонів України.

1. Методичні засади використання синергетичного підходу до прогнозування регіонального розвитку. Згідно із засадами синергетичного підходу, поряд із територіальною організацією регіонів (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, встановлення взаємозв'язків та утворення інтегральних форм територіального зосередження різних видів людської діяльності) внаслідок наявності надлишку вільної енергії, речовини, інформації та нелінійного характеру позитивних зворотних зв'язків можуть виявлятися процеси територіальної самоорганізації. У такому разі регіон розвивається за однією з можливих траєкторій, що забезпечує трансформацію його просторової структури до атрактивної форми (ідеальної, оптимальної форми організації території, наприклад, стану комплексності – відсутності диспропорцій, раціональності зв'язків і т. п.). Чинники при цьому можуть лише прискорювати чи уповільнювати розвиток регіону до атрактивного стану (відіграючи роль "кatalізатора" чи "інгібітора"). На цьому шляху негативний вплив чинників (у т. ч. управлінських рішень), а також випадкові чинники (т. зв. флюктуацій) можуть привести до втрати стійкості регіонального розвитку, переходу до нерівноважного стану. При цьому виникають нові атрактори, вибір між якими найчастіше є випадковим. Такий "кризовий стан" у розвитку регіону називають "точкою біфуркації" або "часом загострення". Водночас унаслідок втрати вільної енергії, речовини, інформації в регіонах як відкритих нелінійних системах, далеких від рівноваги, можуть виникати дисипативні структури, які мають чітку просторову локалізацію. І головне завдання регіонального прогнозування полягає у визначені моментів їх переходу від стійкого до нестійкого стану (точок біфуркації), а також можливих шляхів, моделей розвитку регіонів. На основі цих прогнозів обґрунтуються управлінські рішення, що мають увійти в резонанс із саморозвитком, "допомогти" системі перейти до найоптимальнішої щодо життєдіяльності населення траєкторії розвитку.

Розглянемо методику визначення точок біфуркації в соціально-економічному розвитку регіонів, використавши для цього модель, описану в роботі [5].

Нехай динаміка концентрації певного соціально-економічного явища в регіоні характеризується степеневим рівнянням:

$$P_{xt} = f_1(P_x) + f_2(P_x)d_x, \\ f_1(P_x) = k_1 P_x^\alpha, \quad f_2(P_x) = k_2 P_x^\beta, \quad \alpha, \beta, k_1, k_2 > 0,$$

де P_{xt} – концентрація певного явища в момент часу t в районі x ; d_x – відхилення концентрації в районі x від середньорегіонального значення; α, β, k_1, k_2 – емпіричні параметри моделі. При цьому функція $f_1(P_x)$ відбуває нелінійний характер розвитку процесу, наявність позитивного зворотного зв'язку щодо концентрації певного явища в регіоні. Тобто, чим вище концентрація даного явища в регіоні, тим вищі темпи її збільшення. Функція $f_2(P_x)$ характеризує розвиток дисипативних процесів. Так,

якщо явище в регіоні відсутнє, то $f_2(P_x) = 0$. Чим вищою є його концентрація, тим швидше воно поширюється територією регіону.

Спочатку розглянемо випадок, коли концентрація явища на території регіону є однаковою або такою, що територіально диференціюється не істотно, тобто $d_x = 0$ або близьке до такого значення. У цьому разі динаміка концентрації явища в регіоні буде характеризуватися таким рівнянням:

$$\frac{dP_x}{dt} = k_1 P_x^{\alpha}.$$

Його розв'язок фактично залежить лише від початкових умов – концентрації явища в момент часу t_0 . При цьому протягом відносно тривалого часу (т. зв. квазистаціонарної стадії) рівень концентрації явища істотно не змінюється, але в районі моменту часу t_f (т. зв. часу загострення) він починає інтенсивно зростати. Даний процес у регіоні (а, як наслідок, і багато інших) переходить у стан нерівноваги. Таким чином, індикаторами для визначення нерівноважного стану регіонів можуть служити зростаючий рівень концентрації та низький рівень внутрішньорегіональної диференціації явища (наприклад, коефіцієнт варіації).

У випадку, коли концентрація певного явища в межах регіону різничається, то динаміка концентрації P_x буде істотно залежати від співвідношення параметрів ступенів функцій f_1 та f_2 – α і β . Типовим вважається варіант розвитку, коли $\alpha = \beta + 1$. У такому разі спочатку із поширенням явища територією регіону зростає його загальна концентрація. Проте через певний проміжок часу концентрація явища в деяких частинах регіону зменшується, а в деяких – зростає. Відбувається самоорганізація, в результаті якої формуються нестационарні (тобто такі, що змінюються в часі) дисипативні структури. Явище стає просторово локалізованим і його концентрація зростає лише в ядрах. Залежно від співвідношення різних параметрів моделі в регіоні може формуватися одне ядро концентрації, що покриває своїм впливом всю територію регіону, може – два незалежних ядра, або на одній ділянці території може формуватися одне ядро, а на другій – концентрація явища зменшуватиметься фактично до повного зникнення.

У випадку, коли $\alpha < \beta + 1$, у міру досягнення часу загострення явище охоплює всю територію регіону, маючи відносно вищу концентрацію на одних ділянках території і низчу – на інших. Якщо $\alpha > \beta + 1$, то спостерігається ситуація, коли явище при істотному зростанні його концентрації локалізується лише на певній ділянці території. При цьому це може бути одне ядро, а може й кілька, розвиток яких характеризується коеволюцією, тобто взаємозалежністю, взаємозумовленістю, взаємонакладанням сфер впливу.

Залежно від інколи випадкових обставин у регіоні можуть формуватися різні дисипативні структури. Але, за твердженнями фахівців, кількість варіантів таких структур (напрямів розвитку після точки біfurкації) можна спрогнозувати. Пропонується така формула:

$$N = [s - \left[\frac{s}{\alpha} \right]] + 1,$$

де $s = \frac{\alpha - 1}{\alpha - \beta - 1}$, $[s]$ – ціла частина числа [5].

2. Методика аналізу та прогнозування процесів територіальної концентрації і поширення соціальних негараздів, її апробація. Як зазначалося вище, територіальну концентрацію та диференціацію соціальних негараздів будемо трактувати як важливу ознаку переходу регіону до нестійкого стану, початку змін у його просторовій структурі.

Як зазначає О. Шаблій, географія соціальних негараздів є складною в методологічному і теоретичному аспектах проблемою. Саме поняття "негараздів" не піддається точному визначення. Крім того, вона може змінюватися зі зміною суспільних установок, цінностей, орієнтації, навіть ідеологій. Учений до складу соціальних негараздів відносить злочинність, крадіжки (як вид злочинності), атеїзм, алкоголізм, наркоманію, травматизм, проституцію, захворюваність, розірвання шлюбів, голосування на виборах за крайні ліві партії (комуністів, за партію ПСПУ), тіньову економіку [8, с. 592–593]. На думку С. Іщука, Г. Іщук та О. Гладкого, географія злочинності, яка є окремим розділом екстремальної географії, досліджує зміни в часі і просторі злочинної діяльності як соціально-правового явища суспільства [4, с. 19].

В основу даного дослідження негативних соціально-територіальних процесів було покладено чотири складових соціальних негараздів та відповідні показники: злочинність (показник рівня злочинності у розрахунку на 100 тис. жителів), безробіття (рівень зареєстрованого безробіття, %), бідність (співвідношення середньомісячної заробітної плати та прожиткового мінімуму, %) та захворюваність (коефіцієнт захворюваності у розрахунку на 100 тис. жителів). На вибір саме таких показників вплинув фактор наявності офіційних даних у розрізі складових адміністративно-територіальних одиниць регіонів України.

Для аналізу процесів територіальної концентрації соціальних негараздів було обраховано показник рівня концентрації:

$$k = \frac{P_x}{P_s},$$

де P_x – значення відносного показника, що характеризує соціальні негаразди в регіоні, P_s – значення цього ж показника у країні в цілому.

Отримані значення рівня концентрації основних видів соціальних негараздів в Україні дозволяють визнати такі найпроблемніші регіони (табл. 1): за рівнем концентрації злочинності – Запорізька ($k_1 = 1,54$), Луганська (1,48), Дніпропетровська (1,40) області; за рівнем концентрації безробіття – Тернопільська ($k_2 = 1,92$), Чернівецька (1,64), Рівненська (1,61), Черкаська (1,56), Кіровоградська (1,53) області; за рівнем концентрації бідності – Тернопільська ($k_3 = 1,41$), Хмельницька (1,30), Волинська (1,27) області; за рівнем концентрації захворюваності – Івано-Франківська ($k_4 = 1,26$), Київська (1,24), Львівська (1,17), Черкаська (1,15) області.

Для аналізу процесів територіального поширення (дифузії) соціальних негараздів і визначення відповідних внутрішньорегіональних відмінностей найчастіше використовується коефіцієнт перевищення максимального значення певного показника мінімального в розрізі складових адміністративно-територіальних одиниць – рівень внутрішньорегіонального розриву:

$$m = \frac{x_{\max}}{x_{\min}},$$

Так, за рівнем злочинності найвищі значення рівня регіонального розриву спостерігаються в Одеській ($m_1 = 6,06$, максимум негараздів – у м. Теплодар, мінімум – у м. Южне), Закарпатській ($m_1 = 5,66$, максимум – Ужгород, мінімум – Хустський район) та Київській ($m_1 = 5,36$, максимум – у Володарському районі, мінімум – у Тетіївському) областях. За рівнем безробіття найбільші диспропорції характерні для Одеської ($m_2 = 53,50$, максимум негараздів спостерігається в Ананьївському районі, мінімум – в Одесі), Київської ($m_2 = 40,75$, максимум – у Володарському районі, мінімум – у столиці) та Донецької ($m_2 = 22,50$, максимум – Амвросіївському районі, мінімум – у Маріуполі) областей. За рівнем бідності най-

істотніші внутрішньорегіональні відмінності наявні в Одеській ($m_3 = 7,80$, максимум негараздів – у Болградському районі, мінімум – у м. Южне), Рівненській ($m_3 =$

4,97, максимум – Корецькому районі, мінімум – у м. Кузнецівськ), Хмельницькій ($m_3 = 4,69$, максимум – у Білогірському районі, мінімум – у Нетішині) областях.

Таблиця 1. Рівні концентрації та варіації соціальних негараздів у регіонах України*

Мезорегіони та макрорегіони України	Злочинність			Безробіття			Бідність			Захворюваність	Сумарний рівень концентрації соціальних негараздів	Середній коефіцієнт варіації соціальних негараздів
	k_1	V_1	m_1	k_2	V_2	m_2	k_3	V_3	m_3	k_4		
Київська	0,95	51,6	5,36	0,47	77,1	40,75	0,76	43,7	4,49	1,24	3,42	57,5
Житомирська	0,90	30,0	3,16	1,42	49,3	6,55	1,24	28,7	2,75	0,89	4,45	36,0
Чернігівська	0,89	19,7	1,88	1,17	58,0	8,12	1,25	37,1	3,77	1,09	4,40	28,3
Столичний	0,93	38,7	5,72	0,78	63,6	40,75	0,89	43,4	5,59	1,15	3,75	48,6
Черкаська	0,83	21,7	2,24	1,56	37,5	4,88	1,25	24,3	2,24	1,15	4,79	27,8
Кіровоградська	0,91	27,8	2,43	1,53	46,9	3,93	1,23	30,3	3,09	0,80	4,47	35,0
Центральний	0,87	27,4	3,04	1,56	42,2	4,88	1,24	27,6	3,09	1,00	4,67	32,4
Донецька	1,13	23,1	2,34	0,72	62,8	22,50	0,96	30,5	3,32	0,92	3,73	38,8
Луганська	1,48	25,9	2,76	0,81	75,0	15,88	0,99	28,0	2,37	0,83	4,11	43,0
Донецький	1,25	24,3	2,76	0,75	68,9	22,50	0,97	29,7	3,32	0,90	3,87	41,0
Одеська	1,09	30,0	60,06	0,61	90,0	53,50	1,03	66,8	7,80	0,94	3,67	62,3
Миколаївська	1,10	23,1	2,55	1,06	45,9	10,25	0,89	48,2	4,39	0,77	3,82	39,1
Херсонська	1,25	24,1	2,55	1,61	49,5	7,70	1,20	19,1	1,87	0,93	4,99	30,9
Крим	1,19	25,6	2,61	0,83	65,2	18,63	1,02	28,7	2,41	1,04	4,08	39,8
Причорноморський	1,15	27,8	6,06	0,92	70,0	53,50	1,02	47,6	7,80	0,94	4,03	48,5
Запорізька	1,54	18,2	2,17	0,92	59,7	17,67	0,89	47,3	4,53	0,87	4,22	41,7
Дніпропетровська	1,40	42,4	4,99	0,97	55,7	12,17	0,89	32,3	2,84	1,14	4,40	43,5
Придніпровський	1,45	33,8	4,99	0,94	56,5	17,67	0,89	38,5	4,53	1,05	4,33	42,9
Тернопільська	0,76	36,0	3,55	1,92	40,0	3,97	1,41	18,1	2,00	0,92	5,01	31,4
Вінницька	0,77	35,6	2,63	0,94	39,5	3,95	1,26	35,2	2,93	1,21	4,18	33,4
Хмельницька	0,74	25,6	3,50	1,03	51,2	6,60	1,30	51,3	4,69	0,91	3,98	45,3
Подільський	0,76	33,4	5,27	1,22	52,8	8,47	1,31	39,3	4,69	1,04	4,45	42,6
Івано-Франківська	0,56	31,1	3,37	1,17	49,1	6,70	1,14	33,5	3,01	1,26	4,13	37,9
Львівська	0,67	35,7	4,37	1,11	49,1	10,40	1,12	23,6	2,37	1,17	4,07	39,4
Закарпатська	0,48	50,6	5,66	1,25	67,3	10,00	1,16	18,9	1,90	1,03	3,92	45,6
Чернівецька	0,58	37,6	2,96	1,64	48,4	12,09	1,23	29,3	2,27	1,06	4,51	38,4
Карпатський	0,59	38,7	5,66	1,22	57,4	15,90	1,15	26,6	3,01	1,15	4,11	40,9
Волинська	0,74	49,2	4,60	1,36	22,9	5,92	1,27	28,0	2,09	1,12	4,49	33,4
Рівненська	0,68	33,5	3,46	1,61	43,8	4,60	1,01	23,6	4,97	1,08	4,38	33,6
Північно-Західний	0,71	41,5	4,60	1,50	45,0	5,92	1,12	25,9	5,02	1,10	4,43	37,4
Харківська	1,39	25,5	2,78	0,86	45,2	10,80	0,97	30,3	2,96	0,97	4,19	33,7
Сумська	0,97	28,5	2,88	1,19	42,3	5,63	1,23	30,2	2,73	0,75	3,96	33,7
Полтавська	1,06	24,8	2,40	1,19	50,0	5,92	1,05	37,1	3,85	0,87	4,17	37,3
Північно-Східний	1,05	29,7	3,94	1,03	46,6	34,62	1,05	23,9	4,47	0,90	4,03	36,4

*Розраховано за даними Статистичних щорічників АР Крим, областей України та міст Києва і Севастополя за 2003 р.

Проте використання даного показника приховує істотний недолік. Рівень внутрішньорегіонального розриву показує відмінності між "лідером" та "аутсайдером", але залишає поза увагою розподіл "середніх" територіальних одиниць. Так, зокрема, за показником рівня бідності (співвідношення середньомісячної заробітної плати найманих працівників до прожиткового мінімуму) одразу закладається диспропорція, пов'язана з рівнями оплати праці в різних галузях господарства. І таким чином окремі внутрішньорегіональні територіальні одиниці, що є monoспеціалізованими на високооплачуваних галузях господарства, створюють "картину" істотних територіальних диспропорцій та внутрішньорегіональних відмінностей, хоча в решті територіальних одиниць значення можуть бути подібними. Такими територіальними одиницями в Україні передусім є ті, що спеціалізуються на атомній енергетиці (міста Славутич, Кузнецівськ, Южноукраїнськ, Енергодар, Нетішин, де вищезазначений показник перевищує 265%), транспортні вузли (морські порти Южне, Іллічівськ, аеропорт Бориспіль, залізничні вузли Знам'янка, Козятин, Жмеринка, Фастів, понад 180 %), центри вуглевидобутку (Красноармійськ, Кіровське, Первотравенськ, Вугledar, Вільно-гірськ, Ровеньки, понад 190 %), центри нафто- та газовидобутку (Прилуки, Красноградський, Долинський ра-

йони, понад 185 %), залізорудної промисловості (м. Комсомольськ, понад 190 %).

Отже, для аналізу внутрішньорегіональних відмінностей у концентрації соціальних негараздів доцільніше використовувати коефіцієнт варіації, що обирається за формулою,

$$\nu = \frac{\sigma}{\bar{x}} * 100\%$$

де σ – стандартне (середньоквадратичне) відхилення вихідного показника, \bar{x} – його середньоарифметичне значення.

За коефіцієнтом варіації можна визначити регіони України з найвищим рівнем внутрішньорегіональних відмінностей: за рівнем злочинності – Київська ($V_1 = 51,6\%$, включаючи Київ), Закарпатська (50,6 %), Волинська (49,2 %), Дніпропетровська (42,4 %) області; за рівнем безробіття – Одеська ($V_2 = 90,0\%$), Київська (77,1 %), Луганська (75,0 %), Крим (65,2 %, включаючи Севастополь); за рівнем бідності – Одеська (66,8 %), Хмельницька (51,3 %), Миколаївська (48,2 %), Запорізька (47,3 %) області.

Щодо використання вищеописаної моделі для аналізу територіальної концентрації та диференціації соціальних негараздів, то функцію $f_i(P_j)$ можна пояснити таким чином. Якщо із сусіднього регіону певний вид соціальних негараздів поширюється на даний регіон, а з даного – на

сусідній, то в кожному регіоні негараздів стає вдвічі більше. З іншого боку, одні соціальні негаразди зазвичай притягають й інші (зростання рівня безробіття викликає зростання рівня бідності, а, як наслідок, і захворюваності, злочинності). Функція $f_2(P_x)$ характеризує розвиток процесів, коли вища концентрація соціальних негараздів зумовлює вищі темпи їх поширення територією регіону. Але такі процеси залежать від співвідношення із середньорегіональним значенням (параметра моделі d_x). Якщо

концентрація соціальних негараздів вище, ніж у регіоні в цілому, розвиток дисипативних процесів прискорюється, у протилежному випадку – уповільнюється.

Для визначення регіонів, які знаходяться у районі "часу загострення" (точки біфуркації), було обраховано сумарний коефіцієнт концентрації та середній коефіцієнт варіації соціальних негараздів і побудовано відповідну діаграму (рис. 1).

Рис. 1. Розподіл регіонів України за рівнем концентрації та коефіцієнтом варіації соціальних негараздів (2003)

Про перебування регіону поблизу "точки біфуркації", на думку автора, свідчать різке зростання рівня концентрації та низькі значення коефіцієнта варіації соціальних негараздів. З рис. 1 чітко видно, що такими регіонами в Україні нині є Тернопільська, Херсонська та Черкаська області.

Цей висновок підтверджують і графіки динаміки рівня концентрації одного із соціальних негараздів – безробіття, які побудовані для Тернопільської, Херсонської і Черкаської областей (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка рівня концентрації безробіття (а – реальна ситуація, б – можливі тренди)

З іншого боку, регіонами, в яких уже сформувалися дисипативні структури, можна вважати території із відносно незначним рівнем концентрації та високими значеннями коефіцієнта варіації соціальних негараздів. Тобто в них уже відбулася просторова локалізація досліджуваних процесів. Це Київська (включаючи Київ) та Одеська області.

Для тих регіонів, що знаходяться в районі "точки біфуркації" у розвитку соціально-географічних процесів, необхідним є вживання першочергових заходів державної регіональної політики, щоб наче "підштовхнути" ці регіони на кращу траєкторію розвитку, до оптимальнішого щодо життєдіяльності населення атрактора. Слід враховувати той факт, що відносно незначні відмінності в рівнях концентрації явища в різних регіонах через певний проміжок часу можуть набути істотних розмірів. Це, зокрема, видно на рис. 2, б, де близькі на початковій стадії можливі трен-

ди динаміки рівня концентрації безробіття в Херсонській та Черкаській областях з часом розходяться.

Висновки та перспективи. 1. Синергетичний підхід доповнює системно-структурний підхід до прогнозування регіонального розвитку, відкриваючи можливості наукового передбачення динаміки суспільно-територіальних процесів в умовах нерівноваженості, нелінійності. 2. Для тих регіонів, що знаходяться в районі точки біфуркації, необхідним є вживання першочергових заходів державної регіональної політики, які повинні сприяти їх переходу на оптимальнішу щодо життедіяльності населення траєкторію розвитку. 3. Регіонами України, що перебувають у районі точки біфуркації щодо розвитку соціально-територіальних процесів, є Тернопільська, Херсонська та Черкаська області. 4. Подальші дослідження даної проблеми будуть спрямовані на розробку методичних основ прогнозування шляхів формування дисипативних структур у регіонах.

1. Валесян А.Л. Синхронность в пространственной эволюции систем расселения и транспортных сетей. Автореф. дисс. д-ра геогр. наук. – М., 1995. 2. Валесян А.Л. Антиномичность методологических сдвигов в современной общественной географии // Изв. РАН. Сер. География. – 1995. – № 5. 3. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах. – Вінниця, 2004. 4. Іщук С.І., Іщук Г.П., Гладкий О.В. Екстремальна географія: суть, структура, стан в Україні // Економічна та соціальна географія. – 1999. – Вип. 48. 5. Калица С.П., Малинецький Г.Г., Курдю-

- мов С.П. Синергетика и прогнозы будущего. – М., 1997. 6. Калица С.П. Общая теория роста человечества. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. – М., 1999. 7. Липец Ю.Г. Анализ неустойчивостей в глобальной социально-экономической системе // Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. – К., 2003. 8. Шаблій О.І. Сучасна географія. – Л., 2001. 9. Шупер В.А. Влияние синергетики на географическое мировоззрение // Известия РАН. Сер. География. – 2001 – № 4. 10. Шупер В.А. Самоорганизация городского расселения. – М., 1995.

Надійшла до редколегії 27.06.2005

УДК 911.3

В. Матвієнко, канд. геогр. наук
Н. Матвієнко, канд. геогр. наук

ОКРЕМІ АСПЕКТИ БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ

Розглянуто особливості бізнес-планування в сільськогосподарському виробництві.

The features business of planning in agricultural manufacture are considered.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Агропромисловий комплекс є важливою структурною ланкою національної економіки і разом з іншими господарськими комплексами формує передумови для забезпечення сталого соціально-економічного зростання суспільства. На сучасному етапі розбудови держави внаслідок тривалого спаду агропромислового виробництва надзвичайного значення набула проблема продовольчої безпеки України. Сьогодні спостерігається ціла низка міжгалузевих диспропорцій у розвитку національного агропромислового комплексу. В умовах переходу до ринкової економіки та змін організаційно-правової форми господарств, а також надання можливості використовувати свої права на земельний пай виникає потреба вмілого орієнтування на ринку сільськогосподарської продукції, ефективного управління виробничими, кадровими та фінансовими ресурсами сільськогосподарського підприємства (фермерського господарства). Формування нової свідомості та створення господарств, пристосованих до ринкових умов, а також забезпечення раціональності їх розвитку потребують від суб'єктів підприємницької діяльності (сільськогосподарських виробників) розробки бізнес-плану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленням питань з методики розробки бізнес-планів займається Л. Агафонова, О. Гога, В. Буров, О. Маращін, О. Новіков, І. Ліпсіц, В. Маркова, Н. Кравченко, В. Пилипчук, О. Щур, С. Покропивний та ін.

Постановка завдання. Головною метою бізнес-плану є створення такої моделі підприємства, яка, функціонуючи, була б корисною конкретному виробництву, галузі та суспільству в цілому. Сьогодні, коли ціла низка підприємств аграрної та переробної сфер агропромислового комплексу перебуває в економічній кризі, актуальними постають питання мобілізації значних ресурсів (природних, трудових, фінансових), пошук нових шляхів і чинників модернізації в контексті переходу до інноваційної моделі розвитку. Вирішенню цих питань певною мірою слугує бізнес-план, суть та особливості якого на рівні сільськогосподарських підприємств ми намагалися розглянути в даній статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бізнес-план – це інструмент планування господарської діяльності підприємства на найближчий та віддалений період відповідно до потреб ринку та можливостей отримання необхідних ресурсів [2, с. 4]. Появу бізнесових проектів як інструменту планування зумовили такі чинники соціально-економічного розвитку нашої держави:

1) урізноманітнення форм власності, зокрема появи приватної власності підвищує зацікавленість суб'єктів власності у виробництві власних послуг (продукції); 2) формування нового покоління підприємців здатних працювати в умовах ринку; 3) поява зацікавлених інвесторів, які прагнуть з метою становлення свого фінансового положення допомогти малому та середньому бізнесу зайняти чільне місце в економіці конкретного підприємства та господарського комплексу країни в цілому.

Бізнес-план дає змогу розв'язати цілу низку завдань: 1) обґрунтувати економічну доцільність напрямів розвитку підприємства; 2) розрахувати очікувані фінансові результати діяльності, насамперед обсяги продажу, прибутків тощо; 3) визначити джерела фінансування обраної стратегії; 4) підібрати висококваліфіковані кадри, спроможні реалізувати даний план. Основним завданням його розробки вважається об'єднання найкращих прогнозів розвитку з урахуванням сьогоднішньої ситуації, тобто узгодження внутрішнього аналізу підприємства з макроекономічним аналізом, що проводять спеціалізовані наукові організації. Бізнес-план – це стислий виклад довготермінових намірів, оцінок і прогнозів. Він не може бути "дуже" конкретним і потребує постійного коригування, оскільки прогнози та оцінки значно коливаються залежно від зміни зовнішніх факторів, таких як загальноекономічне становище держави, поява нових технологій, конкуренція, а також внутрішніх – постановка нових цілей (випуск нових видів продукції), зміна структури підприємства тощо. Бізнес-план є стартовою основою всієї планової і виконавчої діяльності підприємства, найбільш важливим джерелом стратегічної інформації про напрями управління. Наявність детально розробленого бізнес-плану – передумова отримання підприємством банківських кредитів чи залучення інвестицій. Роль бізнес-плану щодо доцільності використання інвестицій раніше виконувало техніко-економічне обґрунтування, яке він поглинув як складову. Бізнес-план як плановий документ дає змогу внутрішнім користувачам більш системно оцінити внутрішній потенціал підприємства та перспективи його розвитку, а також можливість використовувати його як інструмент власного контролю за дотриманням обраної стратегії діяльності підприємства (фермерського господарства). Схематично це можна зобразити таким чином: підприємство → стратегія → тактика → бізнес-план.

Складання бізнес-планів для сільськогосподарських підприємств потребує обов'язкового врахування особливостей виробництва сільськогосподарської продукції. До основних особливостей сільськогосподарського виробництва з погляду бізнес-планування можна віднести такі

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОЦІНКА ЯКОСТІ ЦИФРОВИХ ПРОСТОРОВИХ ДАНИХ ДЛЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

Визначено принципи забезпечення якості цифрових просторових даних та розглянуто основні складові інформації про їх якість на прикладі оцінки якості цифрових просторових даних, які формують цифрову географічну основу України.

Principles of maintenance of quality of the digital spatial data are determined and the basic compound information about their quality on an example of a rating of quality of the digital spatial data which form a digital geographical basis of Ukraine are considered.

Вступ. З розширенням впровадження географічних інформаційних систем у практику картографування перед їх розробниками та користувачами (картографами) все частіше постають питання якості цифрових просторових даних, як сукупності властивостей, що забезпечують здатність їх до задоволення певних вимог користувачів, зокрема при створенні картографічних моделей, що в кінцевому підсумку дає відповідь на питання про сутність та користь власне географічних інформаційних систем як основи геоінформаційного картографування та основного чинника в розвитку картографії.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Питання якості цифрових просторових даних, яким найбільше приділяють уваги серед інших властивостей даних, розглядалися в працях окремих дослідників. Так, О. Сорокін [3], першим на терені СНД найбільш повно (для свого часу) висвітлює властивості просторових даних на основі виділення та оцінки наступних компонентів: достовірності (надійності); відсутності систематичних похибок і точності, а застосування до розгляду джерел дозволяє найбільш повно підійти до оцінки їх якості. Але в даній статті залишились відкритими питання щодо виділення унікальних властивостей саме цифрових просторових даних. У праці О. Кошкарьова та В. Тікунова [1] відмічається недостатня розробленість теоретичних підходів щодо якості як однієї з головних властивостей просторових даних. Б. Серапінас розглядає концепції якості геоінформаційного картографування як сучасної технології створення та використання географічних карт, визначивши об'єкт, сутність і зміст проблеми, ознаки якості, показники ознак та способи їх оцінки [2]. Стаття, на думку авторів, є на сьогодні найбільш повною працею, що присвячена визначеній темі, але містить дуже велику кількість термінів, які формують лише понятійно-термінологічний апарат концепції якості геоінформаційного картографування без конкретних прикладів оцінки якості даних чи карт.

При аналізі якості просторових даних М. Гудчайлд звертає увагу на точність, що характеризує взаємозв'язок вимірювань і реальності, яку вони представляють, а також точність підрахунків і просторову і змістову роздільність просторових даних. При цьому характерною особливістю є складність забезпечення необхідного ступеня точності джерел просторових даних, помилки в яких складніше виявляються, ніж ті, які з'являються в процесі обробки цих даних. Автор пропонує послідовно оцінювати їх точність на всьому шляху в процесі створення картографічних моделей: "Джерело просторових даних – обробка просторових даних – кінцевий продукт" [6]. Але, на нашу думку, необхідно все ж розробити на основі усвідомлення та узагальнення світового досвіду загальноприйняті стандарти та критерії точності і повноти просторових даних.

У деяких країнах вже існують стандарти якості цифрових даних. Так, модель, прийнята в Сполучених Штатах як стандарт, дає оцінку якості цифрових даних щодо п'яти критеріїв: надійність джерела та методів отримання; планова точність; атрибутивна точність, повно-

та; достовірність (логічність) [7]. Але така оцінка не забезпечує точних кількісних критеріїв.

Формулювання цілей. Отже, незважаючи на низку вирішених та обґрунтovаних проблем щодо якості просторових даних, включаючи і цифрові, існують питання в теоретико-методологічному плані, що ще недостатньо висвітлені, і до того ж поки що відсутні відповідні галузеві та державні стандарти. Тому є доцільним:

Проаналізувати затверджені нормативні документи, що стосуються оцінки якості цифрових просторових даних і виявити основні елементи визначення інформації про якість і розкрити їх сутність.

Визначити принципи забезпечення якості цифрових просторових даних.

Розглянути основні складові інформації про їх якість та навести приклад оцінки якості стосовно даних, які формують цифрову географічну основу України.

Виклад основного матеріалу. Цифрові просторові дані являють собою інформацію в цифровій формі про об'єкти, які включають відомості про місце розташування та властивості цих об'єктів, їхні просторові та непросторові атрибути. За структурою ці дані складаються з таких характеристик: позиційної, що описує просторове положення (геометрію); топологічної, що визначає взаємну підпорядкованість окремих об'єктів множини; непозиційної (характеризує тематичний зміст складової даних), які в сукупності дають повний опис просторових даних і становлять основу інформаційного забезпечення ГІС. Вони використовуються для різних цілей, формуючи при цьому набори географічних даних, можливість використання яких залежить від їх якості. При цьому виникають ситуації, що вимагають різних рівнів якості таких даних. Наприклад, деяким користувачам для конкретних цілей необхідні дуже точні дані, у той час як іншим – достатні для використання менш точні. Отже, інформація щодо якості просторових даних стає вирішальним фактором їхнього практичного використання, зокрема в процесі геоінформаційного картографування.

Існуючі нормативні документи, зокрема [5], дають підставу стверджувати, що основними елементами визначення інформації, яка характеризує якість цифрових просторових даних, є некількісна (описові елементи якості) та кількісна (елементи якості), що представлено на рис. 1.

Некількісна інформація про якість цифрових просторових даних є описовим елементом якості, що включає походження, призначення та використання. Походження являє собою сукупність відомостей, що характеризують достовірність, точність та інші ознаки вихідного матеріалу, тобто описує історію набору даних і певною мірою містить докладний опис його життєвого циклу, розпочинаючи зі збору та отримання, подальшого переворення в поточну форму.

Призначення містить інформацію про цільове застосування набору даних. Використання є інформацією, що характеризує програмне забезпечення (програмні продукти), в якому (яких) використовується набір даних. Кількісна інформація про якість складається з таких елементів якості: повноти, логічної узгодженості, пози-

циної точності, часової точності, тематичної точності. Кожний елемент включає під要素 для опису аспектів кількісної оцінки якості набору даних (табл. 1).

Рис. 1. Структурно-графічна модель організації інформації про якість цифрових просторових даних

Повнота, що визначається достатністю даних для цілісного, детального з розумною надлишковістю представлення просторових об'єктів, передбачає наявність та/або відсутність об'єктів, їхніх атрибутів і відносин. Логічна узгодженість є ступенем відповідності логічних правил структури даних, атрибутів і відношень. Позиційна точність – це точність положення об'єктів. Часова точність – точність часових атрибутів і часових відношень об'єктів. Тематична точність – точність кількісних атрибутів і коректність некількісних атрибутів і класифікацій об'єктів і їхніх відношень.

Оскільки безпомилкове створення цифрових даних неможливе з групи головних причин, що в основному

пов'язані з людським (людині властиве помиллятися, всі люди різні, мають різні здібності, освіту, здоров'я тощо) та технологічним (можливостями програмного забезпечення формування баз цифрових просторових даних) факторами, необхідно визначити принципи, які виявляють забезпечення якості цифрових просторових даних.

Це принципи:

- запобігання помилок, що ґрунтуються на виявленні причин помилок та системному аналізі їх джерел;
- знаходження помилок, який передбачає наявність надлишкової інформації та системи контролю, завдяки яким помилки можуть бути знайдені;
- видалення помилок, що визначає особливості застосування теорій, апаратного та технологічного впровадження помилок при формуванні цифрових даних;
- допуску помилок, який тісно пов'язаний з попередніми принципами та формує обґрунтовані допустимі рівні помилок, що обов'язково будуть виникати в процесі створення цифрових просторових даних, без чого власне неможливо проводити оцінку якості даних, а в кінцевому підсумку і картографічних моделей.

Кількісна інформація про якість може описувати якість набору даних у цілому, якщо всі його компоненти еквівалентні і найкраще оцінюються на загальному рівні, а може видаватися за різноякісними піднаборами у вигляді метаданих. На рис. 2 представлено ієрархічну структуру набору даних, для якого кількісна інформація про якість видається у вигляді метаданих.

На основі вищевикладеного можна навести приклад визначення інформації про якість цифрової географічної основи, створеної в базовому масштабі 1:5 500 000 з метою атласного геоінформаційного картографування на державному рівні. Цією інформацією названі базові характеристики, що визначають поняття набору даних.

Цифрова географічна основа України (ЦГОУ) є цифровою реляційною базою просторових даних, що призначена для використання в географічних інформаційних системах для геоінформаційного картографування та проведення геоінформаційного аналізу на державному рівні в масштабах 1:5 500 000 та дрібніше. Вона містить інформацію, організовану за тематичними шарами та фізично реалізована у форматі MIF (MapInfo Interchange Format), (попередньо створену у внутрішньому форматі даного програмного продукту).

Таблиця 1. Елементи та під要素 кількісної інформації про якість цифрових просторових даних

Елемент якості даних	Під要素 якості даних та його сутність
Повнота	Присутність – надмірність даних у наборі. Відсутність – відсутність даних у наборі
Логічна узгодженість	Концептуальна узгодженість – відповідність правилам формального опису даних у наборі. Узгодженість за форматом – ступінь відповідності накопичених даних фізичній структурі набору.
Позиційна точність	Абсолютна (зовнішня) точність – відповідність заявлених значень координат значенням координат, прийнятим або таким, що вважаються правильними. Відносна (внутрішня) точність – відповідність відносного положення об'єктів у наборі даних їх відповідним вихідним положенням, прийнятим або таким, що вважаються правильними. Точність позиціювання відносно координатної сітки – відповідність значення позиціювання даних значенням, прийнятим або таким, що вважаються правильними
Часова точність	Точність часових вимірювань – правильність часових даних про об'єкт. Узгодженість в часі – правильність порядку послідовності подій. Часова відповідність – відповідність дати щодо часу
Тематична точність	Правильність класифікації – відповідність класифікації об'єктів або їхніх атрибутів реальній дійсності або еталонному набору даних. Правильність некількісних атрибутів – відповідність некількісних атрибутів джерелу їх даних. Точність кількісних атрибутів – безпомилкове введення кількісних атрибутів до бази даних

Реляційна база містить сім тематичних шарів:
1) адміністративно-територіальний поділ по областях;

2) адміністративний поділ по районах; 3) столиця, адміністративний центр АР Крим, обласні центри, місто держав-

вного підпорядкування (площинні об'єкти); 4) столиця, адміністративний центр АР Крим, обласні центри, місто державного підпорядкування (точкові об'єкти); 5) районні центри (точкові об'єкти); 6) водні об'єкти на суходолі (лінійні об'єкти гідрографії, що відповідно до цензів і норм відбору при генералізації показуються в даному масштабі); 7) водні об'єкти на суходолі (площинні об'єкти гідрографії, що відповідно до цензів і норм відбору при генералізації показуються в даному масштабі).

Кожен цифровий просторовий об'єкт у базі визначається атрибутами і закодованими комбінаціями значень атрибутів.

Таким чином, уже в загальній характеристиці ЦГОУ визначене призначення як один з описових компонентів якості цифрових просторових даних, що характеризує некількісний компонент. Серед інших, як було зазначено вище, – використання та походження.

ЦГОУ може використовуватися як: база цифрових загальногеографічних даних, що є сучасним електронним інформаційним ресурсом; як основа для розробки тематичних баз даних для геоінформаційного картографування на державному рівні в масштабах 1:5500000 та дрібніше в багатофункціональних геоінформаційних системах; як основа для створення електронних карт і тривимірних моделей засобами ГІС.

Висновки та перспективи подальших розробок. Для визначення якості цифрових просторових даних у процесі геоінформаційного картографування було: 1) проаналізовано останні сучасні наукові досягнення

та нормативні документи в цій сфері, визначено невирішені питання; 2) виявлено та розкрито сутність основних елементів визначення інформації про якість, якими є описові елементи якості (некількісні компоненти) та елементи якості (кількісні компоненти), на основі чого побудовано структурно-графічну модель організації інформації про якість цифрових просторових даних; 3) визначено та розкрито сутність основних підементів елементів якості; 4) охарактеризовано принципи забезпечення якості цифрових просторових даних. Перспективною слід вважати розробку оцінки якості цифрових просторових даних, що застосовуються для геоінформаційного екологічно-географічного картографування на різних просторових рівнях картографування, визначених авторами раніше [4].

1. Геоинформатика: Учебник для студ. вузов / Е.Г. Капралов, А.В. Кошарев, В.С. Тикунов и др.; Под ред. В.С. Тикунова. – М., 2005.
2. Сералинас Б.Б. Концепции качества геоинформационного картографирования // Материалы Межнар. конф. "InterCarto 9: ГИС для устойчивого развития территорий". – Новороссийск – Севастополь, 25–29 июня 2003 г. – Новороссийск; Севастополь, 2003.
3. Сорокин А.И. О некоторых особенностях географической информации // Изв. Рус. географ. общества. – 1992. – Т. 124. – Вып. 1.
4. Шевченко В.А., Бондаренко Э.Л. Геоинформационная система регионального экологического мониторинга // Материалы Междунар. конф. "InterCarto 9: ГИС для устойчивого развития территории". Новороссийск – Севастополь, 25–29 июня 2003 г. – Новороссийск; Севастополь, 2003.
5. Geographic information/geomatics. Quality principles ISO / 19113-2003.
6. Goodchild M. Data models and data quality: problems and prospects // Environmental modeling with GIS. – N.Y., 1993.
7. Gupta S. Describing spatial data quality. – Proc. 16th International cartogr. conf., Cologne, May 3–9, 1993. – Vol. 1. – Bielefeld, 1993.

Надійшла до редколегії 21.08.2005

УДК 528.9

В. Остроух, канд. геогр. наук

ТОПОЛОГІЧНІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОГО ТЕМАТИЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ

Розглянуто топологічні моделі в геоінформаційних системах та електронних тематичних картах. Подано короткі характеристики видів топології в геоінформаційних системах, наведено приклади використання. Розкрито основні переваги основних видів топології.

The topological models in geographic intelligence systems and electronic theme cards are esteemed. The views of topology in geographic intelligence systems are briefly characterized, the examples of usage of topology are induced. Are uncovered of the main advantage of usage of topology.

Постановка проблеми. Поява цифрових та електронних карт ще більше спростила планування картографічного виробництва, а також прискорила вирішення різноманітних задач, пов'язаних з відображенням, аналізом та моделюванням тематичних даних на певну територію. Необхідність обробки інформації про Землю в дуже великих обсягах привела до пошуку нових шляхів представлення цієї інформації. Картографія, що є частиною процесу створення візуалізованих моделей, які включають об'єкти та явища з різноманітними якісними та кількісними характеристиками, також змушені переходити на більш високі технологічні рівні.

Аналіз досліджень і публікацій. Значна кількість фахових публікацій останніх років детально розкриває технологічні особливості комп'ютерної підготовки тематичних карт до видання з використанням широкого спектра можливостей ГІС [4–6].

Особливостям внутрішньої будови та особливостям створення електронних тематичних карт на основі геоінформаційних технологій приділяли увагу в працях Берлянт, Кошкарьов, Тикунов, Капралов, Цвєтков, Коновалова та інші [1–3; 7; 8]. Проте питання топологічних представлень і моделей у геоінформаційних системах та електронних тематичних картах, яке розглядалося в основному щодо теоретичних особливостей тематично-го геоінформаційного картографування, потребує більш глибокого дослідження та детального висвітлення з

урахуванням практичних особливостей, що ґрунтуються на основі виробничих досягнень провідних картографічних підприємств країни.

Видлення проблеми та постановка завдання. На сучасному етапі розвитку науки та техніки автоматизація картоукладальницьких робіт і підготовки карт до видання з використанням геоінформаційних систем є доведеною необхідністю. Як відомо, саме геоінформаційні системи дали можливість не тільки здійснювати динамічну візуалізацію інформації на тематичних картах у масштабі реального часу, а й можливість проводити просторовий аналіз з метою вирішення різноманітних прикладних задач, що важливо в даному контексті. Головною метою статті є висвітлення структури топологічних моделей у геоінформаційних системах і електронних тематичних картах та їх характеристик, розкриття основних видів топології.

Виклад основного матеріалу. ГІС як інформаційні системи своєю модифікацією відображають тенденції розвитку концепцій географічної науки. З іншого боку, ГІС відображають і тенденції розвитку інформаційних систем загального призначення та інформаційних технологій у цілому. При цьому розвиток загальних інформаційних аспектів ГІС дещо відстает від розвитку цих аспектів у програмуванні, у той час як розвиток характерних для географії просторових аспектів багато в чому випереджає можливості систем загального призначення.

Електронні тематичні карти – це не тільки основа для виготовлення кінцевого продукту, але й джерело та візуальний результат будь-якого просторового аналізу. Вони входять до складу картографічних баз даних і становлять один із найважливіших елементів географічних інформаційних систем. Залежно від середовища створення тематичних електронних карт вони мають різну внутрішню організацію. Але будь-який просторовий і географічний аналіз даних моделей можливий лише за умови абсолютної взаємозв'язку компонентів, які складають ці моделі.

Таким взаємним, векторно-математичним представленням координатних даних, які слугують для опису положення об'єктів у просторі, займається топологія (від грец. "толос" – місцевість і "логос" – слово) – наука про взаємозв'язки внутрішньої структури місцевості чи об'єктів, розташованих на одній території.

Усі географічні об'єкти на електронних тематичних картах визначені позиційно й змістово. Позиційне представлення (геометричне, ідентифікаційне, метричне, територіальне) даних організовується в певні моделі просторових даних, які пов'язані відношеннями із змістовними атрибутами (тематичні, класифікаційні, галузеві). Просторові об'єкти поділяються на множину елементарних об'єктів – примітивів. До них належать точки, лінії, полігони. Ці примітиви орієнтовані на векторно-математичне представлення шляхом показу координат їх вузлів. Векторне представлення даних точкового, лінійного, полігонального типів мають аналоги в картографії, де розрізняють об'єкти з точковим, лінійним і площинним характером просторової локалізації [3].

Геометричні примітиви записуються як послідовність пар координат – X та Y. Відрізки та полілінії задаються набором пар координат X та Y. Площинні об'єкти записуються серією пар координат, при цьому координати першої та останньої точки в полігоні збігаються.

Поряд з ідентифікатором об'єкта і набору пар його координат запис повинен містити елемент або певний фізичний запис, розроблений мовою програми, в якій створювалася електронна карта. Саме цей запис дозволяє характеризувати відношення між певними об'єктами та їх елементами. Тільки в таких випадках представлення даних можна називати векторно-топологічними.

Топологічні моделі в ГІС та на електронних тематичних картах можуть містити такі фізичні записи:

Зв'язаність: точкових об'єктів – інформація про ідентифікатори сусідніх об'єктів; лінійних об'єктів – дороги, контури, лінійна гідрографія тощо мають зберігатися не як незалежні набори точок, а як взаємозалежні графічні одиниці, інформація про сусідні ланки; площинних об'єктів – інформація про взаємне розташування полігонів, що мають спільний кордон; між ланками й вузлами – присвоєння кожній ланці двох додаткових атрибутів: ідентифікаторів вузлів на кожному кінці, що відповідно призводить до існування двох додаткових записів: координат дуг ($X_1Y_1, X_2Y_2, \dots, X_nY_n$) і атрибутів дуг (вхідний та вихідний вузли, довжина, різна описова інформація); між параметрами об'єктів – присвоєння ознаки, яка являє собою ідентифікатор найближчого до нього об'єкта того ж класу, кодування зв'язків між параметрами об'єктів.

Перетинання – інформація про два лінійні об'єкти, що перетинаються і мають спільну точку з відомими координатами, а також про типи цих перетинів.

Вкладеність – інформація про два полігони, координати більшого з яких цілком охоплюють запис пар координат меншого.

Близькість – показник просторової близькості між об'єктами, що оцінюється числовим параметром [8].

Топологічні характеристики можуть заноситися при кодуванні даних у вигляді окремої атрибутивної інформації. Чим вона різноманітніша, тим більше відносин між об'єктами. Наприклад, "об'єкт A перетинає об'єкт B", "найближчі об'єкти до об'єкта B", "об'єкт B з'єднаний з об'єктом B". Кожному об'єкту можна присвоїти унікальний ідентифікатор і в такий спосіб закодувати зв'язки між параметрами об'єктів [7]. Однак математичний запис топологічних зв'язків для геометричної складової, на думку автора, має велику вагу, оскільки може бути вже за здалегідь запрограмованим й автоматично занесеним у базу даних, наприклад при цифруванні вихідного матеріалу. Саме просторово-координатні зв'язки в більшості випадків піддаються найбільшому аналізу.

Векторно-топологічні представлення з'являються тоді, коли виникає необхідність опису контурних об'єктів. Наприклад, два полігони, що мають спільний або загальний кордон, подаються записом пар координат, які утворюють кордон з лінійних відрізків у вибраній послідовності (наприклад, за годинниковою стрілкою). Тобто загальний кордон двох полігонів (об'єктів) буде описаний двічі за годинниковою стрілкою.

Зовсім інший підхід обраний технологіями ГІС, що називається лінійно-вузловим топологічним представленням, який зумовлює опис площинних об'єктів у вигляді вузлів, дуг, полігонів [3]. Але між цими об'єктами встановлюються деякі топологічні відносини через зв'язок ідентифікаторів полігонів і дуг.

Аналіз просторово-координатної інформації можливий у будь-яких геоінформаційних системах. Функції для роботи з полями баз даних та утиліти, які опрацьовують геометрію об'єктів, існують у будь-яких ГІС-пакетах. За таких умов можуть бути виконані такі операції: створення буферної зони; розпізнавання об'єктів (полігонів), що перетинаються, та їх геометричні об'єднання; визначення ліній перетину; розрахунок площ, довжин, периметрів, об'ємів; пошук точки торкання лінійного об'єкта; пошук об'єктів, які потрапляють у певний район; пошук об'єктів за певним ідентифікатором чи класифікатором; перевірка полігонів на замкнутість; калькуляцію – генерування нового значення по полях старих значень баз даних по виведеній формулі (створене значення зберігається в новому полі); класифікація – генерування нового значення поля за класифікаційними правилами; перегрупування – генерування нового значення за групами подібних значень.

Однак функції топологічного аналізу, який раніше називався мережевим, дають набагато більше. Саме топологічний аналіз можна вважати значним кроком в інтелектуалізації ГІС та методиці створення електронних тематичних карт. Як приклад можна навести найпростіше завдання – знаходження найкоротшої відстані на електронній карті міста, адреси початкової та кінцевої точок.

У геоінформаційних системах кодуються три види топології: вузлова, мережева, полігональна. **Вузлова (точкова) топологія** описує взаємозв'язки між вузлами (точками). Вона майже не використовується як самостійний зв'язок, а в основному – разом з іншими видами топологічного аналізу. Прикладом можуть бути не пов'язані між собою артезіанські колодязі. **Мережева топологія** поєднує зв'язані лінійні об'єкти в єдину мережу. Наприклад, вулична мережа доріг міста, лінійна гідрографія. **Полігональна топологія** описує полігони, які є замкнутими. Наприклад, області адміністративно-територіального поділу, земельні ділянки, природні зони. Кордон між сусідніми поліонами позначається окремим зв'язком. Такий вид топології може застосовуватися для планування землекористування, кадастру.

Отже, до переваг використання топології можна віднести: взаємозв'язок сусідніх об'єктів і груп об'єктів; більш гнучкий і швидкий аналіз великої кількості картографічної інформації; збереження топологічної інформації разом з іншими даними про об'єкт; можливість комбінування топології в одну глобальну і отримання на її основі нових просторових даних.

Висновки та перспективи. Головним призначенням тематичних карт є забезпечення споживачів просторово-локалізованою тематичною інформацією про природне середовище і соціально-економічні об'єкти і явища для вирішення народногосподарських і наукових завдань, ще й для загальних цілей пізнання навколошнього світу. Топологія є важливою складовою будь-якої електронної тематичної карти, а правильна її побудова є важливою умовою створення цих карт. Широке впровадження в різni галузі науки картографічних методів, розширення кола завдань, які вирішуються за картами, підвищення

рівня вимог до точності отриманих при цьому результатів потребують створення різноманітних за призначенням карт та атласів високої якості з мінімальними трудовими та матеріальними витратами. Вирішення цих завдань можливе на основі постійного вдосконалення картографічного виробництва, подальшого розвитку теорії картографії та всіх її науково-технічних дисциплін.

1. Берглант А.М. Геоинформационное картографирование. – М., 1997.
2. Коновалова Н.В., Капралов Е.Г. Введение в ГИС. – М., 1997.
3. Кошкарев А.В., Тикунов В.С. Геоинформатика / Под ред. Д.В. Лисицкого. – М., 1993.
4. Мартыненко А.И. Новые технологии в компьютерной картографии // Геодезия и картография. – 1994. – № 2.
5. Остроух В.І. Упровадження комп'ютерних технологій у процес підготовки карт для поліграфічного видання // Вісн. геодезії та картографії. – 2000. – № 4(19).
6. Халусайн Е.И., Майданич А.И. Концептуальные основы создания и использования электронных карт // Геодезия и картография. – 1994. – № 4.
7. Цвєтков В.Я. Геоинформационные системы и технологии. – М., 1998.
8. Шумова О.В. Топология на электронных тематических картах // Геодезия и картография. – 2003. – № 1.

Надійшла до редколегії 13.04.2005

III. ПРАЦІ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

УДК 910:551.437

К. Резникова, асп.

СТРУКТУРА АНАЛІЗУ ГЕОЕКОЛОГІЧНИХ РИЗИКІВ

Розроблено комплексну схему оцінки геоекологічних ризиків. Детально розглянуто основні блоки етапів оцінки.

The complex diagram of geoelectrological risks evaluation is developed. Main frames of evaluation stages are considered in detail.

На сучасному етапі розвитку людства актуальною проблемою є якісний аналіз стану геоекологічних систем та можливості прогнозування змін. Тому важливо розробити схему та методику такої оцінки.

Одержання оцінки геоекологічного ризику – не є самоціллю дослідження. У науковому напрямі, що одержав назву "аналіз ризику" (англ. – risk analysis), він займає лише певне, хоч і надзвичайно важливе, місце в структурі аналізу ризику. Аналіз ризику як наукова й управлінська діяльність являє собою упорядковану послідовність етапів науково-практичних досліджень, спрямованих на визначення достовірних і обґрунтованих характеристик ризику, а також на виявлення ефективних заходів щодо його зменшення [1; 6; 7; 12; 15; 18].

Різними вченими і дослідницькими колективами структура такого аналізу уявляється дещо по-різному [1; 2; 4; 5; 6; 12]. Приймаючи до уваги цей досвід, а також виходячи із специфіки геоекологічного ризику, нами запропонована схема комплексного аналізу геоекологічного ризику. Як і більшість інших схем аналізу ризиків, структура аналізу геоекологічних ризиків передбачає три загальні етапи аналізу. **Перший етап** – це вивчення ефектів впливу різних факторів на навколошнє природне середовище. Він полягає в якісному аналізі реакції організмів, популяцій, екосистем на зовнішні впливи. **Другий етап** – оцінка ризику (етап математичного моделювання), яка є ймовірністю характеристикою тієї загрози, що виникає для навколошнього середовища при можливих антропогенних навантаженнях. **Третій етап** – управління ризиком. На цьому етапі визначаються екологіко-економічні позиції допустимих навантажень на територіальні системи з урахуванням економічних аспектів, у тому числі співвідношень витрати – вигода. Цей етап має важливе значення для управління природним середовищем, регулювання його якості.

Розглянемо більш докладно принципово важливі блоки цих етапів, особливу увагу приділивши методам, за допомогою яких ці блоки здійснюються.

1. **Ідентифікація ризику** має на меті визначення складу (переліку) негативних (несприятливих) подій, що викликають погіршення якості навколошнього середовища і прямо або опосередковано (через це погіршення) завдають збитків певним компонентам екосистеми

[13]. Подія розглядається як негативна, якщо, по-перше, існує реальна можливість прояву ризику і, по-друге, його прояв може нанести об'єкту реальний збиток.

Оскільки наслідки негативних подій можуть бути пов'язані між собою через ланцюг причинно-наслідкових відносин, то в число задач цього етапу входить не тільки встановлення можливості якого-небудь із них, але й виявлення послідовностей подій, що формують результиручу реально негативну подію для об'єкта, наприклад: землетрус – руйнування нафтопроводу – забруднення території; землетрус – руйнування греблі – повінь.

2. **Оцінка ймовірностей прояву небажаних подій** виконується за допомогою трьох основних методів оцінки ймовірностей подій [9; 11; 16]: статистичними методами, аналітичними, експертними.

Аналітичні методи ґрунтуються на вивчені причинно-наслідкових зв'язків у геосистемі, що дозволяє оцінити ймовірність несприятливої події складного явища, утвореного сполученням послідовності елементарних подій з відомими ймовірностями їхнього прояву. Експертні методи припускають можливість отримати оцінку ймовірностей подій шляхом обробки результатів опитувань експертів. Експертні методи оцінки ймовірностей несприятливих подій придатні в тих випадках, коли відсутні дані про частоту прояву і неясна логіка їхнього зародження, розвитку.

У деяких випадках розглянуті групи методів оцінки ймовірностей подій застосовуються в комплексі, доповнюючи один одного. Інформація, отримана за допомогою одного з них, часто перевіряється іншим. Експертні методи звичайно використовуються разом з аналітичними при формуванні значень ймовірностей елементарних подій (причин), їхніх ланцюжків (при побудові сценарію результуючого події). Часто експертні методи використовуються при побудові сценарію каскадних ефектів подій.

3. **Визначення структури можливого збитку.** Підсумком прояву несприятливої події є збиток, що може бути нанесений тому чи іншому об'єкту. При дослідженнях екологічних ризиків варто мати на увазі, що цей збиток може не бути прямим наслідком події, а проявиться опосередковано, через викликане їм погіршення якості навколошнього середовища. Тому дуже важливо визначити структуру можливого збитку. Найчастіше

© К. Резникова, 2006

збиток оцінюється в двох формах: у натуральних і вартісних показниках [8].

Натуральний збиток (його часто називають фізичним) вимірюється деякими характеристиками, що відбивають погання, втрату властивостей об'єкта (загинуло N дерев, забруднено L гектарів ґрунту тощо).

Варто мати на увазі, що єдиної методики оцінки збитків, придатної для всіх випадків життя не існує. Іноді розмір збитків є предметом суперечки, договору, особливо в тих випадках, коли йдеться про їхню компенсацію винною стороною.

Збитки прийнято підрозділяти на прямі і непрямі: прямі включають безпосередні втрати об'єкта (здоров'я, життя для населення, майна – для населення і юридичних об'єктів тощо); непрямі виникають як наслідок неможливості для об'єкта вести нормальну діяльність, що він здійснював до прояву події.

Передбачувані збитки (тобто ті, які ще не відбулися) оцінити абсолютно точно неможливо, оскільки заздалегідь не відомо, якої сили буде подія, як вона буде розвиватися, якою мірою допоможуть знизити її розмір захисні заходи і т. д. У зв'язку з цим теорія аналізу ризику не припускає обов'язковість однозначної й точної оцінки збитку в кожній конкретній ситуації. Як правило, метою цього етапу досліджень є формування закону розподілу ймовірностей збитку на однотипних об'єктах для тієї чи іншої несприятливі події з урахуванням її сили [17]. Таким чином, цей закон можна вважати умовним розподілом, що відповідає характеристикам визначеній несприятливі події й ряду умов його прояву. У дослідженнях ризику використовуються деякі типові закони розподілу збитків (експонентний, нормальній тощо).

4. Визначення інтегральних характеристик ризику є важливою процедурою аналізу ризику, оскільки на практиці часто саме такі показники використовуються при прийнятті управлінських рішень [12]. Запропоновано низку формул оцінки таких показників. Найбільш вживаним є вираз для оцінки середнього ризику, чи математичного очікування збитку. Ця характеристика відбиває інформацію про середній збиток за період (середньорічний, середньомісячний), що об'єкт понесе при постійній стратегії поводження:

$$R = \sum_{i=1}^n P_i X_i, \quad (1)$$

де P_i – імовірність одержання збитку розміру X_i в результаті настання якої-небудь несприятливі події (групи подій); X_i – величина збитку, виражена у відповідних показниках (як правило, у вартісному вираженні); R – кількісна міра ризику (середній ризик), що виражається в тих же показниках, що і збиток; n – число можливих варіантів збитків, що можуть бути при настанні несприятливі події, включаючи і нульовий збиток.

Складніша формула має вигляд [3; 7]

УДК 551.4

ВИВЧЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ РЕЛЬЄФУ ПІВНІЧНОЇ ОКОЛИЦІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИСОЧИНІ З ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНОЮ МЕТОЮ

Запропоновано результати вивчення сучасного стану розвитку рельєфу зазначеній території та можливість генетичної інтерпретації полів висот вершинної та базисної поверхонь для подальшого екологічно-геоморфологічного районування. Наведено перелік чинників, які зумовлюють деформації вершинної та базисної поверхонь. Установлено імовірні причини виявлені відхилень полів висот отриманих поверхонь.

The results of study of a modern status of development of a relief of the specified territory are stated and the opportunity of genetic interpretation of fields of heights summit and basic surfaces for further ecological-geomorphological zoning is shown. Factors, which cause deformations of surfaces, the probable reasons of deviations (rejections) of fields of heights of the received surfaces are established.

Актуальність. Межі поширення певних природних явищ давно користуються посиленою увагою дослідни-

$$R = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^{m_i} g_i(V) P_j P_i(j, z_j) X_i, \quad (2)$$

де $g_i(V)$ – імовірність вибору об'єктом ситуації, що характеризується імовірністю настання несприятливі події P_i і законом розподілу збитку $P_i(j, z_j)$, у свою чергу залежним від вжитих заходів із захисту z_j .

Обидві ці формули орієнтується на деяку середню оцінку ризику. Інша група інтегральних показників ризику виходить із показників максимально прийнятної величини збитку і максимально припустимої імовірності його виникнення.

5. Визначення можливих методів впливу на ризик і оцінка їхньої ефективності. На даному етапі встановлюється перелік можливих методів впливу на ризик, що поділяються на кілька груп: що дозволяють уникнути ризику, знижують імовірність прояву несприятливі події; що зменшують збиток; передачі ризику іншим об'єктам. У самостійну групу можна віднести також методи компенсації збитку, понесеного самим об'єктом, і збитку, що він завдав іншим об'єктам. [12; 18].

6. Контроль за результатами окремих етапів аналізу ризику здійснюється в ході проведення робіт, зв'язаних із моніторингом стану навколошного середовища, експертizoю діючих об'єктів – джерел небезпеки, проектів будівництва нових об'єктів, ліцензуванням видів діяльності, інспекторськими перевіrkами тощо [10; 14; 18].

Запропонована нами методика оцінювання геоекологічних ризиків орієнтована на одержання кількісних оцінок імовірностей, збитків та інтегральних оцінок ризику.

1. Ваганов П.А., Им М.С. Экологические риски. – СПб., 2001.
2. Векслер А.Б., Ивашинцев Д.А., Стефаціц Д.Б. Надежность, социальная и экологическая безопасность гидротехнических объектов. оценка риска и принятие решений. – СПб., 2002.
3. Гранатуров В.М. Экономический риск: Учеб. пособие. – М., 1999.
4. Дзекцер Е.С., Ваганов П.А., Каслерсон Р.Е. Методологические аспекты проблемы геоэкологической опасности и риска // Геоэкология. – 1994. – № 3.
5. Курбатова А.С., Башкин В.Н., Касимов Н.С. Экология города. – М., 2004.
6. Меньшиков В.В. Концептуальные основы экологического риска. – М., 2001.
7. Оценка и регулирование качества окружающей природной среды: Учеб. пособие. – М., 1996.
8. Пахомова Н.В., Рихтер К.К. Экономика природопользования и экологический менеджмент. – СПб., 1999.
9. Рюмина Е.В. Анализ эколого-экономических взаимодействий. – М., 2000.
10. Теория и практика экологического страхования. – М., 2000.
11. Титтенберг Т. Экономика природопользования и охрана окружающей среды / Пер. с англ. под ред. А.Д. Думнова и И.М. Потравного. – М., 2000.
12. Тихомиро Н.П., Потравный М.М., Тихомиро Т.М. Методы анализа и управления эколого-экономическими рисками. Учеб. пособие для вузов – М., 2003.
13. Управление природоохранной деятельностью в Российской Федерации: Учеб. пособие / Ю.Б. Осипов, Д.Е. Дымов, Д.Г. Зиллин и др. – М., 2001.
14. Хаклов Н.Р. Управление риском: Учеб. пособие. – М., 1999.
15. Barltouse L., Suter G. Risk assessment – ecology // Mech. eng. – 1984. – № 11.
16. Beyond Point Estimates. Risk Assessment using Interval, Fuzzy and Probabilistic Arithmetic, Society of Risk Analysis – Washington, 2000.
17. Haimes Yacov Y. Risk Modeling, Assessment and Management. – Washington, 1998.
18. Understanding Risk / Informing Decisions in a Democratic Society. – Washington, 1996.

Надійшла до редакції 11.09.2005

Т. Дмитриченко, асп.

ків, оскільки саме на межах максимальною мірою виявляють себе властивості сусідніх феноменів. Одним із

проблематичних регіонів щодо визначення меж є північна околиця Подільської височини в місці її сусідства з Придніпровською височиною. Тут північні схили Подільської та Придніпровської височин межують із Малим Поліссям – велими проблематичним регіоном щодо походження, геологічної будови, історії формування тощо. Межа обох височин із Малим Поліссям досить виразна, а між собою вони ледь-ледь розрізняються, зокрема – лише за геологічною будовою.

Це – один із найдавніших історичних регіонів України, але в даний час міра господарського використання його території є звичайною для сільськогосподарських районів. Міста Шепетівка, Славута, Ізяслав, Острог та інші околиці окреслюють межі досліджені території. I хоча малі міста являють собою приклад сталої відповідності екологічним вимогам і в процесі свого повільного зростання природні умови довкілля добре адаптуються до антропогенного тиску, питання еколого-геоморфологічного аналізу є актуальними і мають розв'язуватися на підставі глибокого вивчення геоморфологічних умов певної території.

Досліджені територія характеризується різною мірою господарського освоєння. Північна околиця Подільської височини значно освоєна сільськогосподарським використанням, яке базується на ясно-сірих, сірих, та темно-сірих опідзолених ґрунтах і опідзолених чорноземах (останні займають найвищі позначки межиріч). Це ґрунти, які утворились під лісовою рослинністю на найбільш підвищених і розчленованих ділянках. Наразі, ґрунти Малополіської ділянки в межах Славутського піщаного району (округ Шепетівського Полісся за районування К. Геренчука, 1980) представлені дерново-підзолистими піщаними і супіщаними під лісовою та трав'янистою рослинністю за умов неглибокого залягання ґрутових вод. У найбільш знижених ділянках поширені болотні ґрунти та торфовища. Частина Малого Полісся в межах досліджені території суцільно вкрита лісами, де проводяться лісозаготовельні заходи і лісонасадження. Незначною мірою поширені осушувальні заходи.

Більшість сучасних досліджень еколого-геоморфологічного характеру стосуються територій, значно змінених унаслідок господарської діяльності (урбанізовані, гірничопромислові, водно-господарські та ін.). Сьогодні регіони з незначним господарським освоєнням зовсім не користуються увагою прикладних досліджень екологічного характеру. Тому розроблення моделей еколого-геоморфологічного оцінювання таких теренів є великою актуальним.

Методика та фактичний матеріал досліджень. Для вивчення інтегральних властивостей рельєфу досліджені території, на основі яких надалі доцільним є проведення районування з еколого-геоморфологічною метою, було застосовано методику побудови і подальшої інтерпретації карт вершинної та базисної поверхонь регіону. Теоретична основа уявлень про можливості застосування таких карт при оцінках рельєфу наукового та прикладного характеру виглядає таким чином.

Значна кількість наукових публікацій [1; 3; 4; 5] доводить, що сучасне поле висот земної поверхні, яким є реально існуючий рельєф, представлений у вигляді "плівки", є інтегральною характеристикою тривалої і складної історії розвитку рельєфу певної території. Серед його характеристик важливим є показник напруженості поля висот земної поверхні. Фізичний зміст його полягає в тому, що рельєф земної поверхні як результат взаємодії ендогенних та екзогенних чинників може свідчити про динамічну рівновагу і одночасно вказувати на провідну роль певного чинника або групи чинників, яка відбивається у вигляді аномалій напруженості

поля висот. Отже, напруженість поля висот можна розцінювати як синтетичну характеристику, яка характеризує потенціальну енергію рельєфу певного регіону.

Абстрактна сутність поля висот дозволяє представити його як міру потенціальної енергії формування рельєфу. Вона завжди буде активною, і тоді викликає перебіг денудаційних процесів, або пасивно – спостерігається перевага процесів акумуляції.

У цьому плані актуальним видається аналіз енергії формування рельєфу в межах височин платформних рівнин, особливо їхніх вододільних частин, де така енергія виявляє себе здатною до суттєвої зміни завдяки найвищим показникам поля висот. У межах інтенсивно освоєних районів кількість енергії сучасного формування рельєфу зростає ще й унаслідок інтенсивної господарської діяльності (гірничодобувної, будівельної, сільськогосподарської, водно-господарської та ін.). Тому, очевидно, відомості про участь антропогенного складника у формуванні рельєфу (у т. ч. у формуванні відхилень напруженості поля висот земної поверхні) означають відповідь на значну частку питань екологічної геоморфології.

Визнано, що міграція речовинних мас по земній поверхні, втілена у перебігу сучасних процесів формування рельєфу, за умов значного освоєння певної території прямо виступає як екологічний чинник, який може стимулюватися сильнішим чи слабшим впливом господарської діяльності. Однак сучасний вигляд рельєфу із майже всіма його головними морфологічними характеристиками сформувався внаслідок причин природного характеру. Діяльність людей в сучасних змінах вигляду земної поверхні виступає як прямий наслідок ще дуже слабко. Проте саме в цих, на перший погляд, слабких впливах антропогенного чинника криється більшість проблем, які становлять значний інтерес для екологічної геоморфології.

В основі визначення напруженості поля висот лежать апробовані наукові уявлення про вершинні і базисні поверхні. Відомо [5], що вони обмежують відповідно згори і знизу сферу діяльності сучасних езогенних процесів, які здійснюють переміщення речовини і енергії у вказаному діапазоні висот.

Для території північної околиці Подільської височини та Малого Полісся (басейн р. Горинь) були побудовані карти вершинної та базисної поверхонь [4]. Вершинна поверхня побудована шляхом інтерполяції пануючих абсолютних позначок межиріч, а базисна – інтерполяцією абсолютних позначок днищ річкових долин у місцях, де зливаються притоки не менш ніж третього та четвертого порядку. Для карти вершинної поверхні масштабу 1 : 50 000 (територія площею 2000 км²) кількість точок для інтерполяції становила 223. Для карти базисної поверхні, природно, кількість точок становила значно меншу кількість – 79. Інтерполяція проводилася із перерізом ізоліній вершинної та базисної поверхонь у 5 м. Амплітуда коливання абсолютних висот вершинної поверхні для досліджені території склала 322–270 м (52 м) в межах Подільської частини, і для Малого Полісся – 240–205 м (35 м); а для базисної поверхні – 270–215 м (55 м) для Подільської частини, і 240–205 м (35 м) – для низовинної. Як видно, навіть такі загальні показники співвідношення обох поверхонь вказують на певні відхилення амплітуд, що є ознакою загальної невідповідності їхнього положення, подібно до невиробленого поздовжнього профілю річкової долини.

У результаті інтерполяції було отримано карти зазначених поверхонь, на яких представлено гіпотетичний рельєф верхньої і нижньої межі сучасного стану езогенного формування рельєфу. Для визначення напруженості поля висот земної поверхні було проведено кореляцію гіпсометричного положення поверхонь і ви-

значені величини відхилення від середнього. На наше переконання, величини відхилення містять інформацію про завершеність чи незавершеність природної міграції речовини та енергії (це – потенціал сучасного екзогенного формування рельєфу). Кореляція проводилася за мережею квадратів із стороною 2,5 км, у вузлах мережі знімалися показники абсолютних висот обох поверхонь, подальше оброблення відбувалося із застосуванням стандартних комп'ютерних програм (SURFER).

Обговорення результатів. Інтерпретація різних значень напруженості поля висот здійснювалася шляхом застосування відомих і нових даних про різні аспекти впливу чинників формування рельєфу, які привели до положення вершинної та базисної поверхонь у їхньому нинішньому стані. Такими чинниками для дослідженого території, за аналогією з результатами Т. Ткаченко для центральної частини Придніпровської височини (2001), попередньо були визначені такі:

Тектонічні підняття та відносні опускання поверхні кристалічного фундаменту, які сформували отримані значення напруженості поля висот у неотектонічний етап розвитку рельєфу території. Знайшло відображення положення поверхні кристалічного фундаменту на території щита і його західного схилу, а також відмінності в темпах неотектонічних рухів північної околиці Подільської височини та Малого Полісся (інтенсивніші на північній околиці височини, слабші О у Малому Полісії).

Локальний розподіл висот залягання кристалічного фундаменту і темпи сучасних вертикальних тектонічних рухів, які стали причиною існуючих показників напруженості поля висот локального характеру, сформовані за неотектонічний етап. Для розрізнення розподілу вертикальних диференційованих рухів поруч із аналізом деформацій вершинної та базисної поверхонь застосовано структурний аналіз малюнка гідрографічної мережі. Установлено виразні обриси окремих тектонічних блоків як у межах щита, так і на його західному схилі.

Розподіл по території комплексів осадових відкладів різного віку та генезису. Вони складають матеріальну основу перебігу геоморфологічних процесів, а відміни у здатності до денудації мають вияв у показниках напруженості поля висот. Певна роль належить також здатності гірських порід до опору процесам денудації. Тому виразно простежуються м'які обриси поверхонь у межах західного схилу щита і дещо різкі обриси деформацій поверхонь на щиті.

УДК 911.3

Перелік та інтенсивність геоморфологічних процесів, поширені у дослідженному регіоні. Переважання різночасових і різномасштабних процесів формування флювіальної мережі локалізувало певні значення напруженості поля висот. Це випливає з різниці гіпсометричного положення поверхні північної околиці Подільської височини (передусім розчленування флювіальними та ерозійними процесами і моделювання процесами на схилах) і поверхні Малого Полісся (переважання водно-льодовикових, карстових процесів).

5. **Тяжіння певних флювіальних систем до різних базисів ерозії спричинює відхилення напруженості поля висот у вигляді площин слабко нахищених до різних базисів.** Це зумовлено різницею абсолютних позначок у межах Малого Полісся та Подільської височини, хоча всі річки є притоками р. Горині.

Опосередкований характер господарської діяльності (створення місцевих базисів денудації, інтенсивне рільництво, штучне завищення абсолютних позначок межиріч – кургани та ін.) є неспроможним вплинути на відхилення в напруженості полів висот зазначених поверхонь, а в деяких випадках може посилити або послабити висновки інтерпретації.

Висновки. На підставі проведеної процедури оцінювання потенціальної енергії рельєфу і при подальших дослідженнях (оцінювання переносу речовинних потоків у процесі сучасного морфогенезу) виникає можливість отримання кількісних значень впливу певних чинників на формування рельєфу, що дає змогу здійснити оцінювання екологічно-геоморфологічних умов регіону. Зокрема, наслідком проведеного аналізу чинників відхилень напруженості поля висот може стати районування дослідженого території за показниками енергії сучасного формування рельєфу, окрім значення поля напруженості можуть використовуватися для планування подальшого господарського використання різних місцевостей регіону.

1. Берлянт А.М. Образ пространства: карта и информация. – М., 1986.
2. Геренчук К.І. Природа Хмельницької області. – Львів, 1980.
3. Ткаченко Т. Теоретичні та прикладні питання геоморфологічної інтерпретації поля висот земної поверхні (на прикладі центральної частини Придніпровської височини) // Фіз. географія та геоморфологія. – 2001. – № 40.
4. Філософов В.П. Основы морфометрического метода поисковых тектонических структур. – Саратов, 1975.
5. Якименко З.П., Маковская Н.С., Порядин В.С. Корреляция вершинной и базисной поверхностей // Системный анализ рельефа Сибири. – Новосибирск, 1985.

Надійшла до редколегії 30.09.2005

I. Запотоцька, асп.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Розкрито підходи до вивчення соціальної сфери, її складу та співвідношення основних категорій.

There are exposed approaches to study of social sphere, of its contents and correlation of main categories.

Постановка проблеми. На сьогодні, коли Україна стає дедалі більше соціально-орієнтованою державою, тобто спрямованою на забезпечення всіх умов для життєдіяльності її громадян та гармонізації їх відносин у суспільстві, провідне місце в її розвитку займає соціальна сфера. Розвиток цієї сфери сприяє поліпшенню якості життя, посиленню соціальної захищеності населення, створенню умов для сталого економічного зростання та соціального розвитку загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблематики соціальної сфери займаються науковці в Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України, на кафедрах вищих навчальних закладів України. Зна-

чний внесок у дослідження вищезазначених проблем зробили такі науковці: С. Важенін, Н. Вітренко, Є. Горбунов, М. Долішній, В. Жамін, В. Козак, О. Кочерга, В. Куценко, А. Мазаракі, В. Новіков, В. Прокуряков, М. Руткевич, В. Рутгайзер, Ю. Саєнко, А. Самоукін, Д. Стеченко, М. Тимчук, Ж. Тощенко, В. Удовиченко, Б. Хомелянський, А. Чухно, В. Юрківський, О. Любіцева, І. Дудник та ін.

Виділення невизначених сторін. Найважливішою стороною даного дослідження є аналіз споріднених з соціальною сферою термінів і категорій та їх змістового наповнення. Розкриття її суті з погляду суспільної географії, тобто дослідження територіального прояву та таксо-

номічних рівнів, визначення поняття "територіальна організація соціальної сфери". Метою роботи є з'ясування сутності соціальної сфери, структурних елементів, підходів до її визначення та геопросторової організації.

Виклад основного матеріалу. Соціальна сфера являє собою частину економічної системи, основним призначенням якої є надання послуг соціального призначення. Специфіку змісту, предметів і засобів праці в соціальній сфері зумовили тривалі наукові дискусії щодо її структури, ролі та функцій. У 60–80-ті рр. ХХ ст. переважав галузевий підхід до розгляду структури народного господарства. Наукові пошуки в більшості випадків зводились до вивчення економічної сутності праці в невиробничій сфері, характеру та ступеня впливу невиробничої сфери на матеріальне виробництво і виробничі відносини в суспільстві. Більшість досліджень цього періоду були зорієнтовані на марксистську концепцію поділу праці на продуктивну і непродуктивну та відповідно поділу господарства на матеріальне виробництво і невиробничу сферу. Так, радянські вчені (В. Запольська, А. Кожухарь, В. Козак, Г. Оганян, Д. Правдін, В. Сапов та ін.) вважали, що матеріальне виробництво виступає первинним щодо невиробничої сфери, оскільки в ньому створюються продукти матеріального споживання та матеріальні умови праці для робітників невиробничої сфери.

Іншої думки дотримувались учени економіко-географи та економісти (Е. Агабаб'ян, Г. Іванов, В. Рутгайзер, В. Юрківський та ін.), які ототожнювали невиробничу сферу з так званим *нематеріальним виробництвом*, яке виробляє нематеріальні блага у вигляді ефекту праці. Таке ототожнення здійснювалось з метою підкреслити результативність галузей соціального призначення [1; 3; 7; 9].

Сьогодні теж виникають дискусії у визначенні цих понять. Більшість учених стверджують, що термін "невиробнича сфера" є взагалі неадекватним, оскільки в цій сфері також здійснюється виробництво, однак результатом його є не речі, а споживчі вартості іншого характеру.

Існує багато суперечностей і дискусій у співвідношенні поняття соціальної сфери, сфери обслуговування і сфери послуг. З приводу використання терміна "сфера обслуговування" як синоніму "сфера послуг" можна погодитись з думкою Л. Тикоцького, який вважає, що поняття "сфера обслуговування" означає процес праці, тоді як "послуга" – назва продукту праці. У результаті поняття "обслуговування" стає поняттям, однотипним "матеріальному виробництву", "послуга" – "матеріальному благу", тим самим усі ці поняття зв'язуються в єдиний логічний ланцюг і можуть вважатись синонімами.

Оскільки сфера обслуговування (сфера послуг) – це процес надання послуги виробництву і населенню, то відповідно виділяються такі складові частини цієї галузі: сфера обслуговування населення і сфера обслуговування виробництва. Сфера обслуговування населення – це діяльність підприємств, кінцевим результатом праці яких є задоволення потреб населення, яке реалізується у вигляді надання послуг. У соціальній сфері теж реалізуються соціальні (нематеріальні) інтереси всіх верств населення, відносини суспільства та особи, умови праці і побуту, охорони здоров'я, відпочинку. Вона організує споживання створених у матеріальному виробництві благ та виробляє власні послуги. Відповідно до цього сфера обслуговування населення і соціальна сфера – це сукупність галузей і видів діяльності, підприємств, закладів та установ, які мають однакове призначення – забезпечити задоволення потреб людей у вигляді надання послуг. Тому ми ці поняття ототожнюємо.

Далі варто більш детально зупинитись саме на визначені поняття "соціальна сфера" та характеристиці її складу.

На сьогодні існує також безліч думок щодо визначення поняття "соціальна сфера", але найвдалішим, на нашу думку, є таке: соціальна сфера – це система різнофункціональних галузей господарства, що тією чи іншою мірою задіяні в процесі нарощування соціально-економічного потенціалу суспільства, задоволення соціальних потреб населення, забезпечення сприятливих умов життедіяльності людей у трудовій і культурно-побутовій сферах, фізичного та духовного вдосконалення людини, підвищення ефективності суспільного виробництва.

Систематизація і класифікація соціальної сфери є надзвичайно складною і недостатньо розробленою проблемою. Єдиної думки щодо сукупності галузей, які входять до складу соціальної сфери, тобто компонентної структури, немає, і вона може трактуватися з різним ступенем широти.

Наприклад, В. Проскуряков та А. Самоукін виділяють три групи галузей соціальної сфери, які поділяються на низку підгалузей [6, с. 31–34]. А. Ягодка до соціальної сфери відносить як галузі соціальної інфраструктури, так і види діяльності [10, с. 8]. В. Юрківський виділяє 17 укрупнених галузей, що охоплюють близько 40 підгалузей обслуговування, що поділені на підвиди та різновиди [9, с. 4–6].

Проаналізувавши підходи до виділення компонентів соціальної сфери, ми дійшли висновку, що дана сфера повинна включати соціально-культурну сферу (освіта, наука, охорона здоров'я, культура і мистецтво, рекреація, соціальний захист, фізкультура і спорт) та соціально-побутову сферу (житлово-комунальне господарство, транспорт, зв'язок, торгівля, ресторанне господарство, побутове обслуговування, кредитування і страхування).

Крім того, соціальну сферу поділяють і за низкою інших ознак: за рівнем організації суспільства; за видовою структурою потреб і відповідно до характеру праці, залежно від форм власності; за належністю, залежно від джерел фінансування; за способом покриття вартості послуг; за характером споживання послуг.

Окрім компонентної структури, надзвичайно важливим аспектом вивчення соціальної сфери є її територіальний прояв, тобто сукупність мережі об'єктів та розміщення населення на певній території, які являють собою територіальну структуру.

Термін "територіальна організація соціальної сфери" вчені формулюють як науково обґрунтовану систему (керовану дією суспільно-географічних та економічних законів, впорядковану, динамічну) оптимального просторово визначеного поєднання суб'єктів господарювання, об'єднаних в одне ціле комплексом різнопланових зв'язків, що характеризується пропорційністю і комплексністю розвитку, раціональним використанням наявних умов і місцевих ресурсів, і діяльність якої спрямована на розв'язання соціальних проблем і покращання життєвого середовища суспільства.

Застосування геопросторового (територіального) підходу до дослідження сутності соціальної сфери вимагає більш детального розгляду ще однієї категорії – соціальної сфери регіону. Отже, соціальна сфера регіону – це комплекс галузей з нематеріальними видами діяльності, об'єднаних територіальною близькістю відповідної інфраструктури, видами діяльності, головним об'єктом яких є людина, спорідненістю функціонального призначення (забезпечення соціальних потреб населення регіону в послугах з підтримки та відтворення його трудового потенціалу, формування гармонійно розвинених особистостей, підвищення життєвого рівня жителів).

Для створення повноцінного життєвого середовища та підвищення ефективності функціонування господарського комплексу регіону територіальна організація соціальної сфери має задовольнити певні критерії: 1) збалансованість її інфраструктури регіонального господарського комплексу з іншими структурними утвореннями; 2) підтримання територіальних і галузевих пропорцій між її ланками; 3) комплексність як на рівні регіону, так і на рівні окремого поселення залежно від чисельності та статево-вікової структури населення; 4) ієрархічність, тобто зв'язок між складом об'єктів у поселенні та його розміром і адміністративно-господарським значенням; 5) оптимальність розмірів об'єктів залежно від людності та адміністративно-господарського значення населеного пункту; 6) відповідність потужностей, технічного оснащення об'єктів потребам населення в послугах [2].

Виходячи з цього, територіальна організація соціальної сфери регіону – це таке розміщення взаємопов'язаних підприємств та установ соціальної сфери регіону і управлінських структур, яке дає значний соціальний та економічний ефект унаслідок комплексування життєдіяльності людей і оптимального використання території.

На сьогодні поряд з поняттям "соціальна сфера" часто застосовується поняття "соціальна інфраструктура". При цьому нерідко дані поняття навіть ототожнюються, а інколи повністю різняться між собою. Ми погоджуємося з думкою В. Куценко та інших авторів, які вважають соціальну інфраструктуру складовою частиною соціальної сфери, що забезпечує лише матеріальну основу соціальних послуг. Наприклад, освіта представлена закладами дошкільної освіти, школами, професійно-технічними училищами, технікумами, вищими навчальними закладами тощо, у той час як соціальна сфера включає надання різного роду послуг у межах

цих закладів [5]. Отже, соціальна інфраструктура – це сукупність об'єктів, підприємств, організацій і закладів, діяльність яких спрямована на задоволення особистих потреб, у тому числі через надання послуг матеріального і нематеріального характеру, забезпечення життєдіяльності, інтелектуального розвитку та високої суспільної активності людей, тобто як одну з підсистем суспільного відтворення, що покликана створювати загальні умови його розвитку [4; 8].

На нашу думку, поділ соціальної інфраструктури на соціально- побутову, яка поєднує об'єкти, що створюють певні матеріальні умови для життєдіяльності людини, і соціально-культурну як сукупність об'єктів, які надають духовні, нематеріальні послуги, є найбільш раціональною, оскільки функціональному призначенню частин відповідають їх назви: об'єкти першої надають соціальні побутові послуги, другої – соціальні культурні в широкому розумінні цих слів.

1. Азабабян Э.М. Экономические основы воспроизводства нематериальных благ при социализме. – М., 1983.
2. Данилишин Б.М., Куценко В.І. Культурно-освітня сфера як соціальна база підтримки ринкової трансформації в Україні (питання теорії і практики). – К., 1999.
3. Иванов Г.П. Непроизводственная сфера и социалистическое воспроизводство. – М., 1978.
4. Кочерга А.И., Мазараки А.А. Народнохозяйственный комплекс и социальные проблемы. – М., 1981.
5. Куценко В.І., Остафійчук Я.В. Трансформації соціальної сфери України: регіональний аспект. Монографія / За ред. С.І. Дорогунцова. – К., 2005.
6. Проскуряков В.М., Самоукин А.И. Экономический потенциал социальной сферы: содержание, оценка, анализ. – М., 1991.
7. Рутгайзер В.М. Социальная сфера: проблемы планирования. – М., 1989.
8. Социальная инфраструктура: вопросы теории и практики / Отв. ред. А.И. Кочерга. – К., 1982.
9. Юрковский В.М. География сферы обслуживания. – К., 1989.
10. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика: Навчальний посібник. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 11.09.2005

УДК 911.3

О. Дубина, асп.

НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРИТОРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розкрито сутність наукового потенціалу. Розроблено методичні основи його дослідження.

The Function of scientific Potential is Determined. Methodical Bases of its Research are Developed.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки України особливі місце посідає наукове обґрунтування розміщення сфер і галузей господарської діяльності. Важливу роль у цьому належить науковому потенціалу території, тому вивчення особливостей його формування та використання є актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі розглянуто деякі аспекти науки і наукової діяльності. М. Алле розглядає економіку як науку [1]. В. Арутюнов вважає науку суспільним явищем [2]. На думку А. Філіпенка [6], наука – сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і систематизація об'єктивних знань про дійсність. Дослідження тенденцій і особливостей розвитку науки є в працях Л. Бесова, У. Грищенка, О. Грищенка, В. Борисенка, К. Делокарова, К. Жюле, О. Топчієва, О. Шаблія, Я. Олійника, А. Степаненка, Т. Куна, В. Лук'янець та ін.

Метою роботи є обґрунтування методичних основ суспільно-географічного дослідження наукового потенціалу території, що передбачає вирішення таких завдань: аналіз сучасних напрацювань обґрунтування суті наукового потенціалу, визначення методологічних підходів до вивчення наукового потенціалу території як єдиного цілого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття "науковий потенціал" включає два ключові слова – наука

і потенціал, однак загальнозваного його тлумачення поки що немає.

У літературі є низка тлумачень поняття "наука". Давне поняття включає в себе як діяльність, спрямовану на здобуття нового знання, так і результат цієї діяльності – суму здобутих наукових знань, що є основою наукового розуміння світу. Науку ще розуміють як одну з форм людської свідомості. Термін "наука" застосовується для назви окремих галузей наукового знання.

Науковий потенціал території є сукупністю наукових кадрів, фінансових, матеріально-технічних ресурсів, спрямованістю досліджень і розробок і економічною ефективністю їх використання, рівня організації наукових, проектно-конструкторських, практичних робіт і управління цими процесами. Він посідає важливе місце в суспільно-географічному комплексі і є одним із індикаторів сталого розвитку економіки регіону.

Наука, яка продукує нові знання, та освіта, яка олюднюють знання і формує індивідуальність особистості, стають найприоритетнішими галузями економіки. Тільки та країна, яка спроможеться забезпечити цим галузям випереджальний розвиток, може претендувати на гідне місце у світовому співтоваристві, її економіка – бути конкурентоспроможною.

Процес суспільно-географічного дослідження наукового потенціалу території повинен включати п'ять по-

слідовних етапів: 1) визначення механізму формування наукового потенціалу території як єдиного цілого; 2) виявлення чинників територіальної організації наукового потенціалу території; 3) системно-структурний аналіз наукового потенціалу території; 4) розробка основних напрямів підвищення ефективності використання наукового потенціалу території.

Науковий потенціал є цілісною системою об'єктів. Його цілісність визначається сполученням взаємозумовлених зв'язків і залежностей, що поєднують територіально-дослідницькі заклади і центри, навчальні заклади тощо. У цьому виділяють чотири основні сектори: академічний (установи і організації АН); галузевий (дослідницькі установи і організації міністерств і відомств народного господарства); вищої школи (науково-дослідні сектори і кафедри вищих навчальних закладів); індустриальний (наукові, проектно-конструкторські підрозділи об'єднань і підприємств індустрії). До нього належать також інші організації, які об'єднують наукові підрозділи і групи музеїв, архівів, бібліотек і книжкових палат, метеослужби, геологорозвідувальні партії та ін.

З погляду суспільної географії науковий потенціал території слід розглядати як сукупність наукових закладів, що розміщені в межах досліджуваної території, взаємозв'язків між ними та інтегральних територіальних утворень – наукових вузлів, центрів, пунктів.

Основою для уніфікації національних класифікацій наук слугують рекомендації ООН, ЮНЕСКО зі статистики науки й техніки. Згідно з ними, наукові дослідження поділяються на п'ять великих сфер науки й техніки: галузеві й точні, інженерні й технічні, медичні, сільськогосподарські, соціальні й гуманітарні. Така класифікація в загальному вигляді відображає дисциплінарну структуру сучасного наукового знання, яка застосовується в статистичних публікаціях ЮНЕСКО при оцінюванні наукового потенціалу країн і всієї світової співдружності [3].

Попри наявності десятків різних методів класифікації наукових досліджень, запропонованих у літературі, у більшості випадків вирізняються фундаментальні та прикладні дослідження, а також науково-технічні розробки. Вирішальними критеріями віднесення тієї чи іншої праці до одного з названих видів наукових досліджень і розробок є цільове призначення, характер результатів (ступінь наукового пізнання, його глибина, рівень новизни) й ступінь зв'язку з практикою.

На першому етапі необхідно простежити дислокацію всіх складових наукової діяльності і систему наукових зв'язків, місце науки в суспільстві. При цьому виділяємо організації, які виконують наукові дослідження й розробки, характеризуємо чисельність наукового потенціалу території та систему його підготовки, насиченість держави науковими кадрами, зайнятість працівників наукових організацій.

Другий етап передбачає вивчення чинників розміщення і формування об'єктів наукового потенціалу території, зокрема джерел фінансування підготовки наукових кадрів та виконання наукових робіт, стану матеріально-технічної бази, рівня кадрового забезпечення в діяльності аспірантури і докторантур. При цьому важливо визначити основні джерела фінансування наукових та науково-технічних робіт (кошти вітчизняних та іноземних замовників), виявити типи джерел фінансування за структурою надходжень, територіальні відмінності фінансування за галузями наук.

Важливо детально вивчити освітні можливості населення регіонів України. Виступаючи активною складовою соціальної політики, освіта виконує завдання соціального вирівнювання та створення максимально можливих різних стартових умов для всіх членів суспільства. Її розвиток є основним чинником поліпшення кадро-

вого потенціалу. Необхідно проаналізувати структуру підготовки за ступенями (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) та напрямами.

На характер розміщення і розвитку об'єктів наукового потенціалу території істотно впливає післядипломна освіта через підготовку кадрів в аспірантурі і докторантурі. Варто простежити тенденцію до розвитку даного елементу, звернувши увагу на кількість організацій, які мають аспірантуру за галузями наук чинного Переліку спеціальностей ВАК України, обсяги державного замовлення, якість підготовки, працевлаштування, вікову структуру вітчизняного кадрового потенціалу.

Матеріально-технічні ресурси відіграють вирішальну роль у результативності науково-технічної діяльності. До найважливіших показників оснащеності працівників основної діяльності наукових організацій належать фондоозброєність і технічна оснащеність.

В останні роки зростає роль чинника ринкової кон'юнктури. Кон'юнктура ринку складається на основі співвідношень між наявними на ринку науковими розробками і потребами в них. Науково-технологічні зміни на основі застосування нових технологій у виробництві вимагають перспективних наукових розробок.

Третій етап – це суспільно-географічний аналіз структури і територіальної організації наукової діяльності в Україні. До нього слід віднести: компонентну, територіальну і управлінську структури наукової діяльності. У процесі аналізу компонентної структури виділяємо академічний, галузевий, вищої школи і заводський сектори науки серед організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи. Особливу увагу звертаємо на поділ організацій за: галузями наук – природничі, гуманітарні, суспільні; формами власності – приватна, колективна, державна, комунальна, власність міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав; міністерствами. Важливо простежити територіальні відмінності в розміщенні організацій, які виконують наукові роботи, показники діяльності аспірантури та докторантур, гендерну структуру аспірантів і докторантів. При дослідженні наукових кадрів аналізуємо чисельність працівників наукових організацій за категоріями персоналу та регіонами, галузями наук, розподіл дослідників за віком, чисельність докторів і кандидатів наук, зайнятих в економіці України.

Територіальна структура наукової діяльності в Україні передбачає виявлення форм територіального зосередження наукової діяльності у вигляді наукових вузлів, центрів і пунктів. Управлінська структура відображає форми управління науковою діяльністю на рівні країни та регіонів.

На четвертому етапі обґрунтуються основні перспективні напрями наукової діяльності в галузі науки, освіти та інформаційних ресурсів, прогнозні показники розвитку зайнятих у науковій сфері.

Висновок. Науковий потенціал території є одним із важливих і специфічних об'єктів суспільно-географічних досліджень. Методичні основи його вивчення передбачають: виявлення механізму та чинників формування наукового потенціалу території, його системно-структурний аналіз і розробку напрямів використання.

1. Алле М. Экономика как наука / Пер. с фр. – М., 1995. 2. Артюхов В.С., Стрекова Л.Н. Наука как общественное явление. – М., 2001.
3. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К., 1996. 4. Єріна А.М., Захожай В.Б., Єрін Д.Л. Методологія наукових досліджень: Навчальний посібник. – К., 2004.
5. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень: Навчальний посібник. – К., 2003. 6. Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень. – К., 2004. 7. Шийко В.М., Кущаренко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. Підручник. – К., 2003.

Надійшла до редакції 26.01.05

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В ПРАЦЯХ Г. КРИВЧЕНКА

Проаналізовано внесок Г.Кривченка в розвиток теорії економічної географії. Основну увагу зосереджено на об'єкті економічної географії, пріоритеті районного чи галузевого підходу, взаємовідносинах між географічним середовищем та економікою.

The contribution of G. Kriuchenko in development of the theory of economic geography is analysed. The main point is concentrated on the object of economic geography, priority of regional or economical branches approach, and interrelationship between geographical environment and economy.

Постановка проблеми. Теоретичні засади економічної географії в періоди суспільних трансформацій не можуть не зазнавати суттєвих змін. Модифікація і адаптація наявних, розробка нових понять і категорій, пізнання закономірностей і законів будуть більш успішними, якщо ґрунтуються на набутому в попередні періоди досвіді. Особливу значущість у становленні теорії економічної географії мають 20-ті роки ХХ ст. Сьогодні економічна географія втратила чільні позиції серед наук економічного профілю, багато її "ніш" зайняла економіка регіонів. Якщо в 20-ті роки минулого століття економіко-географічна теорія в Україні розвивалася переважно економістами за освітою, то на сучасному етапі має місце перекваліфікація значної кількості економіко-географів на економістів. Так, здобувши вищу економічну освіту в Мюнхенському університеті, Г. Кривченко зробив вагомий внесок у розвиток теорії економічної географії. Його праці залишаються актуальними і тепер.

Дослідженість проблеми. Внесок Г. Кривченка в розвиток теорії економічної географії залишається практично невивченим і неузагальненим. Метою статті є характеристика внеску Г. Кривченка в теорію економічної географії, оцінка його з позицій сьогодення.

Основний виклад матеріалу. Г. Кривченко займався вивченням широкого кола економічних проблем. Найбільший внесок ним зроблено в економічну географію. Пишучи "Нариси світового господарства", Г. Кривченко не мав на меті дати всебічний огляд господарського життя окремих країн або зробити щось подібне за змістом до господарського довідника, як це часто бувало із систематичними оглядами в економічній географії. Книгу, яку Державний науково-методологічний Комітет Головоцвіху Нарком освіти УСРР дозволив до вжитку в шкільній бібліотеці вчителя установ Соцвіху, дає нарис структурних особливостей господарства кожної країни, тобто характеризує співвідношення основних галузей господарства, зміст і напрям кожної з них, обсяг продукції як показник їх міцності чи кволості, деякі взаємини з іншими країнами, переважно оскільки вони знаходять свій вираз в обсяговій змісті зовнішньої торгівлі, нарешті, частку країни в економічному поділі світу та у світових політичних конфліктах, які з нього випливають [5, с. 2].

Стан розробки теорії економічної географії, перш за все в підручниках, Г. Кривченко вважав низьким. Він писав, що автори праць з економічної географії звичайно заслуговують на велику подяку від українського громадянства, бо їхні праці певною мірою відкрили йому очі на економічні відносини своєї країни. Вони йдуть правдивим шляхом щодо предмета їхніх праць, почасті й щодо конкретного матеріалу, який вони обробляють. Але використано цей матеріал не так як слід і бракує часто обґрунтованої системи в розподілі матеріалу; окремі явища механічно понанізано одне на одне без спроби зв'язати їх взаємно і з основними чинниками народного господарства України. До головних вад підручників з економічної географії Г. Кривченко відносив: 1) намагання охопити всі ділянки господарчого життя України, не виключаючи навіть найдрібніших – економі-

чна географія перетворюється в якийсь довідник, що запаморочує читача й позбавляє його змоги охопити народне господарство в його істотних рисах, як якусь цілісність. Економічна географія не повинна конкурувати з економічним довідником; 2) брак (слабкість) каузального і генетичного елементів; 3) неповнота, фрагментарність, механічність викладу матеріалу розділу, де висвітлюються передумови господарства в цілому та його окремих галузей; 4) цілковитий брак будь-якого аналізу демографічних передумов; 5) уникнення екскурсу в історію [4, с. 253–256].

Згідно з одним із поглядів, до економічної географії належать дослідження над взаємовідносинами між географічним середовищем та економікою (більш абстрактно – вплив природи на економіку). Заперечуючи правильність розуміння економічної географії, в якому панує виключно топографічний аспект (економічна географія характеризує насамперед географічне розміщення виробничої діяльності), Г. Кривченко підкреслював: "для нас територія не є щось первісне, а господарство походить від неї ... для нас територія є найперше лише формальною ознакою, що відокремлює певну цікаву сукупність економічних явищ з безмежного поля людської діяльності взагалі" [4, с. 247–249].

За провідне поняття при компонуванні економічної географії має бути прийнята категорія народного (національного) доходу. Вивчаючи економічні відносини, доводиться завжди цікавитися (часто цілком несвідомо) не чим іншим, як тими умовами, в яких витворяється народний (національний) дохід цієї території. Жодної іншої мети не може мати огляд галузей народного господарства, їхньої організації і продуктивності. Усе це нас цікавить лише тому, що все воно так чи інакше впливає на рівень добробуту населення цієї території, або, інакше кажучи, на рівень народного (національного) доходу. Усе, що безпосередньо не стосується утворення народного доходу, що не з'ясовує, чому народний (національний) дохід великий або малий, усе це зайде в курсі економічної географії і його треба викинути; і, навпаки, все, без чого не можна зрозуміти його даного обсягу, треба взяти до уваги [4, с. 251–252].

Описовість економічної географії аж ніяк не зводить її до простої реєстрації фактів, що трапляються на певній території. У противному випадку межа між економічною географією і економічною статистикою стиралася б. Від економічної статистики економічну географію відрізняє те, що вона подає нарис економічних явищ у їх взаємному зв'язку і залежно від певних чинників, або, інакше кажучи, у каузальному аспекті; можна багато чого з сучасної картини економічного життя вивести мало не дедуктивним шляхом, звертаючись до економічної статистики тільки по ілюстрації й підтвердження [4, с. 252].

Суперечка про галузеве і районне вивчення території є зайдою. Тим більше не можна погодитися з такою думкою, немов би то уявлення про економіку країни, як щось ціле, легше здобути, виходячи з районного, а не галузевого розгляду. Okремі галузі в розрізі цілої країни зв'язані одна з одною тісніше, аніж в розрізі району, бо

кожна з них обслуговує всю країну, а не свій район. Зрозуміло, що, розглядаючи країну в цілому й вивчаючи її по галузевим шляхам, ми не обійтимося без суцільної характеристики окремих її районів, їх взаємного зв'язку і їх місця в економіці країни, але це буде лише одне з завдань економічної географії країни, а не єдине або навіть найважливіше завдання [4, с. 250–251]. В. Ден завдання економічної географії вбачає у вивчені сучасного становища окремих галузей господарства в їхньому географічному поширенні. Тут занадто з великом притиском ужито термін "географічне поширення", немов би в ньому полягає суть справи, тим часом як вся будова Денової книжки свідчить про те, що головне – це опис сучасного становища окремих галузей, а географічне поширення відіграє лише ту роль, що всякий конкретний факт (а саме їх описує економічна географія) має координати часу і простору. В економічній географії як ідеографічній (як і економічна історія та економічна статистика) дисципліні не надання координат простору означає вихід за поле ідеографії [4, с. 250].

З погляду економічної географії Г. Кривченко здійснив порівняльну характеристику сільського господарства України та Росії з урахуванням того, що сільське господарство Європейської частини СРСР мало багато спільніх рис. Проте він дійшов висновку, що значний розвиток крупновласницького господарства, переважність території сільськогосподарським населенням, слабкий розвиток неземлеробських занять і багато іншого не тільки породило різку межу між Україною і Росією, але й створило середовище, в якому загальноросійські заходи і загальноросійські негаразди відбивалися зовсім по-іншому, призводили до інших результатів. При цьому необхідно пам'ятати, що устрій цих відносин у деяких східних і північно-східних частинах України вагомо більше нагадує суміжні райони РРФСР, ніж корінні українські землі.

До оцінки перспектив розвитку економіки України і СРСР в цілому в 20-х роках минулого століття Г. Кривченко ставився досить критично. На це питання він дає відповідь, яка далеко не відповідає звичайним оптимістичним оцінкам доступних можливостей, пануючим навіть у Наркомземі України [2, с. 124–125]. Аграрне перенаселення, відмічав він, заводить сільське господарство України в тупик, створює затяжну кризу, розв'язання якої можливе лише шляхом довготривалої напруги всіх сил країни, а не тільки одних її сільськогосподарських елементів [1, с. 31]. Зроблені Г. Кривченком оцінки перспектив розвитку промисловості були близьким до оцінок перспектив розвитку сільського господарства. [3, с. 112–113].

Висновки та перспективи. Названі Г. Кривченком причини неглибокої проробки теорії економічної географії в наукових працях і відображення її (теорії) в підручниках зберігають свою дієвість на сучасному етапі. Критичний характер наукових досліджень Г. Кривченка, зокрема перспектив розвитку економіки України і СРСР в цілому в 20-х роках, має бути взятий на "озброєння" сучасними економіко-географами. Доцільним було б уже в близькому майбутньому повернутися до питання про власний (самостійний) об'єкт вивчення економічної географії.

1. Кривченко Г.А. Эволюция сельского хозяйства на Украине за истекшее десятилетие (из курса лекций по экономической географии Украины, читанного в Кинге в 1922–1923 учебном году) // Науч. записки Киев. ин-та нар. хозяйства. Техника, экономика и право. – 1923. – № 1.
2. Кривченко Г.А. К вопросу о возможных пределах повышения крестьянских урожаев на Украине // Науч. записки Киев. ин-та нар. хозяйства. Техника, экономика и право. – 1924. – № 4–5.
3. Кривченко Г.А. Источники сырья для русской химической промышленности // Трола на завод. – М., Л., 1926. – Вып. 2. Материальная основа промышленности.
4. Кривченко Г.О. Економічна географія України як предмет літературної обробки // Праці Комісії для вивчення народного господарства України. – 1929. – Вип. 2. (Зб. соціально-економічного відділу ВУАН, № 29).
5. Кривченко Г.О. Нариси світового господарства. Огляд господарчого стану основних країн світу. – К., 1927.

Надійшла до редколегії 30.09.05

УДК 911.3:62

П. Макаренко, асп.

РОЛЬ ІННОВАЦІЙ У РОЗВИТКУ СУЧASNOGO АВТОМОБІЛЕБУДУВАННЯ В КРАЇНАХ "ЦЕНТРУ" I "НАПІВПЕРИФЕРІЇ"

Проаналізовано вплив інноваційних процесів на розвиток автомобілебудування. Розкрито роль інноваційних програм у розвитку автомобільної промисловості України на сучасному етапі.

The effect of innovation processes on the development of motor industry are analyzed. There are exposed the role of innovation programs in the development of motor industry of Ukraine at the present stage.

Постановка наукової проблеми. Автомобілебудування (АБ) є тією сферою життя суспільства, яка значною мірою відображає стан розвитку продуктивних сил. На його прикладі особливо чітко видно значення інноваційних процесів у збільшенні конкурентоспроможності підприємств різних галузей. Однак ще недостатньо вивчено роль впровадження в АБ інновацій у країнах з різним типом економічного розвитку.

Основні дослідження та публікації. У науковій літературі та інших джерелах інформації розглядається впровадження інновацій у різних галузях, і, зокрема, в автомобільній промисловості. Велика увага приділяється вивченню залежності конкурентоспроможності корпорацій і цілих галузей від інноваційної активності.

Невиділені раніше частини проблеми. Потребують вивчення особливості впровадження інновацій на автомобілебудівних підприємствах країн, що перебувають на різних етапах економічного розвитку. Вимагає також подальшого дослідження потенціал інновацій, як одного

з найбільш суттєвих чинників підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Метою статті є вивчення впливу інноваційних процесів на розвиток автомобілебудування в промисловорозвинених країнах і країнах з переходною економікою.

Науково-дослідні і виробничо-конструкторські розробки (НДДКР) відіграють дуже важливу роль у розвитку автомобілебудування. Такого висновку дійшли Союз засновників німецької науки та Центр європейських економічних досліджень ("ZEW"). Дослідження і розробки здійснюються переважно в таких напрямах: викиди шкідливих речовин, питомі витрати палива, безпека і технічні показники.

Так, британське міністерство торгівлі і промисловості (DTI) опублікувало статистичні дані щодо розмірів інвестицій найбільших світових IT-компаній у дослідження і розробки (R&D). У цілому за 2003 р. світовий ринок апаратного і програмного забезпечення, а також телекомунікацій витратив на R&D \$102 млрд, тобто більше, ніж будь-яка інша сфера бізнесу.

Лідерами в IT-секторі є IBM і Nokia – кожна з них витрачає на дослідження і розробки по \$5 млрд. Далі бачимо Microsoft (\$4,6 млрд), потім Intel (\$4,3 млрд) та Ericsson (\$4 млрд). В інших галузях промисловості більше всіх у R&D у 2003 р. інвестували компанії Ford (\$7,5 млрд), Pfizer (\$7,1 млрд) і DaimlerChrysler (\$7 млрд). Далі наводяться дані щодо частки витрат на НДВКР (у %) в обороті деяких великих автомобільних концернів у 2002 р.: Volkswagen – 4,4; BMW – 4,3; Ford – 4,5; Toyota – 3,9; DaimlerChrysler – 3,9; Peugeot-Citroen – 3,4; Renault – 5,6; General Motors – 3,5.

Ця закономірність простежується також і на макроекономічному рівні. До 90 % приросту внутрішнього валового продукту розвинених країн забезпечується за рахунок упровадження нових технологій. І роль держави в цьому процесі істотно вище, ніж при традиційному регулюванні економічної діяльності. Останнє пояснюється тим, що науково-технічний прогрес неминуче пов'язаний з невизначеністю, а часом і високими ризиками. Інноваційна статистика показує: для того щоб довести один винахід до комерційного успіху, необхідно опрацювати не менше сотні науково-технічних ідей [7].

В умовах сучасної ринкової конкуренції не тільки переважна частина валового продукту, але й левова частина прибутку формуються за рахунок упровадження нових технологій. Доля інтелектуальної ренти або надприбутку, що утвориться завдяки тимчасовій монополії "новатора" та використання нових технологій, в IT-галузях може перевищувати 90 %. У традиційних галузях максимальний прибуток, як правило, становить 30–50 %. Але програмне забезпечення, виробництво інтегральних схем, генетично модифіковані продукти забезпечують додаткову інтелектуальну ренту [3].

На думку окремих російських аналітиків, у країнах, де підтримується інноваційний розвиток, інститути державного керування вирішують такі важливі для бізнесу завдання, як зниження ризиків упровадження нової техніки, забезпечення доступу до інформації, допомагаючи суб'єктам ринку у визначені пріоритетів науково-дослідних розробок. Держава як суб'єкт розвитку витрачає величезні кошти, різними способами знижуючи ризики і невизначеності, зв'язані з науково-технічним прогресом. У той же час і у США та в Європі частка держави у фінансуванні науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок досягає 50 %. Причому значна частина цих коштів освоюється приватними фірмами, хоча приватному капіталу, орієнтованому на максимізацію поточних прибутків, найчастіше невигідно займатися освоєнням нових технологій, прибуток від яких перенесений на майбутнє [1]. Існує закономірність: приватні фірми починають упроваджувати нововведення, коли інвестиції в традиційні напрями стають ризикованими. Стимулом упровадження нововведень є не прагнення отримати прибуток, а ризик неповернення грошей від інвестицій у застарілі технології. І тоді з'являються нововведення, що дають колосальний ефект (фордизм і тойотизм).

Технології відіграють важливу роль і в регіональному розвитку (Силіконова долина, північний схід США, Рур, інші технополіси). Для цього місцева влада, ділові кола та дослідницькі структури певного регіону спільно опрацьовують і здійснюють відповідну стратегію. Кластери високотехнологічної промисловості виникають там, де побудовано необхідну інфраструктуру, є кваліфікована робоча сила, наявні економічні стимули. Безумовно, це є один з найперспективніших шляхів до вирішення проблеми створення робочих місць [6].

Країни з переходною економікою, і серед них Україна, лише зараз починають усвідомлювати необхідність підвищення конкурентоспроможності власних товарів за рахунок сприяння інноваційним процесам у ключових галузях, зокрема АБ. У попередні 12 роках цьому не приділяли належної уваги. Нині частка України у світовому обсязі торгівлі наукомісткою продукцією становить лише 0,1 %. Це майже на порядок менше, ніж внесок таких країн, як Китай і Польща, а якщо ж порівняти з Німеччиною, то тут відставання ще разочішне – наша частка менша на два порядки. Одночасно з цим в Україні спостерігається скорочення питомої ваги бюджетних асигнувань на НДВКР з 2,5 % ВВП в 1991 р. до 0,41 % в 1999 р. (методика розрахунків ЦПІН ім. Г.М. Доброя НАН України). А за останні кілька років цей показник зменшився до рівня менше 0,3 % ВВП, що нижче мінімуму, який необхідний для здійснення нормальних наукових досліджень. У розвинених країнах на НДВКР витрачають приблизно 2,5–3 % ВВП в рік [5].

Продукція українських підприємств оновлюється в середньому не менше як за п'ять і більше років. Найчастіше інновація зводиться до вдосконалення наявного прототипу, а нова продукція, вперше освоєна в Україні, становить лише 4,1 %. З наведеного випливає, що технічний рівень української продукції здебільшого не відповідає сучасним вимогам.

У ХХІ ст. Україна зустрічається з новими вимогами у сфері керування процесами інноваційної активності і науково-технічного прогресу. Саме в цій галузі ефективність державної політики може визначити конкурентоспроможність продукції АБ нашої країни. Досвід США свідчить, що ключовим елементом успіху діяльності із трансферу та комерціалізації технологій є сильна державна політика, фінансова, законодавча й організаційна підтримка урядових агентств. Державна політика України в науково-технічній галузі повинна ґрунтуватись на адекватному законодавстві, гнучкій системі дослідницьких установ з урахуванням національних інтересів, регіональних і галузевих особливостей, наявних ресурсів тощо. Фінансувати з державного бюджету слід насамперед ті розробки, які розраховані на щонай масовіше впровадження, при цьому доцільно враховувати, що в галузевому розрізі найвищим попитом на світовому ринку користуються біотехнології, медицина, інформаційні технології, деякою мірою, автомобілебудування [6].

Висновки. 1. Інноваційні рішення, отримані під час виконання НДВКР, є вирішальними чинниками розвитку сучасної промисловості і створення конкурентоспроможної продукції, в тому числі в автомобілебудуванні. 2. У високорозвинених країнах "центр" спостерігається збільшення обсягів фінансування в інновації. Це стосується всіх галузей, але в першу чергу IT та АБ. Це забезпечує цим країнам стратегічну перевагу. 3. У країнах з переходною економікою, тобто "напівпериферії", спостерігається тенденція недостатнього фінансування інноваційної діяльності, що призводить до зведення інноваційної діяльності до вдосконалення вже існуючих прототипів.

1. Важная роль НИОКР в промышленности ФРГ // Бюл. иностранной коммерческой информации. – 2003. – № 85.
2. НИОКР в автомобильной промышленности США // Бюл. иностранной коммерческой информации. – 2003. – № 14.
3. Новая программа ЕС в области НИОКР // Бюл. иностранной коммерческой информации. – 2003. – № 41.
4. Ружен О. Інновації. цифри красномовніші за слова // Дзеркало тижня. – 2002. – № 41.
5. Россия на мировом рынке высоких технологий // Бюл. иностранной коммерческой информации. – 2003. – № 26.
6. MacNeill S., Srđanović A., Bentley G. Developments in the automotive industry 2000-2015 – Birmingham, 2002.
7. Martin C., Raes T. End of Life Vehicle Directive // PricewaterhouseCoopers. – 2002. – September.

Надійшла до редакторії 07.04.2005

УДК 911.3

О. Климко, асп.

АНАЛІЗ РІВНЯ МОНОПОЛІЗАЦІЇ РИНКУ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ

Розкрито регіональні риси конкуренції на ринку фінансово-банківських послуг України на основі обрахунку коефіцієнта Герфіндаля – Гіршмана. Також представлена класифікацію регіонів України за рівнем монополізації ринку фінансово-банківських послуг.

The regional features of a competition in the market of financial-bank services of Ukraine are opened on the basis of the lead calculation using Herfindahl-Hirschman Index. The classification of Ukrainian regions on a monopolization level of the market of financial-bank services is also offered.

Постановка наукової проблеми. Проблеми ефективного використання банківської діяльності як стимулюючого фактора регіонального розвитку вимагають ретельного дослідження територіальних аспектів розвитку банківської діяльності в Україні. Впровадження основ сталого регіонального розвитку та подолання ознак соціально-економічної депресивності окремих територій безпосередньо залежить від ефективності формування конкурентного середовища як на загальнонаціональному, так і на місцевих ринках фінансово-банківських послуг.

Наукові джерела та публікації. Регіональні проблеми формування і розвитку ринку фінансово-банківських послуг (РФБП) досліджуються в роботах українських (Ю. Качаєва, Я. Грудзевич) та російських (В. Кліманова, А. Лаврова, А. Лузанова, В. Горлова) науковців, а також у роботах автора.

Метою статті є оцінка рівня монополізації РФБП для визначення характеру формування конкурентного середовища в банківському секторі економіки України.

Одним із напрямів дослідження банківської діяльності є оцінка рівня монополізації на регіональних ринках фінансово-банківських послуг. Монополізація банківської діяльності виступає як стримуючий фактор економічного розвитку, який обмежує конкуренцію на РФБП в межах певного регіону або країни в цілому. Індикатором існування монополії на всіх рівнях РФБП є домінування одного або обмеженого кола банків.

Як основний показник для аналізу рівня монополізації регіональних РФБП доцільно використовувати спеціальний коефіцієнт Герфіндаля – Гіршмана, який застосовується в економічній практиці багатьох країн для оцінки конкурентного середовища на різних ринках [1]. Перевагою даного показника є більш об'єктивне висвітлення специфіки ринкової ситуації, яке враховує всі банки, незважаючи на їх розмір. Даний показник варіюється від нуля до одиниці. Значення коефіцієнта Герфіндаля – Гіршмана дорівнює одиниці і характеризує ситуацію, при якій на РФБП діє єдиний банк – абсолютний монополіст. При зовсім нерозвиненому ринку (немає жодного банку), або при досягненні найвищого ступеня конкуренції (на ринку діє значна кількість банків, частка кожного з яких наближається до нульового показника) даний коефіцієнт дорівнює нулю.

Коефіцієнт Герфіндаля – Гіршмана розраховується

за формулою $K = \sum_{i=1}^n d_i^2$, де d_i – частка закладів i -го

банку серед всіх банківських закладів регіону, а n – число банків, які мають свої заклади в даному регіоні.

За рівнем монополізації РФБП всі регіони України можна поділити на чотири основні групи. Враховуючи відносно значну різницю між мінімальним показником рівня монополізації м. Києва, який дорівнює 0,096, та найближчим показником АР Крим – 0,267, варто віднести столицю до окремої групи регіонів з найнижчим рівнем монополізації банківської діяльності – групи А. Досягненням найнижчого рівня монополізації РФБП Київ завдає управлінсько-організаційній, консолідуючій, репрезента-

тивній та прогресивизначальній функціям, які місто виконує як столиця держави [5]. Столичні преференції посилюють зацікавленість банків в інституційній представленості на столичному ринку банківських послуг (77 %, тобто 123 із 159) українських банків розмістили свої заклади в столиці). 44 % регіональних банків (32 із 73) мають у своєму складі столичні філії, які, як правило, представляють інтереси засновників та клієнтів даних банків в м. Києві, та дають можливість приймати активну участь на міжбанківському, валютному та фондовому ринках столиці. У столиці переважають філії багатофіліальних, малофіліальних та безфіліальних банків, а також спостерігається найнижча концентрація установ Ощадбанку, значення коефіцієнта Герфіндаля – Гіршмана в 4 рази менше від загальнонаціонального показника.

Друга група В представлена регіонами з відносно низьким рівнем монополізації РФБП (значення коефіцієнта з врахуванням Ощадбанку варіюється в межах 0,2–0,3). До цієї групи регіонів входять АР Крим, Дніпропетровська та Рівненська області. У цих регіонах спостерігається найбільш конкурентний після столичної показника баланс між філіями Ощадбанку, системних банків та групи великих, середніх і малих за активами банків. АР Крим та Дніпропетровська область досягли такого результату завдяки високій привабливості регіональних ринків банківських послуг для місцевих і зовнішніх банківських інституцій. На відміну від Дніпропетровської області, де місцевий системний Приватбанк за підтримки регіональної влади володіє 21 % філій у регіоні проти 47 % Ощадбанку і успішно протистоїть опоненту-монополісту, в АР Крим завдяки активній діяльності місцевих і несистемних регіональних банків досягнуто вищого рівня конкуренції. Рівненська область завдає низьким рівнем монополізації РФБП низькому ступеню концентрації філій Ощадбанку в регіоні – 1,1 на 10 тис осіб, що в два рази менше загальнонаціонального і становить 1 % від загальної кількості закладів державного монополіста.

До найчисленнішої третьої групи С входять регіони з середнім рівнем монополізації банківської діяльності (значення коефіцієнта Герфіндаля – Гіршмана змінюється в межах 0,3–0,6. У рамках даної групи можна виділити підгрупи регіонів з пониженим (коефіцієнт у межах 0,3–0,4), середнім (0,4–0,5), у межах якого знаходиться середній загальнонаціональний показник – 0,435, та підвищеним (0,5–0,6) рівнем монополізації.

До підгрупи регіонів з пониженим рівнем монополізації увійшли сім регіонів. Донецька, Одеська та Харківська області входженням до даної підгрупи завдають високій концентрації філій банків-опонентів Ощадбанку, які тяжіють у першу чергу до регіонів з високим потенціалом РФБП [3] і частково нейтралізують його монополістичний вплив. Так, у Донецькій області 11 місцевим банкам за допомогою 32 регіональних банків, основна частина філій яких представлена системними Приватбанком, Промінвестбанком та Укрсоцбанком (33 % філій в області) вдалося значно нівелювати найвищий у країні рівень зосередження установ Ощадбанку в ме-

жах одного регіону, що становить 8 % від загальноукраїнського обсягу, і майже досягти інституційного паритету (45 % проти 55 %). В Одеській області 10 місцевих банків, серед яких найбільш активними є багатофіліальні Південний, Морський транспортний банк та Імекс-банк, у тандемі з системними банками склали відчутну конкуренцію Ощадбанку (37 % проти 56 %). Схожа ситуація спостерігається в Харківській області, в якій разом із системними банками з Ощадбанком конкурують 12 місцевих банків, серед яких багатофіліальний Мегабанк та системний Укрсиббанк (35 % проти 61 %).

Підгрупу регіонів з середнім рівнем монополізації складають сім регіонів. Середній рівень монополізації у Запорізькій та Луганській областях є результатом низької концентрації в регіоні установ Ощадбанку (ступінь концентрації становить відповідно 2,0 та 1,6 філій Ощадбанку на 10 тис осіб при загальнонаціональному – 2,3).

Частка Ощадбанку в загальній кількості банківських закладів Херсонської (65 %), Кіровоградської (68 %), Вінницької (67 %), Івано-Франківської (66 %) та Волинської (67 %) областей незначною мірою відрізняється від середньої рівня по країні, який становить 63 %. Досягненням такого результату ці регіони завдають діяльності банків з інших регіонів, в основному системних банків, зведена частка яких збігається з середньою по країні і становить 25 %. Дещо підвищена концентрація установ Ощадбанку в перших двох регіонах (ступінь концентрації – 3,0) компенсується високим рівнем зосредженості системних банків, який перевищує середній по країні близько на 20 %.

Тернопільська, Полтавська, Хмельницька, Чернівецька, Сумська та Київська області входять до підгрупи регіонів з підвищеним рівнем монополізації банківської діяльності. У цих областях спостерігається середній рівень концентрації системних і несистемних банків, але через підвищений рівень концентрації установ Ощадбанку, який перевищує загальнонаціональний на 43 %, філіальна мережа Ощадбанку значно випереджає за розмірами інші банки.

До групи D увійшли Черкаська та Чернігівська області. Високий рівень монополізації РФБП цих регіонів зумовлений надвисоким рівнем концентрації закладів Ощадбанку в банківській системі областей, який перевищує загальнонаціональний в два рази.

Високий ступінь концентрації відділень Ощадбанку і значна диспропорція між розмірами філіальних мереж цього банку та інших комерційних банків у регіонах групи D та в значній частині регіонів групи C є результатом впровадження банками своїх стратегій територіального розвитку. Тенденція витіснення філій Ощадбанку іншими комерційними банками, яка характерна для регіонів з високим рівнем розвитку РФБП, поки що не набула широкого розвитку в областях даної групи.

Аналіз рівня монополізації РФБП за допомогою інституційного підходу показав, що за винятком столиці на ринку банківських послуг усіх регіонів домінує філіальна мережа одного банку-монополіста – Ощадбанку (61 % всіх банківських філій у країні). Високий ступінь інституційної монополізації ринку банківських послуг філіальною мережею Ощадбанку підтверджується розрахунком коефіцієнта Герфіндаля – Гіршмана без вра-

хування філій банку-монополіста, який в цілому по країні зменшується з 0,435 до 0,022, або майже в 20 разів. Також очевидним є зв'язок між рівнем розвитку банківської сфери в регіонах та ступенем монополізації. Це підтверджується розрахунком кореляції між коефіцієнтом Герфіндаля – Гіршмана та інтегральним індексом розвитку РФБП [3] по регіонах країни (-0,65; з врахуванням філій Ощадбанку), причому від'ємний показник кореляції свідчить про стримуючий вплив монополізації ринку на розвиток банківських послуг.

Основну конкуренцію Ощадбанку на регіональних ринках банківських послуг створюють багатофіліальні банки, основна частка яких припадає на системоутворювальні банки. Варто відмітити зростаючий вплив на регіональний рівень монополізації РФБП з боку несистемних середньо-, мало- та безфіліальних банків. За їх активної участі конкурентний рівень концентрації банківських філій був досягнутий у першу чергу в м. Києві, де на них припадає половина всіх банківських установ, а також в Харківській, Одеській, Львівській областях та АР Крим.

Крім того, домінування на РФБП філій багатофіліальних банків з центром у розвинених центрах сприяє відтоку фінансових ресурсів з регіонів та акумуляції капіталів у великих фінансово-промислових центрах країни, тим самим загострюючи проблему регионального дисбалансу в розвитку банківської діяльності, наслідком якої є явище "фінансової депресивності", що має місце майже в половині регіонів країни [4]. Банки із загальнонаціональною стратегією територіального розвитку в своїй фінансовій діяльності, як правило, байдужі до регіональних особливостей та специфічних проблем розвитку окремих територій [2]. Це є прерогативою середніх і малих регіональних банків, які краще поінформовані про стан справ у своєму регіоні, знають його специфіку, більш скрупульно ставляться до інвестиційних проектів і зацікавлені в ефективності вкладень у свої регіони, а не у викачуванні фінансових ресурсів з них.

Висновки. Виявлений високий рівень монополізації на ринку фінансово-банківських послуг України вимагає негайного втручання з боку державних регулятивних органів, основним завданням яких має стати розробка процедури заохочення та стимулювання комерційних банків до розширення регіональних філіальних мереж (особливо в слаборозвинених регіонах) з паралельним впровадженням механізму стримування домінування окремих банків. Необхідно розробити спеціальні нормативи, які застосовуватимуться для визначення критичної рівня монополізації і підтримання конкурентних умов на региональних ринках банківських послуг. Для обґрунтування лімітуючих нормативів можна використати проведені розрахунки коефіцієнта Герфіндаля – Гіршмана.

1. Агадашева С.Б., Аронин В.А., Ахлопов И.К. Конкуренция и антимонопольное регулирование. – М., 1999.
2. Грудзевич Я. Проблеми та можливі перспективи розвитку малих і середніх банків // Регіональна економіка. – 2002. – № 3.
3. Климко О.О. Регіональна сегментація ринку фінансово-банківських послуг України // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 4.
4. Климко О.О. Регіональні відмінні у формуванні ринку фінансово-банківських послуг України // Підприємництво як соціально-економічна передумова становлення середнього класу. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2004.
5. Руденко Л.Г., Підгорний Г.П. Столична область і Київ у регіональному вимірюванні України // Укр. геогр. журн. – 2001. – № 2.

Надійшла до редакції 07.04.2005

IV. ЮВІЛЕЙ

СТЕПАНУ СТЕПАНОВИЧУ МОХНАЧУКУ – 75!

3 січня 2005 р. відомому українському географу Степану Степановичу Мокначуку виповнилося 75 років. Він є знаним в Україні фахівцем з теорії географії, проблем географії населення, прогнозування виробничо-географічних систем.

Степан Степанович народився в с. Здовбичі Здолбунівського району Рівненської області. Після закінчення в 1953 р. географічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка він вчителював на Рівненщині. З 1963 р. наукова та викладацька діяльність Степана Степановича нерозривно пов'язані з географічним факультетом Київського національного університету. Він пройшов шлях від аспіранта, асистента (з 1966), старшого викладача (з 1970) до доцента (з 1972) кафедри економічної та соціальної географії. У 1974–75 рр. виконував обов'язки завідувача цієї кафедри. У 1967 р. С.С. Мокначук захистив кандидатську дисертацію на тему "Географія населення і населених пунктів Волинської області" за спеціальністю 11.00.02 – економічна географія. Степан Степанович розробив і тривалий час викладав такі оригінальні курси, як "Демогеосистемознавство", "Прогнозування виробничо-територіальних систем". Він серед перших географів країни почав запроваджувати в наукові дослідження понятійний апарат системного підходу, застосовувати математичні методи, використовувати на практичних заняттях комп'ютерну техніку. С.С. Мокначук є автором понад 100 наукових праць. Сучасні дослідження пов'язані із подальшою розробкою концепції ландшафту як системного об'єкта дослідження географії. Степан Степанович все життя є переконаним прибічником української національної ідеї.

Колектив географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка щиро вітає Степана Степановича з ювілем і бажає міцного здоров'я та ще довгих років натхненної праці на географічній та українознавчій ниві.

Наукове видання

ВІСНИК

КІЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГЕОГРАФІЯ

Випуск 52

Редактор І.Нечаєва

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Підписано до друку 17.02.06. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 81. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 8,2. Обл.-вид. арк. 10. Зам. № 26-3225.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 239 3128
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: http://vpc.univ.kiev.ua

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

3612JB

45 - чит.зал періодики та дисерт | 18.50

ISSN 1728-3817

A standard linear barcode is positioned vertically on the left side of the page. It consists of vertical black bars of varying widths on a white background.

35>

9 771728 381009